

Віталій
АНДРЕЄВ

Наталія
ЧЕРМОШЕНЦЕВА

Саул **БОРОВИЙ:**

**єврейський
вектор історії
України**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Віталій АНДРЕЄВ
Наталя ЧЕРМОШЕНЦЕВА

Саул БОРОВИЙ: **єврейський вектор** **історії України**

Херсон — Нікополь
СПД Фельдман О.О.
2010

- Андрєєв В. М., Чермошенцева Н. М.**
А 65 Саул БОРОВИЙ: єврейський вектор історії України. — Херсон — Нікополь:
СПД Фельдман О.О., 2010. — 191 с.

*Фінансування роботи над книгою та її видання
здійснене О. І. Фельдманом*

У монографії на основі архівних документів, які переважно вперше впроваджуються до наукового вжитку та споминів сучасників, реконструйовано інтелектуальну біографію талановитого радянського історика Саула Яковича Борового (1903—1989). Докладно висвітлено наукову та викладацьку діяльність вченого, проаналізовано його творчий доробок у галузі історії України, показано місце і роль науковця у тогочасній історичній науці. Основні віхи життєвого і творчого шляху Саула Борового подаються на тлі суспільно-політичних подій в Україні та СРСР.

Для всіх, хто цікавиться історією України, історією єврейського народу та історією історичної науки.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Херсонського державного університету.
Протокол №4 від 14 грудня 2009 р.*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

БОЙКО Анатолій Васильович,

доктор історичних наук, професор, голова Запорізького відділення Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, завідувач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету

КОЛЕСНИК Ірина Іванівна,

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович

*доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України 20—30-х рр. XX ст.
Інституту історії України НАН України*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1.	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	18
Історіографія проблеми	18
Джерела дослідження	29
РОЗДІЛ 2.	
ЖИТТЯ ЗАРАДИ НАУКИ	33
Формування особистості та професійне становлення	33
Становлення історика-фахівця (1920—1930 рр.)	39
Наукова діяльність вченого у 1930—1940-х рр.	44
Воєнні та післявоєнні роки: зміна акцентів у науковій діяльності (1941—1959 рр.)	53
Наукова та громадська діяльність у 1960—1980-х рр.	63
Людина й особистість	71
РОЗДІЛ 3.	
ІСТОРІЯ ЄВРЕЇВ В УКРАЇНІ: РЕЦЕПЦІЯ С. БОРОВОГО	73
Історія євреїв у XVII—XVIII ст.	73
Історія євреїв в Україні XIX—XX ст.	94
РОЗДІЛ 4.	
ПІВДЕННА УКРАЇНА У ДОСЛІДЖЕННЯХ С. БОРОВОГО	111
Теоретичні проблеми регіоналістики у працях історика	111
Соціально-економічний напрям досліджень	119
Соціокультурні дослідження	127
Джерелознавчі та історіографічні студії з історії Південної України	138
ВИСНОВКИ	148
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	152
ДОДАТОК А: Бібліографія праць С. Борового	174
ДОДАТОК Б: Ода на честь 70-річчя професора Борового	187
ДОДАТОК В: Особовий листок з обліку кадрів	188
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	190

ПЕРЕДМОВА

Одна з можливих

СЮЖЕТ 1:

Моє «знайомство» з Саулом Яковичем Боровим, або про те, як все почалося з професора Андрія Добролюбського

Текст даної монографії народився в результаті збігу цілого ряду подій, зустрічей та обставин, які важко пояснити виключно раціональними причинами. Проте, все що відбулося, як уявляється зараз, було результатом багаторічної дослідницької діяльності та наукових зацікавлень авторів цієї книги. Отже по черзі...

Усе почалося з випадку. Це був просто казус. Влітку 2002-го, тоді ще на історичному факультеті (сьогодні — Інститут психології історії та соціології) Херсонського державного університету, головою на державних екзаменах та захисті дипломних робіт був одеський професор, доктор історичних наук, археолог та історик А. О. Добролюбський. Саме тоді, як член екзаменаційної комісії, я мав нагоду ближче поспілкуватися з цією цікавою людиною. Андрій Олегович виявився надзвичайно комунікабельним, приємним у спілкуванні та вельми імпозантним чоловіком, ерудитом і талановитим оповідачем. Під час нашої розмови про постать історика-архівіста О. О. Рябініна-Скляревського (його життям і творчістю у той час я цікавився), він розповів мені кілька історій про С. Я. Борового, які не могли залишити мене байдужим. Виявилось, що С. Боровий і О. Рябінін-Скляревський були особисто знайомі й мали спільні професійні інтереси

та справи. Ці оповідання засновувалися на мемуарах С. Борового та особистих враженнях А. Добролюбського. Справа в тому, що дід Андрія Олеговича — Костянтин Павлович Добролюбський (доктор історичних наук, професор, свого часу декан історичного факультету Одеського державного університету, завідувач кафедри все-світньої історії та спеціаліст з історії Великої французької революції) приятелював з Саулом Яковичем. С. Боровий був частим гостем у домі Добролюбських, а після смерті свого товариша підтримував дружні стосунки з батьками Андрія Олеговича¹.

Життям та науковим спадком С. Борового, як науковець, я ніколи раніше не цікавився та абсолютно не планував цим займатися і, якщо чесно, взагалі не знав про існування такого історика. Утім зупинитися чомусь було вже неможливо... Розмови з Андрієм Олеговичем про С. Борового настільки захопили мене, що я наступного дня вже біг у бібліотеку з наміром хоч щось прочитати про непересічну особистість цього яскравого вченого. Перше, і це дуже добре, що опинилося «під рукою» нетерплячого дослідника були «Воспоминания» Саула Яковича. З того моменту я просто не міг, хоч би трішечки, у своїх наступних роботах не торкнутися життя та творчості С. Борового. Так постали мої перші статті, присвячені науковій спадщині цього яскравого науковця. Переважно вони присвячувалися окремим сюжетам інтелектуальної біографії С. Борового, його студіям з історії Південної України і запорзько-єврейських взаємин². Згодом сталося так, що захопившись творчістю цього історика, я здійснив ще кілька невеликих досліджень з історії євреїв в Україні³.

¹ Детальніше див.: Добролюбский А. Одессея одного археолога / Ред.-сост. А. Красножон. — СПб.: Нестор-История, 2009. — С. 52.

² Див.: Андреев В. М. С. Я. Боровий: козацька тематика в творчості вченого (до 100-річчя від дня народження) // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району». Нікополь, 10-11 жовтня 2002 року. — Нікополь — Запоріжжя — Херсон: РА «Тандем-У», 2002. — С. 26-38; Його ж. «Православная бездна» XVII ст. в историческом сознании еврейского народа: историографический аспект // История евреев в Центральной и Восточной Европе. Региональные исследования. История еврейских общин. Одиннадцатая ежегодная Международная конференция по иудаике. 3-5 февраля 2004 г. — Тезисы докладов. — М. 2004; Його ж. С. Я. Боровий: Південна Україна в працях історика // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — Том 11. — К. 2005. — С. 350-365 та ін.

³ Див.: Андреев В. М. Мемуары провинциального еврейского интеллигента И. Н. Векслера «Херсон и его жители»: «история из первых рук» // История евреев в Центральной и Восточной Европе. Региональные исследования. История еврейских общин. Двенадцатая ежегодная Международная конференция по иудаике. 1-3 февраля 2005 г. — Тезисы докладов. — М. 2005;

Отже, вивчення життя і наукового доробку С. Борового започаткувало і стимулювало мої наступні студії з історії єврейського населення Півдня України і навіть зумовило певний поворот у дослідженнях очолюваної мною кафедри всесвітньої історії та історіографії. Так, у 2003—2004 рр. майже весь її колектив взяв участь у спільному проекті дослідження та публікації мемуарів херсонського лікаря Й. Н. Векслера «Херсон и его жители»⁴.

Інтелектуальною історією і, зокрема, її біографічним виміром я цікавився здавна, а точніше з тих самих пір як почав займатися історіографією, ще будучи аспірантом Дніпропетровського державного університету, під впливом свого наукового керівника, визначної дослідниці у галузі історіографії, доктора історичних наук, професора Ірини Іванівни Колесник. До того ж, гадаю, що такий поворот у проблематиці моїх студій до вивчення долі та наукового спадку єврейського історика з Одеси був зумовлений і тогочасним тісним спілкуванням з відомим вченим, що пропагує «тотальне дослідження» історії Південної України, доктором історичних наук, професором, завідувачем кафедри джерелознавства та історіографії Запорізького національного університету А. В. Бойко, якого я називаю «південно-українським Ф. Броделем» (звичайно ж «позаочно», адже Анатолій Васильович дуже скромна людина і не полюбляє подібних порівнянь). Тоді він перебував професором нашої кафедри за сумісництвом (читав лекції, був головою на державних екзаменах, приймав кандидатські іспити, керував аспірантами тощо) і ми мали нагоду доволі часто бачитись. Наші зустрічі супроводжувалися обговоренням багатьох проблем історії Південної України, а також історіографії та

Його ж. Хмельниччина в історичній свідомості єврейського народу // Козацька спадщина. — Вип. 1. — Нікополь — Запоріжжя, 2005. — С. 80-87; Його ж. Мемуари Й. Н. Векслера «Херсон и его жители» // И. Векслер «Херсон и его жители». — Старожитності Південної України / Відповідальний редактор випуску В. Андреев. — Запоріжжя, 2005. — С. 3-7; Його ж. Мемуари єврейського інтелігентна Б. З. Непомнящего: «история из первых рук» // История евреев в Центральной и Восточной Европе. История еврейских общин. Тринадцатая ежегодная Международная конференция по иудаике. 1-3 февраля 2006 г. — Тезисы докладов. — М., 2006. — С. 15-18; Його ж. «Свій-чужий» в єврейській культурі півдня України: самоідентифікація та подвійна лояльність // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА «Тандем — У», 2006. — С. 82-95 та ін.

⁴ Векслер И. Н. «Херсон и его жители» // Упорядники: В. Андреев, Т. Братченко, С. Дяченко, С. Андреева / Відповідальний редактор випуску В. Андреев. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. — С. 120.

методології історії в цілому. Зауважу, що нерідко бесіди мали характер доволі гострих дебатів і у той же час це було приємне дружнє спілкування. Особливий інтерес у Анатолія Васильовича викликали студії С. Борового з історії Степової України і він чимало нам допоміг своїми порадами, адже добре знався на працях науковця з аграрної історії регіону.

СЮЖЕТ 2:

Нікопольські зустрічі, перші пошуки та знахідки

У той час я також тісно спілкувався зі своїм другом, талановитим дослідником козацьких та кочівницьких суспільств степового порубіжжя В. В. Грибовським, що викладав у нас в університеті. Працюючи на кафедрі, Владислав Володимирович не поривав зв'язків із своєю малою батьківщиною (м. Нікополь), де очолював регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Він знаходився у центрі наукового життя рідного міста і неодноразово організовував конференції, присвячені історії запорозького козацтва. Я раніше вже був на конференції в Нікополі і восени 2002-го був запрошений знову.

Конференції традиційно проводились на свято Покрови. Саме тут у Нікополі, завдяки Владиславу, відбулася моя перша зустріч з Олександром Ісааковичем Фельдманом (генеральний директор Нікопольського виробничо-наукового центру «Трубосталь», кандидат технічних наук, академік інженерних наук України). Після перших хвилин спілкування, стало зрозумілим, що я маю справу з людиною розумною і енергійною, справжнім патріотом свого народу і України, але у той же час чоловіком цілком притомним та прагматичним. Під час бесіди я з подивом відзначив, що, не будучи професійним істориком, Олександр Ісаакович чітко розуміє важливість вирішення для сучасного суспільства одного з основних завдань української історіографії — відмовитись від багатьох історичних міфологем та узгодити національні вектори історії України (польський, російський,

український, єврейський, татарський, турецький та ін.), що по різному інтерпретують одні й ті самі історичні події. І, як результат, цивілізовано вирішити взаємні історичні претензії народів один до одного.

Дізнавшись про тему моїх тогочасних наукових зацікавлень — життя та творчість незаслужено забутого єврейського історика Саула Яковича Борового, Олександр Ісаакович одразу висловив бажання підтримати дослідження і видання майбутньої книги. Адже, будучи яскравою, талановитою і, що дуже важливо, порядною людиною, С. Боровий у своєму науковому доробку зміг відійти від усталених в українській, єврейській та радянській історіографії традиційних поглядів на минуле України і намітив шляхи погодження українського та єврейського векторів багатовікової спільної історії.

Тоді ж, у листопаді, я отримав стипендію від польського фонду королеви Ядвіги і мав змогу протягом місяця пройти стажування в Ягелонському університеті та працювати у бібліотеках Кракова. Перебування у Польщі я використав не лише для реалізації заявленої програми дослідження (вплив Краківської історичної школи на формування державницького напрямку в українській історіографії), а й на знайомство з єврейською історичною думкою в Польщі, що мало дати можливість розуміння національної історіографічної традиції, відтворити інтелектуальний контекст творчості С. Борового.

Вже взимку 2003-го у пошуках матеріалів щодо життя і діяльності науковця я відправився до бібліотек та архівів Москви (разом із своїм другом й, на той час, аспірантом, а нині кандидатом історичних наук Д. Бравцевим), а згодом і Києва (тоді поруч зі мною опинився також мій друг, хрещеник та аспірант, а сьогодні — талановитий київський журналіст В. Ржеутський). Отже, було цікаво та дуже весело⁵. Завдяки цим експедиціям вдалося значно розширити коло джерел дослідження та існуючу на той час бібліографію праць історика. Крім того, під час перебування у Києві, в Інституті історії Національної академії наук України, на моє прохання, професор І. І. Колесник познайомила мене з колишнім студентом Саула Яковича, а

⁵ Тут мимоволі пригадується вислів академіка П. Капіци: «Наука должна быть веселой, увлекательной и простой», — так воно дійсно й було.

на той час відомим істориком, доктором історичних наук, професором, заступником директора Інституту історії України НАН України С. В. Кульчицьким. Під час нашої розмови Станіслав Владиславович згадав багато цікавих подробиць і вражень, що залишилися від його особистих зустрічей та спілкування з професором С. Боровим. Ці спомины були записані мною і використані під час роботи над цією монографією.

Наступного разу до професора С. В. Кульчицького, з приводу С. Борового, я звернувся через шість років, вже перед захистом дисертації моєї аспірантки, а нині співавторки цієї книги, яка написала роботу про Саула Яковича — хотів подарувати йому автореферат. Отже, у лютому 2009-го я зайшов в Інститут історії НАН України, до кабінету Станіслава Владиславовича. Він переглянув автореферат і одразу ж запитав: «А можна я напишу відгук?». Тут мабуть буде зайвим казати, що моєї згоди довго чекати не довелося! Але те, що відбулося надалі здивувало мене ще більше. Професор протягом п'яти, а може десяти хвилин «від руки» написав відгук. «Справжній профі!», — подумки вирішив я, подякував і побіг завіряти його підпис.

Черговим містом, архіви і бібліотеки якого я планував «штурмувати», звичайно ж була Одеса. Але відбулися події, які змусили мене дещо скорегувати свої подальші дослідницькі плани.

СЮЖЕТ 3:

Як у мене з'явився співавтор

Якось у травні 2003-го до мене звернулася студентка четвертого курсу історичного факультету нашого університету Наталя Чермошенцева і висловила бажання писати під моїм керівництвом магістерську дисертацію по історіографії. Студенткою вона була доброю совісною, здібною і, навіть здається, відмінницею, проте до цього моменту особливих зацікавлень історіографією не виявляла. Трохи подумавши я погодився, але одразу ж поцікавився якою темою вона хотіла б зайнятися. Оскільки у даному питанні Наталя сподівалася на свого наукового керівника, тобто на мене, то я запропонував їй

два варіанти, що залежали від її планів на майбутнє: перший — «прохідна тема», яку можна доволі легко опрацювати, написати, захистити і щасливо забути; та другий — на той випадок, якщо є плани вступити до аспірантури та писати кандидатську, то в цьому разі темою дослідження буде «С. Боровий як дослідник історії України». Не надто довго розмірковуючи ми вирішили зупинитись на другому варіанті.

Гадаю, що запропонована тема прийшлася до душі молодій дослідниці і вона одразу ж завзято занурилася у пошукову роботу. Так почалася наша спільна праця. Незабаром з'явилися і перші статті у співавторстві⁶.

СЮЖЕТ 4:

«Ах, Одесса...»

Окремо треба сказати про наукову конференцію, присвячену 100-річчю з дня народження С. Борового, яка проходила в Одесі у листопаді 2003-го. Ми разом з Наталею взяли участь у цьому заході. Тут відбувся її дебют — вона вперше і, як на мене, блискуче виступила на конференції такого рівня з доповіддю про С. Борового.

Під час перебування в Одесі нам пощастило познайомитись з особистим товаришем вченого, доктором філологічних наук, професором, відомим літературознавцем та театральним критиком Марком Георгієвичем Соколянським (зараз проживає у Німеччині), який розповів багато цікавого про Саула Яковича та подарував нам збірник своїх оповідань мемуарного характеру «Некролог при житті», присвячений ювілею визначного науковця⁷. У той же день Наталя представила мене і добрій знайомій історика О. Ю. Ноткіній з якою спілкувалася раніше, записуючи її спомини про С. Борового.

Крім того, тоді ж відбулася і наша перша зустріч з дослідником

⁶ Див.: Андрєєв В. М., Чермошенцева Н. М. С. Я. Боровий: матеріали до біографії та бібліографії // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 10. — Херсон, 2003. — С. 62-76; Андрєєв В. М., Чермошенцева Н. М. Релігійне життя Запоріжжя: погляд єврейського історика // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 11. — Херсон, 2003. — С. 94-98.

⁷ Соколянський М. Г. Некролог при житті. Рассказы. — Одесса: Оптимум, 2003. — С. 183.

історії єврейського народу, президентом Європейської асоціації юдаїки Р. М. Каплановим, який також особисто знав Саула Яковича. Під час розмови Рашид Мурадович запросив мене на московську Одинадцяті Міжнародну міждисциплінарну конференцію з юдаїки. Вже через пару місяців ми побачились з ним у Москві. Так було започатковано наше співробітництво з Центром наукових працівників і викладачів юдаїки у вузах «Сефер».

Отже, як з'ясувалося згодом, ми стояли лише на початку нашого багаторічного шляху дослідження життя та творчості С. Борового. Шлях цей виявився захоплюючим, часто несподіваним та повним на різні цікаві зустрічі.

СЮЖЕТ 5:

«Історик другого плану»

Вже більше ніж півроку тому (18 лютого 2008 року) відбувся успішний захист кандидатської дисертації Наталі Чермошенцевої... Усе пройшло дуже добре, у чудовій доброзичливій атмосфері, із справжніми науковими дискусіями. Адже з опонентами та вченою радою нам пощастило. Проте не все відбувалося як хотілося. Так, найбільш дискусійним на захисті виявився запропонований мною концепт «історик другого плану», який було підтримано опонентами, але, здається, не всі присутні на захисті вірно його сприйняли. А поскільки ми вважаємо, що С. Боровий був саме «істориком другого плану», то хотілося б пояснити свою позицію дещо детальніше, так би мовити поставити крапки над «і»⁸.

Ця книга за характером є інтелектуальною біографією, а за жанром мікроісторією. Як жанр мікроісторія виникла з біографій. Але з біографій особливого роду — простих людей, персонажів «другого плану», про яких ніхто б ніколи не дізнався, якби дослідники не

⁸ Я намагався розкрити поняття «історик другого плану» у своїй доповіді «Історик «другого плану» в персональній ієрархії українського історичного співтовариства XIX — початку XX ст.» на 3-му методологічному семінарі «Історична наука в Україні як історія інтелектуальних співтовариств», який проводився з ініціативи проф. І. І. Колесник 25.11.2008 р. в Інституті історії НАН України. Сподіваюся, що матеріали семінару будуть опубліковані в альманасі теорії та історії історичної науки «Ейдос» (Вип. 4) найближчим часом.

віднайшли в архівах їхні життєві історії⁹. Герой цієї книжки був, на перший погляд, людиною простою, саме «істориком другого плану». Зауважу, що поняття «історик другого плану» не несе жодного негативного відтінку, а тим більше не означає, що ці вчені не продукують свої, а лише транслюють чужі ідеї. Тут йдеться про людину, яка знаходиться за межами кола відомої номенклатури «визначних/видатних дослідників», що відіграють перші ролі і заповнюють собою простір так званої Великої науки, про «рядових», що скромно та сумлінно працюють у тіні корифеїв¹⁰. Проте, думаю, що обличчя науки визначається не лише її «першими», усім відомими діячами, які висувають власні концепції, створюють наукові школи і напрямки, працюють на керівних посадах у навчальних та наукових закладах. Якщо вдається до метафор і порівняти науку та театр/кінематограф, вченого та актора, то побачимо, що досить часто в науці, як і в театрі або кіно, всупереч посередності або відвертій бездарності «фронтменів» та «перших», фільм (виставу) «створюють» саме актори «другого плану». Вважаю, що тут буде доречним пригадати таких визначних митців як Фаїна Раневська, Рина Зелена, Борислав Брондуков, що майже завжди були «фоном», але часто визначали успіх вистави або кінострічки. Іноді буває і так, що так звані «перші», використовують «других», підживлюючись їх ідеями, паразитують на них та, навіть, користуючись своїм статусом, утискають. В силу низки причин та життєвих обставин часто імена багатьох талановитих вчених «другого плану» не є широко відомими, а їхні теорії та відкриття, історичні схеми і концепції забуваються.

На мій погляд, яскравим прикладом визначних «істориків другого плану», яких «не почувли» сучасники, можуть бути П. Біцилі¹¹ та

⁹ Див. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856—1886). — К.: Критика, 2006. — С. 11.

¹⁰ Див. Андреев В., Немченко Л. Микола Тищенко: нові матеріали до біографії // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. — Вип. 6. — Запоріжжя, 2001. — С. 265; Трапш Н. А. «Історик второго плана» в структуре персональной историографической иерархии (на примере развития дореволюционной исторической науки) // Человек второго плана в истории. — Вип. 1. — Ростов-на-Дону, 2004. — С. 15-17; Репина Л. П. Биографический подход в интеллектуальной истории. — С. 103-104; Андреев В. М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. — 2007. — №4. — С. 103-104 та ін.

¹¹ Див. Попова Т. П. М. Бицилли: размышления о творчестве // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. — Вип. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 98-125.

В. Петров (думаю, що цей список імен можна значно розширити, у тому числі і за рахунок С. Борового). Так, Петра Біцилі сьогодні називають попередником Ж. Ле Гофа та А. Я. Гуревича. Учений видав свою книгу «Елементи середньовічної культури» одночасно з роботою всесвітньовідомого голландського дослідника Й. Гейзинги «Осінь Середньовіччя», але, на відміну від свого концептуального однодумця, став «забутим істориком»¹². Українського письменника, історика, етнографа, археолога та філософа Віктора Петрова називають українським Мішелем Фуко, що на двадцять років «випередив» загальновідомого французького філософа-постструктураліста. Але М. Фуко як текст продовжує жити і зараз, про нього написано тисячі розвідок та десятки монографій. В той же час В. Петров залишається маловідомим не тільки у науковому світі Заходу, а й на своїй Батьківщині, про нього не написано жодної узагальнюючої монографії, а його інтелектуальна спадщина вкрита забуттям¹³. Безумовно, ці непересічні особистості і талановиті вчені випередили свій час, але на відміну від своїх більш щасливих колег, в силу різних факторів, у тому числі й життєвих колізій та обставин, не були зповна оцінені сучасниками і благополучно опинилися у когорті «забутих».

Утім, без таких «зірок другої величини», «істориків другого плану» неможливо уявити простір інтелектуального життя з його різноманітними зв'язками та опосередкуваннями у цілому і, зокрема, досягнути становлення та розвитку історичної науки. Йдеться про персональну ієрархію історичного співтовариства. Ієрархія, стратифікація існує у будь-якому суспільстві та співтоваристві, у тому числі й науковому — це даність. Науковець реалізується або не реалізується лише у співтоваристві — його визнають або не визнають, його ідеї, думки сприймаються або не сприймаються, його праці є затребуваними або не затребуваними, його, кінець кінцем, помічають або ні. Але все це не впливає на результати та значущість його роботи. Отже, тут я хочу звернути увагу на таку суттєву обставину, що реальне місце вченого у структурі професійного співтовариства, визначається з огляду не на його наукові досягнення, адже їх більш-менш об'єктив-

¹² Там само. — С. 98-99.

¹³ Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіографів // Наукові записки. Філологія. — Т. 17. — К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 1999. — С. 42-44.

на оцінка, як правило, здійснюється в ході подальшого розвитку знання, а за допомогою комплексного аналізу соціокультурної ситуації, в рамках якої здійснювалася його практична діяльність. Такий погляд на будь-яку дослідницьку спільноту передбачає вивчення специфічних особливостей участі окремого дослідника у науковому дискурсі, з'ясування реального співвідношення обраної істориком проблематики та магістрального напрямку сучасної історіографії, визначення рівня сприйняття науковим співтовариством творчих досягнень вченого. Йдеться про так званий план сучасності (синхронію)¹⁴.

Крім того, на мій погляд, місце у персональній ієрархії наукового співтовариства також залежить від особистісних (моральних, психологічних та фізіологічних) якостей вченого, від його здатності до самопрезентації, до створення свого особистого образу як науковця з певними стратегіями поведінки і, навіть, зовнішністю, що відповідають певній добі, від типу дослідника. Так, наприклад, за різними типологіями діячів науки, нішу «істориків другого плану» у персональній історіографічній ієрархії часто заповнюють так звані «вчені-одинаки», що не люблять працювати у колективі, уникають керівних посад та ухиляються від необхідності йти за чийось вказівками і будь-кому підкорятися. Але, в той же час, вони часто нездатні до самопрезентації та самопіару¹⁵. До того ж, «першими» часто стають «комбінатори» та подібні ним типи вчених «менеджерів», «організаторів», «ділків» та ін., які здатні об'єднати навколо себе «вчених-носіїв нових ідей»¹⁶. Серед них, на відміну від «істориків другого плану» часто зустрічаються особи, здатні вигідно себе подати і створити собі позитивний імідж.

Проте єдиних, сталих критеріїв визначення вчених «першого» та «другого» плану в ієрархічній структурі наукового співтовариства не існує, адже людині для того, щоб реалізуватися та зайняти певне місце у науковому співтоваристві, у різні часи були необхідні різні якості та стиль поведінки. Тобто, виділені в ході конкретного дослі-

¹⁴ Репина Л. П. Биографический подход в интеллектуальной истории. — С. 104-105.

¹⁵ Див. Павлова О. Тип ученого // Історіографічний словник: навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева та ін.; За ред. С. І. Посохова. — Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. — С. 287-292.

¹⁶ Там само.

дження ознаки стратифікації наукового співтовариства будуть «діяти» лише у межах певного історичного періоду та середовища і відповідно їх зміні будуть змінюватися і критерії.

Таким чином даний підхід до вивчення персональної ієрархії наукового співтовариства передбачає ряд дослідницьких процедур: 1) визначення специфічних особливостей участі окремого дослідника у науковому дискурсі; 2) з'ясування реального співвідношення обраної істориком проблематики та магістрального напрямку сучасної історіографії; 3) визначення рівня сприйняття науковим співтовариством творчих досягнень вченого; 4) відтворення особистісного портрету дослідника та реконструкція його психофізіологічних характеристик. Комплексне вирішення цих завдань дозволить встановити місце конкретного вченого у структурі наукового співтовариства, що склалося у межах відповідної історичної доби.

СЮЖЕТ 6:

Нарешті книгу закінчено

Роботу завершено. Але лише сьогодні стає зрозумілим, що про С. Борового можна б було написати ще одну, не меншу, а то й більшу за обсягом книгу, адже масштаб цієї особистості виявився непередбачувано великим. Мабуть, правий був класик коли сказав: «Большое видится на расстоянии». Впевнений, що найближчим часом складена бібліографія наукових праць Саула Яковича збільшиться на кілька позицій, а в архівах будуть знайдені раніше невідомі матеріали щодо його життя та творчості. Безумовно і те, що на майбутніх дослідників ще чекає багатогранна наукова спадщина С. Борового, а біографія вченого потребує подальшого вивчення і якомога повнішої реконструкції його особистих та наукових зв'язків. Так, на окрему увагу заслуговує доробок С. Борового у галузі економічної історії, пушкіністики, літературознавства тощо.

Утім монографія вже готова до друку. Кожна книга після публікації отримує власну долю, починає самостійне життя, в яке автор втручатися вже не може, адже це привілей читача. Автори — особи зацікавлені у її створенні, публікації та щасливому майбутньому.

Сподіваємося, що до нас приєднається і шановний читач. Саме від нього буде залежати, як довго проживе текст, а разом з ним і пам'ять про незаслужено забутого визначного «історика другого плану» Саула Яковича Борового.

СЮЖЕТ 7:

Подяки

Наприкінці хочемо щиро подякувати всім тим, хто причетний до виходу цієї книги у світ. Найпершу подяку хочемо висловити О. Фельдману, що фінансово забезпечив працю над цим проектом. Інтелектуальну та моральну підтримку ми весь час отримували від А. Бойка, Д. Бравцева, В. Грибовського, А. Добролюбського, Р. Капланова, І. Колесник, С. Кульчицького, І. Лимана, Ф. Левітаса, Г. Михайленко, С. Ржеутського, М. Соколянського, І. Шапошнікової, О. Яся та ін.

Особлива вдячність моїй дружині Світлані та сину Богдану, які намагалися зробити все для того, щоб полегшити мені роботу над цією книгою.

P. S.

Вже по закінченні книги побачила світ наша стаття про С. Борового в «Українському історичному журналі»¹⁷, а через кілька днів до мене зателефонувала З. С. Орлова — висококваліфікований архівіст, співробітник Державного архіву Херсонської області з багаторічним стажем. З Зорею Соломонівною я познайомився кілька років тому і навіть мав приємну можливість наукової співпраці (видання мемуарів Й. Векслера). Вона подякувала нам за статтю, яка їй дуже сподобалась, і висловила «своє захоплення» цим нарисом життя та наукової творчості С. Борового. Звичайно ж такі моменти дослідницької практики дуже приємні, вони морально стимулюють та на-

¹⁷ Андрєєв В. М., Чермошенцева Н. М. Саул Боровий: життя заради науки // Укр. іст. журн. — 2009. — №4. — С. 143—163.

дихають на подальшу роботу. Крім того, Зоря Соломонівна надала невідому нам раніше інформацію про те, що вона особисто познайомилася з С. Боровим, коли той у 50-их відвідував херсонський архів.

Але зустрічі, так би мовити, «навколо С. Борового» цим не закінчилися. Через кілька днів у Херсон приїхав відомий дослідник історії євреїв у Росії, літературознавець, спеціаліст з архівної юдаїки в Україні Є. Й. Меламед. З Єфимом Йосифовичем я познайомився ще взимку 2005-го на одній із сеферівських конференцій у Москві. Звичайно ж ми зустрілися і в Херсоні. Під час бесіди з'ясувалося, що в ході своїх наукових досліджень він натрапив на цікаві, невідомі нам, матеріали щодо біографії Саула Яковича. Так, Єфим Йосифович розповів про конфлікт С. Борового та О. Рябініна-Скляревського з М. Слабченком, про те, що знайшов маловідомі листи С. Борового до С. Дубнова тощо.

Таким чином, наприкінці залишається сказати: «Шановні, на цьому дослідження не закінчено, тему не закрито і пошуки тривають»...

А взагалі, я думаю, нам надзвичайно пощастило у нашому науковому житті!

В. Андрєєв.

Херсон, 15 жовтня 2009 року.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історіографія проблеми

Ім'я Саула Яковича Борового не є загальновідомим. На жаль, за свого життя вчений не міг потішитись увагою історіографів, а між іншим, його наукові праці й досі не втратили своєї актуальності та наукової ваги. Сьогодні, коли дослідники намагаються заповнити «білі плями» нашого минулого та узгодити різні національні вектори історії України, зокрема — український та єврейський, науковий спадок С. Борового набуває особливої актуальності.

В сучасній історіографії на жаль не зроблено жодного спеціального комплексного дослідження, присвяченого аналізу творчого доробку історика. Життєвий шлях і наукова спадщина Саула Яковича залишалися не вивченими — не маємо ані повної біографії дослідника, ані повної бібліографії його праць. Утім, опубліковано тільки декілька статей, присвячених лише окремим питанням наукової спадщини вченого: єврейська історія, пушкіністика, бібліографія, книгознавство, економічна історія тощо.

Використовуючи тематичний та хронологічний принципи, умовно можемо виокремити три етапи у дослідженні життєвого та творчого шляху С. Борового. Перший етап (1920—1940 рр.), пов'язаний з реакцією у наукових колах на його праці з юдаїки та в основному представлений рецензіями і відгуками на статті та монографії вченого. Так, навіть опублікування першої праці С. Борового з єврейської історії — «Нариси з історії єврейської книги на Україні» (К., 1925) — не залишилося непоміченим. Молодий науковець

отримав позитивні оцінки від таких відомих вчених, як С. Дубнов та М. Балабан¹⁸. Відгукнувся рецензією на цю роботу молодого історика і А. Гурштейн, який звернув увагу на використанні С. Боровим свідoctва про єврейську друкарську справу на Україні та її зв'язок з культурно-побутовими рисами тогочасної епохи. Також рецензент наголосив на компетентності автора, введенні у науковий обіг нових архівних матеріалів і великій любові до єврейської книги, як культурно-історичної пам'ятки¹⁹.

Набагато більше відгуків отримала перша монографія Саула Яковича, з якою він увійшов у світ академічної науки — «Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт. По архивным материалам» (М., 1928). Монографію прихильно зустріла критика, вона отримала низку позитивних відгуків і рецензій від вітчизняних та зарубіжних фахівців. Одним із західних дослідників, що дав високу оцінку цій праці, був польсько-єврейський історик Е. Рінгенблум. С. Дубнов у особистому листі до С. Борового писав, що сам факт появи в СРСР монографії з єврейської історичної тематики, яка не містить випадів проти «буржуазних» істориків та публіцистів, видався багатьом вченим дуже важливим²⁰.

Натомість в СРСР вийшло лише кілька відгуків. Так, в «Трибуне еврейской советской общественности» — своєрідному дзеркалі офіційної радянської критики — з'явився відгук, в якому праця С. Борового характеризувалася як приємний виняток серед інших російськомовних праць з єврейської тематики. Автор подав короткий огляд структури книги та акцентував увагу на використанні вченим великої кількості нових архівних документів, хоча ціну книги (2 карбованці) визнав дещо зависокою²¹.

Найбільш ґрунтовною (і це відзначав сам С. Боровий) була рецензія одесита Є. О. Загоровського, відомого знавця української історії. В першу чергу він підкреслив важливість цієї праці для науки, адже, на той момент, фундаментального дослідження з історії

¹⁸ Боровой С. Я. Воспоминания. — М., Иерусалим: Гешарим, 1993. — С. 131-134.

¹⁹ Гурштейн А. С. Боровой. Очерки из истории еврейской книги на Украине // Печать и революция — 1927. — Кн. 4. — С. 158-159.

²⁰ Боровой С. Я. Воспоминания. — М, Иерусалим: Гешарим, 1993. — С. 181-182.

²¹ Державний архів Одеської області (Далі — ДАОО). — Ф. Р-7400. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 8.

заселення Новоросії, зокрема євреями-землеробами, просто не існувало. Рецензент проаналізував завдання, джерельну базу та структуру книги і дійшов висновку, що з її появою історія єврейської землеробської колонізації Новоросії є всебічно дослідженою. Проте, ним не було зроблено жодного критичного зауваження і фактично рецензія нагадує стислий переказ самої праці²².

Наступного року після виходу монографії з'являються і перші посилання на неї. Так, бачимо, що з роботою С. Борового була ознайомлена знана дослідниця історії Південної України Н. Полонська-Василенко, яка вивчала першу хвилю єврейської землеробської колонізації у регіоні²³.

У 1934 році в «Историческом сборнике» побачила світ стаття Саула Яковича «Євреї в Запорожской Сечи», в якій він подав власний, цілком новий погляд на відносини між євреями та козаками. Доля цієї студії склалася досить трагічно. Набирала силу хвиля сталінських репресій 1930-х років, і перший том збірника, в якому вміщено праці «викритих» авторів, був вилучений з багатьох бібліотек. Утім, праця не залишилась непоміченою. Відомий історик Б. Греков відзначав, що С. Боровим були зруйновані усталені схеми російських, українських та єврейських націоналістів, а нові факти та явища, наведені дослідником, суперечать традиційним уявленням про ворожі стосунки українського козацтва та євреїв²⁴. Але найбільш відомою стаття стала лише через п'ятнадцять років, коли її було використано у відомій праці О. Дружиніної «Северное Причерноморье в 1775—1800 гг.» (М., 1959). Саме ця дослідниця почала цитувати «запорозькі» студії вченого, завдяки чому роботи історика стали відомі ширшому колу науковців²⁵.

Певний резонанс у наукових колах мала отримати праця С. Борового «Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины»

²² Загоровский Е. А. Рецензия на книгу: С. Я. Боровой. Еврейская земледельческая колонизация в старой России // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція соціально-історична — Ч. 4-5. — Одеса, 1928. — С. 147-150.

²³ Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії // Історія України. — Т.І. — Київ: Либідь, 1992. — С. 11-38.

²⁴ Греков Б. «Исторический сборник». Труды исторической комиссии АН СССР. 1934-1935. № 1-4 // Историк-марксист — 1936. — Кн. 2 (54). — С. 143.

²⁵ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. — С. 45-46.

(1940), яка була частиною дисертаційного дослідження вченого на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, однак у зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни, відгуків і рецензій на неї опубліковано було мало. Тому великий інтерес представляє собою стаття про захист дисертації С. Боровим у періодичному виданні Інституту історії АН СРСР «Історик-марксист». У ній міститься короткий опис змісту дослідження, відгуки і зауваження опонентів. Так, професор В. Пічета вказував на переваги роботи та на складнощі, пов'язані з браком джерел. Професори О. Савич та Т. Гейлікман дали високу оцінку праці С. Борового. Проте, з огляду на марксистсько-ленінську методологію, всі опоненти зосередили свою увагу на недостатньо широкому висвітленні протистояння верхівки і плебейських мас єврейського населення України²⁶.

Неабияку цінність у контексті нашого дослідження становить рецензія В. Пічети на дисертацію С. Борового, яка зберігається в Державному архіві Одеської області. Так, Володимир Іванович дав високу оцінку роботі, відзначивши появу «нової сили» в історичній науці. Він вважав С. Борового спадкоємцем історика С. Бершадського у справі накопичення й аналізу матеріалів з історії євреїв. За використання марксистської методології В. Пічета назвав автора першим істориком-марксистом, дослідником євреїв в Україні XVII—XVIII ст. Також вчений зупинив свою увагу на володінні С. Боровим стародавньою єврейською мовою, що дало йому можливість скласти вичерпний огляд єврейських джерел з історії національно-визвольної війни, які, безперечно, мають велику цінність у подальших дослідженнях з історії України. Крім того, В. Пічета вважав великою науковою та методологічною заслугою С. Борового проведене ним дослідження соціальної структури єврейського населення України першої половини XVII ст. і розвінчання «націоналістичної» теорії «між молотом і ковадлом»²⁷.

Наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років в Радянському Союзі активно розгорнулася інспірована владними колами боротьба з «космополітизмом». Провідними «космополітами», звичайно, були проголошені представники єврейської інтелігенції. Отже, в ра-

²⁶ Защита диссертации С. Я. Боровим // Историк-марксист. — 1940. — Кн.9. — С. 151-153.

²⁷ ДАОО. — Ф. Р-7400. — Оп. 2. — Спр.10. — Арк. 18-20.

дянській історіографії, із зрозумілих причин, праці С. Борового з єврейської проблематики широко не використовувалися. Так, наприклад, визнаний фахівець з історії запорозького козацтва В. Голобуцький відкрито не демонстрував свого знайомства з творчістю історика²⁸.

Другий етап вивчення наукового доробку С. Борового, що тривав з кінця 1940-х років і до смерті вченого у 1989 році, пов'язуємо зі зміною наукової тематики в його історичних уподобаннях. Цей етап представлений рецензіями та відгуками на історико-економічні та літературознавчі студії науковця. Так, вагомим підсумком багаторічної роботи науковця стала найбільш відома за радянських часів праця С. Борового «Кредит и банки России (середи́на XVII в. — 1861 г.)» (М., 1958). Обговоренню книги було присвячено спеціальне засідання сектору «Історії СРСР епохи капіталізму» в Інституті історії АН СРСР. Подія відбулася з ініціативи І. Ф. Гіндіна, відомого фахівця з економічної історії Росії²⁹.

Одну з найґрунтовніших рецензій на цю монографію написав доктор економічних наук Є. Брегель. Детально проаналізувавши працю С. Борового, вчений зробив зауваження до кожного з її розділів. Наприклад, автору закидалась відсутність розгорнутого аналізу загального розвитку економіки Росії у зазначений період. Загалом Є. Брегель дав позитивну оцінку результатам дослідження історика та визнав його вагомий внесок у розробку проблем історії кредиту і банків Росії³⁰.

Завдяки плідним дослідженням у повоєнний період соціально-економічної історії Росії XIX ст. ім'я С. Борового систематично згадується в радянських академічних виданнях, таких як «Історіографія історії ССРСР»³¹, «Очерки истории исторической науки в ССРСР»³² тощо, а його монографія «Кредит и банки России (середи́на XVII в. — 1861 г.)» розцінюється як одна з найфундаментальні-

²⁸ Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування, 1734 — 1775. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 414 С.; Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. — К.: Вища школа, 1994. — С. 539.

²⁹ Боровой С. Я. Воспоминания. — М., Иерусалим: Гешарим, 1993. — С. 316.

³⁰ Брегель Е. Ценная работа по истории кредита и банков в России // Деньги и кредит. — 1958. — № 11. — С. 86-95.

³¹ Історіографія історії ССРСР (епоха соціалізму) / [под ред. И. И. Минца]. — М.: Высшая школа, 1982. — С. — 246.

³² Очерк истории исторической науки в ССРСР. — М., 1985. — Т. V. — С. 258.

ших з цієї тематики, поряд з працями таких відомих вчених, як І. Гіндін, П. Лященко, А. Погребинський.

Одним із напрямів наукових досліджень С. Борового була пушкіністика. Ю. Лотман та С. Ланда, аналізуючи збірник «Пушкин и его время. Исследования и материалы» (М., 1962), окрему увагу приділили статті вченого «Об экономических воззрениях Пушкина в начале 1830-х гг.». Автори наголосили на важливості наведених відомостей про економічні погляди геніального поета для цілісного розуміння його світогляду.³³

С. Боровий брав діяльну участь у багатьох міжнародних симпозиумах, конференціях, семінарах та інших наукових форумах. У періодичних виданнях соціально-економічного напрямку зустрічаються лаконічні відгуки та посилання на доповіді науковця, що дають нам змогу більш детально простежити тематику та географію його виступів³⁴.

Третій (сучасний) етап у дослідженні спадщини С. Борового, започаткований з відродженням незалежності України, характеризується поновленням інтересу до наукового доробку вченого, зокрема до його праць з історії українського єврейства. Після розпаду СРСР науково-інформаційне поле стало набагато ширшим. Багато праць вченого змогли побачити світ вже після його смерті.

Символічним початком цього періоду можна вважати опублікування у 1991 році Інститутом історії НАН України нарису С. Борового, присвяченого історії Голокосту в Одесі. У вступній статті відомий історик С. Кульчицький окреслив основні віхи творчої біографії дослідника та охарактеризував його не тільки як досвідченого та різнобічно розвиненого вченого, а й як скромну, талановиту людину, образ якої аж ніяк не вписувався у повсякденність радянської епохи³⁵.

1993-го були опубліковані «Воспоминания» С. Борового, які отримали в науково-літературних колах широке визнання. Крім споминів історика, на наш погляд, цінною є і передмова особистого друга Саула Яковича — М. Соколянського. Вважаємо, що це був перший

³³ Лотман Ю. Пушкин и его время. Исследования и материалы // Вопросы литературы — 1962. — № 12. — С. 188-191.

³⁴ Барабой А. З., Чепко В. В. Міжреспубліканський симпозиум з питань аграрної історії Східної Європи // Український історичний журнал. — 1962. — № 6. — С. 146-148.

³⁵ Кульчицький С. В. Памяти Саула Яковлевича Борового (1903-1989 гг.) // Боровой С. Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. — К., 1993. — С. 1-3.

огляд життя і творчості вченого з важливими доповненнями, поясненнями та особистими враженнями Марка Георгійовича³⁶.

Чотирма роками пізніше друком вийшла книга «Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «Хмельниччины»). Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового». Там само, в якості додатку, було надруковано і праці історика «Євреї в Запорожской Сечи» та «Классовая борьба на Украине XVII в. в свете современных еврейских хроник». У невеличкій передмові упорядники видання ознайомили читачів із складною долею книги. Крім того, автори закидають С. Боровому ігнорування духовного аспекту трагедії українського єврейства середини XVII ст., яка, на їх думку, стала результатом зіткнення ідей, культур, релігій — фактично конфліктом цивілізацій³⁷. Отже, публікацію робіт С. Борового можна вважати своєрідним поштовхом до більш глибокого дослідження життя та наукового доробку історика. Згодом, окрім передмов до видань його праць, почали з'являтися окремі нариси життєвого та творчого шляху вченого.

Однією із перших таких робіт стала стаття російських дослідників Р. Ш. Ганеліна, С. К. Лебедева, Я. С. Лур'є та А. Г. Тартаковського «С. Я. Боровой (1903—1989)» (1994). Однак вона має оглядовий, інформативний характер. У хронологічній послідовності автори розкривають основні віхи життя вченого. У висвітленні творчості С. Борового найбільшу увагу приділено його історико-економічним студіям та працям з суспільно-політичної історії Росії XIX ст.³⁸

Того ж року в «Українському історичному журналі» було опубліковано статтю З. В. Першиної «Історія України в працях одеських дослідників». Аналізуючи праці істориків, які працювали в Одесі протягом XIX—XX ст., авторка окремо зупинилася на висвітленні наукової діяльності С. Борового. На думку дослідниці, внаслідок політичних репресій 1930-х років та другої світової війни, наукові студії в Одесі були трагічно перервані. Відновилися вони лише в середині 1940-х років і саме С. Боровий персоніфікував у своїй науковій діяльності зв'язок між поколіннями довоєнних та післявоєнних істориків-

³⁶ Соколянський М. Г. Долго и счастливо // Боровой С. Я. Воспоминания. — М., Иерусалим: Гешарим, 1993. — С. 5-17.

³⁷ Боровой С. Я. Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «Хмельниччины»). Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. — М., Иерусалим: Гешарим, 1997. — С. 288.

³⁸ Ганелин Р. Ш. С. Я. Боровой (1903—1989) // Отечественная история. — 1994. — № 3. — С. 161-170.

одеситів³⁹. З подібною думкою зустрічаємось також і в «Очерках развития науки в Одессе»⁴⁰.

На сучасному етапі більшість студій, присвячених науковій діяльності С. Борового, пов'язані з його дослідженнями історії та культури українського єврейства. Так, в узагальнюючій праці «Евреи в России. Историографический очерк...» подано короткий опис статей та монографії С. Борового з єврейської тематики та відзначено нетрадиційність поглядів вченого на українсько-єврейські відносини⁴¹.

Більш широко єврейська тематика, зокрема, її козацький аспект, були розкриті у дослідженнях В. Андрєєва. Він охарактеризував внутрішні чинники та зовнішні обставини, випадки, що прискорили започаткування С. Боровим досліджень з цієї проблематики та подав історіографічний аналіз робіт вченого «Евреи в Запорожской Сечи» та «Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины»⁴², а також запропонував свої підходи щодо подальшого опрацювання єврейських хронік XVII століття як джерела з історії Визвольної війни. В. Андрєєв вважає за потрібне звернутись до наукового доробку Саула Яковича Борового, який у своїх працях намітив відхід від традиційної точки зору щодо погодження українського та єврейського векторів спільної історії ранньомодерного часу на теренах України⁴³.

2003 року вийшла стаття В. Андрєєва та Н. Чермошенцевої «С. Я. Боровий: матеріали до біографії та бібліографії», яка на той час стала найзмістовнішим біографічним нарисом про С. Борового. Спираючись на архівні документи та спогади друзів й учнів

³⁹ Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 60.

⁴⁰ Очерки развития науки в Одессе / [отв. ред. С. А. Андронати]. — Одесса: Титул, 1995. — С. 462-463.

⁴¹ Ганелин Р.Ш. Проблемы историографии евреев в России. Вторая половина XIX в. // Евреи в России. Историографический очерк. — М.-Иерусалим, 1994. — С. 183-246.

⁴² Андрєєв В. М. С. Я. Боровий: козацька тематика в творчості історика // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району», 10-11 жовтня 2002 р. — Нікополь — Запоріжжя — Херсон: Р. А. Тандем-У, 2002. — С. 26-38.

⁴³ Андрєєв В. М. «Православная бездна» XVII ст. в историческом сознании еврейского народа: историографический аспект // Материалы XI ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. — Ч. 2. — М., 2004. — С. 141-152.

історика, автори прослідкували формування наукових зацікавлень вченого, визначили основні етапи життя і творчості С. Борового. У біографії було висвітлено еволюцію тематики досліджень науковця⁴⁴.

Окремі відомості про діяльність вченого містяться у колективній праці «Одеський державний економічний університет. Нариси історії». Називаючи основні праці дослідника, автори зацентрували увагу на викладацькій діяльності С. Борового⁴⁵, а його внесок у розвиток навчального закладу відбито у їх пізнішому дослідженні⁴⁶.

Важливими для реконструкції життєвого та творчого шляху історика стали праці професора М. Соколянського — одного з найближчих друзів вченого. У своїх статтях Марк Георгійович не лише характеризує внутрішні якості та переконання Саула Яковича, а й наводить маловідомі сюжети його біографії⁴⁷.

У 2003 році в Одесі відбулася II Міжнародна наукова конференція «Одесса и еврейская цивилизация», яка була присвячена сторічному ювілею від дня народження С. Борового. За результатами цього наукового форуму було видано збірник матеріалів. Зокрема, у статтях О. Ноткіної, Л. Щербини, М. Соколянського, О. Музичко, Н. Чермошенцевої С. Боровий був представлений у різних сферах своїх наукових досліджень: історія, бібліографія, книгознавство, пушкіністика⁴⁸.

Так, М. Соколянський окреслив основні методологічні засади діяльності вченого (позитивізм, тяжіння до концептуальності), а також привернув увагу до тих причин, що зумовили зміни тематики досліджень С. Борового у післявоєнний час. Вчений вважає, що тогочасна історична ситуація мало вплинула на цей процес. Натомість, на його думку, більш суттєвими стали психолого-гносеологічні при-

⁴⁴ Андрєєв В. М., Чермошенцева Н. М. С. Я. Боровий: матеріали до біографії та бібліографії // Збірник наукових праць. Південний архів. Історичні науки. — Вип. 10. — Херсон, 2003. — С. 62-76.

⁴⁵ Бородатий В. П., Скрипник М. О., Граждан В. Д. Одеський державний економічний університет. Нариси історії. — Одеса, 2000. — С. 267.

⁴⁶ Парієнко Г. К. Одеський державний економічний університет: історія. Ректори. — Одеса: Астропринт, 2006. — С. 65-68.

⁴⁷ Соколянський М. Г. Некролог при житті. — Одеса, 2003. — С. 144-180; Соколянський М. Г. Лица вообще выражение // Мигдаль — Times. — 2003. — № 2 (40). — С. 7-9.

⁴⁸ Одесса и еврейская цивилизация: Сборник материалов II Международной научной конференции к 100-летию со дня рождения Саула Борового, 10-12 ноября 2003 г. — Одеса, 2004. — С. 248.

чини, широта поглядів науковця, його компетентність у широкому спектрі різноманітних наукових дисциплін та енциклопедична ерудиція⁴⁹. О. Музичко висвітлив внесок С. Борового у дослідження єврейсько-українського протистояння часів Козацької революції в контексті історіографічного доробку XIX—XX ст.⁵⁰ Н. Чермошенцева зробила огляд спадщини історика з точки зору його зацікавлень єврейською тематикою⁵¹.

Для розуміння наукової діяльності історика важливою є стаття О. Кореневої — удови С. Борового. Використовуючи тематичний принцип, вона виділила п'ять напрямів у його наукових студіях: 1) історія євреїв в Україні та Росії; 2) джерелознавство, бібліологія, бібліографія, краєзнавство; 3) загальні проблеми економічної історії Росії та України, історія Одеси; 4) дослідження з історії банків і кредиту в Росії; 5) суспільні рухи, історія суспільної думки. Одночасно О. Коренева, без аналізу та характеристик, подає коротку бібліографію до кожного з напрямів⁵².

Сьогодні ім'я історика стає ширше відомим не лише у споминах та статтях його учнів, повертається воно і в академічну науку. Так, персоналію дослідника внесено до кількох енциклопедичних видань — «Российская еврейская энциклопедия»⁵³, «Енциклопедія історії України»⁵⁴ та нового бібліографічного довідника «Українські історики XX ст.»⁵⁵ та ін. Праці С. Борового все частіше використовуються сучасними істориками. У своїх дослідженнях на його наукові

⁴⁹ Соколянський М. Г. Саул Боровой и дело его жизни // Одесса и еврейская цивилизация: Сборник материалов II Международной научной конференции к 100-летию со дня рождения Саула Борового, 10-12 ноября 2003 г. — Одесса, 2004. — С. 80-97.

⁵⁰ Музичко О. Дослідження історії євреїв в Україні в часи Козацької революції 1648-1657 років в працях С. Я. Борового // Одесса и еврейская цивилизация: Сборник материалов II Международной научной конференции к 100-летию со дня рождения Саула Борового, 10-12 ноября 2003 г. — Одесса, 2004. — С. 107-113.

⁵¹ Чермошенцева Н. С. Я. Боровой как исследователь истории евреев в Украине // Одесса и еврейская цивилизация: Сборник материалов II Международной научной конференции к 100-летию со дня рождения Саула Борового, 10-12 ноября 2003 г. — Одесса, 2004. — С. 221-226.

⁵² Коренева Е. Исследовательская деятельность С. Я. Борового [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.moria.farlep.net>

⁵³ Российская еврейская энциклопедия / [под ред. Г. Брановера]. — Т.1. — М.: Рос. Акад. естественных наук; Российско-израильский энцикл. центр «Эпос», 1994. — С. 558.

⁵⁴ Енциклопедія історії України / [гол. ред. В. А. Смолій]. — Т.1. — К.: Наукова думка, 2003. — С. 688.

⁵⁵ Українські історики XX ст. Бібліографічний довідник / [гол. ред. В. А. Смолій]. — Вип.2. — К., 2004. — С. 60-62.

студії посилаються Ю. Мицик⁵⁶, І. Матяш⁵⁷, Ф. Сисин⁵⁸, В. Смолій, В. Степанков⁵⁹, Н. Яковенко⁶⁰ та ін.

Проте проблемним залишається питання укладання вичерпної бібліографії праць вченого. Так, у 1988 році секція книги та Пушкінська наукова комісія Одеського будинку вчених, головою якої на той час був М. Соколянський, організували урочисте засідання, присвячене 85-річчю від дня народження професора С. Борового. З цієї нагоди були опубліковані матеріали до бібліографії вченого, що містили 74 позиції⁶¹. Згодом у статті В. Андрєєва та Н. Чермошенцевої «С. Я. Боровий: матеріали до біографії та бібліографії» було вміщено більш повний список праць вченого (133 позиції)⁶². На даному етапі, в результаті аналізу споминів С. Борового, періодичних видань та архівних документів, бібліографію його праць було розширено до 172 позицій. Останні дані вміщено у статті Н. Чермошенцевої «Наукова спадщина С. Я. Борового: історіографія та бібліографія»⁶³.

Отже, на сучасному етапі існує певна, не надто велика, кількість публікацій, присвячених дослідженню життя і творчості С. Борового. Проте, поки що не проведено жодного комплексного дослідження, в якому б було ґрунтовно проаналізовано наукову спадщину історика, методологічні засади його творчості та їх еволюцію, реконструйовано біографію вченого. Крім того, і досі не визначена роль Саула

⁵⁶ Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. — С. 262.

⁵⁷ Матяш І. Б. Археологічний інститут в Одесі: Втрачені можливості // Архіви України — 1998. — № 1-6.

⁵⁸ Сисин Ф. Євреї та повстання Богдана Хмельницького // *Mapra mundi*. Збірник на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. — С. 497-488; Sysyn F. The Kmel'nyts'kyi Uprising: A characterization of the Ukrainian revolt / F. Sysyn // *Jewish History* — 2003. — Vol. 17. — No. 2. — P. 115-139.

⁵⁹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Український історичний журнал. — 1998. — № 1. — С. 3-24.

⁶⁰ Яковенко Н. Скільки облич в війни: Хмельниччина очима сучасників // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — Київ, 2002. — С. 189-231.

⁶¹ Запрошення на засідання Секції книги, присвяченого 85-річчю з дня народження Саула Яковича Борового // З особистого архіву Н. Чермошенцевої.

⁶² Андрєєв В. М., Чермошенцева Н. М. С. Я. Боровий: матеріали до біографії та бібліографії // Збірник наукових праць. Південний архів. Історичні науки. — Вип. 10. — Херсон, 2003. — С. 68-76.

⁶³ Чермошенцева Н. М. Наукова спадщина С. Я. Борового: історіографія та бібліографія // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. XXVI. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. — С. 138-150.

Яковича в історіографічному процесі та значення його праць для сучасної історіографії.

Джерела дослідження

Під час роботи нами було проаналізовано цілий комплекс джерел, який став підґрунтям роботи. Вся їх сукупність може бути поділена на опубліковані та неопубліковані архівні. До останніх належать документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Науково-дослідницькому відділі рукописів Російської державної бібліотеки (м. Москва), Державному архіві Одеської області, в якому знаходиться особова справа вченого. Використано документи з архівів установ, в яких працював вчений: Одеського державного економічного університету та Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького.

Весь комплекс джерел нами було систематизовано за такими групами: 1) історичні та історико-літературні праці С. Борового, які є основним джерелом щодо вивчення його наукових поглядів і концепцій; 2) документальні джерела, які дозволяють реконструювати біографію вченого, дають уявлення про його викладацьку, наукову, суспільну та організаторську діяльність; 3) джерела особового походження — епістолярна спадщина вченого, мемуари, спогади та так звані «джерела з перших рук». Матеріали цієї групи дозволяють побачити «шкалу цінностей» нашого героя, його ставлення до різноманітних подій, явищ та ознайомитись з деталями його життєвого та творчого шляху.

Основною групою серед них є історичні та історико-літературознавчі праці С. Борового, які подають важливу інформацію щодо вивчення історичних поглядів і концепцій вченого. За проблематикою досліджень, праці науковця, що присвячені історії України, можна поділити на дві основні групи: 1) студії, в яких висвітлюється історія єврейства в Україні; 2) дослідження з питань історії та культури Південної України. У свою чергу кожна з цих груп поділяється на тематичні підгрупи. Слід зазначити, що деякі праці С. Борового й досі залишаються неопублікованими, або є раритетними, бо з плином часу

вцілили лише окремі їх примірники. Утім, більшість з них була нами виявлена і проаналізована.

До другої групи відносимо документальні джерела, які дозволяють реконструювати біографію вченого, дають уявлення про його наукову, викладацьку та організаторську діяльність. Насамперед, це документи особового фонду С. Борового за 1927—1984 рр., що зберігаються в Державному архіві Одеської області. Фонд (Р-7400) складається із 23 справ, в матеріалах яких знайшли відображення різні сторони діяльності дослідника. Справа № 1: матеріали про участь С. Борового у наукових конгресах (1946—1980). Справа № 2: його рецензії, відгуки, зауваження щодо дисертацій, авторефератів тощо (1969—1980). Матеріали справи № 3 містять тези доповідей з історико-економічної тематики (1931—1984 рр.). У справі № 4 містяться статті, що були надруковані в газетах.

Крім того, в особовому фонді представлено цінні документи, що дозволяють встановити особисті дружні та наукові зв'язки вченого, а також реконструювати коло його знайомих. Так, у справах № 16—18 представлено листування С. Борового з істориками та діячами науки, зокрема представниками Академії наук СРСР. Також в цьому фонді відклалися листи, телеграми та листівки з привітаннями з нагоди різних свят, днів народження, ювілеїв.

Цінні відомості для узгодження та уточнення хронології життя С. Борового містяться в його автобіографіях, формулярах анкет та особових картках, заповнених рукою вченого, що виявлені нами в різних архівах та фондах⁶⁴.

Також у роботі використано документи з фонду Р-129, що зберігається в Державному архіві Одеської області: особова справа студента юридичного факультету інституту народного господарства⁶⁵; виробничі документи інституту: протоколи засідань ради інституту та окремих кафедр, річні звіти інституту.⁶⁶

⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Т. IV. — Спр. 765. — Арк. 8; Архів Одеської державної бібліотеки ім. М. Горького (далі — АОДНБ). — Личные дела сотрудников Одесской городской публичной библиотеки за 1928 — 1929 г. — Инвентарный номер 748. — Арк. 1-2; Опись сотрудников, уволившихся в 1977 г. Личное дело № 31. — Архів Одеського державного економічного університету (Далі — АОДЕУ). — Опись сотрудников, уволившихся в 1977 г. — Личное дело № 31. — Арк. 3, 5, 7, 11.

⁶⁵ ДАОО. — Ф. Р-129. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 1-3.

⁶⁶ ДАОО. — Ф. Р-5519. — Оп. 1. — Спр. 713; ДАОО. — Ф. Р-5519. — Оп. 2. — Од. зб. 132.

До третьої групи відносимо епістолярну спадщину вченого, мемуари, спогади та усні джерела. Матеріали цієї групи джерел дозволяють простежити, як оцінював науковець ті чи інші події та явища, ознайомитись з деталями його життєвого і творчого шляху.

Епістолярна спадщина С. Борового представлена опублікованими та неопублікованими листами. Так, до опублікованих належать листи до відомого українського вченого Д. Яворницького⁶⁷ та його багаторічне листування із знаним пушкіністом Ю. Оксманом (1953—1970 рр.)⁶⁸.

До архівних джерел відносимо листи історика до відомого московського книговидавця М. Сабашникова (1927—1929 рр.)⁶⁹ та листування з відомим радянським бібліографом І. М. Кауфманом (1957—1970 рр.; 1960—1971 рр.)⁷⁰. У Державному архіві Одеської області в особовому фонді С. Борового зберігаються його листи до численних редакцій, видавництв та наукових установ⁷¹. Там само знаходяться і матеріали приватного листування з науковцями, істориками, громадськими діячами Радянського Союзу. Серед них: Д. Благой, С. Дмитрієв, І. Гіндін, В. Виноградов, О. Вайнштейн⁷².

Окреме місце посідають мемуари історика, які відносимо до класичних спогадів⁷³. Винятково цінними вони є при реконструкції життя вченого в період евакуації в тил (1941—1944 рр.), адже, окрім спогадів історика, в мемуарах та автобіографіях інших відомостей про життя у часи воєнного лихоліття не виявлено. Також до опублікованих джерел цієї групи відносимо і спогади близького друга

⁶⁷ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. — Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / [упорядники: С. В. Амбросімова, А. І. Перкова та ін.]. — Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. — С. 99-100.

⁶⁸ Боровий С. Я. Лист до Оксмана С. Ю. від 25.10.1963 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_11/Eg1113.htm.

⁶⁹ Російська державна бібліотека. Науково-дослідницький відділ рукописів (Далі — РДБ НДВР). — Ф. 261. — К. 2. — Арк. 1-6.

⁷⁰ РДБ НДВР — Ф. 640. — К. 4. — Листи С. Борового до І. Кауфмана (1957—1970 рр.). — Од. зб. 46.

⁷¹ ДАОО. — Ф. Р-7400. — Оп. 2. — Спр. 16. Переписка С. Я. Борового с редакциями, издательствами, научными учреждениями по издательским вопросам. — 85 арк.

⁷² ДАОО. — Ф. Р-7400. — Оп. 2. — Спр. 18. Переписка С. Я. Борового с профессором Ленинградского университета Вайнштейном О.Л. — 87 арк.

⁷³ Данилевский И. Н. Источниковедение: теория, история, метод. Учеб. пособие для гуманитарных специальностей / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. — М., 2000. — С. 637.

С. Борового М. Соколянського⁷⁴. Слід зазначити, що мемуари мають суб'єктивний характер, але вважаємо, що це дає їм певні переваги — можливість не тільки прослідкувати життєві колізії, а й ознайомитись з оцінками автора конкретних осіб, явищ та процесів.

Серед матеріалів цієї групи велике значення мають джерела з відтворення особистих характеристик вченого. Чільне місце тут належить матеріалам «усної історії», які утворилися внаслідок інтерв'ювань, проведених авторами друзів та учнів вченого, — інтерв'ю В. С. Фельдмана та О. Ю. Ноткіной (друзів науковця), відомого історика С. В. Кульчицького, який був студентом С. Я. Борового та історика єврейського народу, президента Європейської асоціації юдаїки Р. М. Капланова. Отримані від них свідчення дали можливість доповнити відомості біографічного характеру про С. Борового та зробити низку уточнень щодо персони науковця.

В цілому вважаємо, що актуалізована джерельна база дає можливість всебічно вивчити життєвий шлях та наукову спадщину С. Борового.

⁷⁴ Соколянський М. Г. Долго и счастливо // Боровой С. Я. Воспоминания. — М., Иерусалим: Гешарим, 1993. — С. 5-17; Соколянський М. Г. Некролог при жизни. — Одесса, 2003. — С. 144-180.

РОЗДІЛ 2.

ЖИТТЯ ЗАРАДИ НАУКИ**Формування особистості
та професійне становлення**

Саул Якович Боровий народився у заможній єврейській родині Одеси 12 листопада (30 жовтня за старим стилем) 1903 року. Його предки оселились у цьому місті ще на початку XIX століття.

У ранньому віці основна роль у дитячому вихованні переважно належить матері, саме вона створює умови, які необхідні для розвитку її дитини. В юдаїстській традиції мати в родині користується такою ж шаною, як і батько. «Єврейська мама» є одним із центральних стереотипів, які притаманні традиційному життю євреїв. Вона асоціюється з надійністю, захищеністю, розумінням та підтримкою. Мама може бути суворою, нервовою, втомленою, але вона завжди сама рідна і близька людина. Утім, «єврейська мама» — це жінка, яка доводить своє «чадолюбіє» до крайнощів. Так, вона не одягає дитину, а кутає, не годує, а загодує, не пестить, а запещує й стоїть на сторожі інтересів дитини у дещо агресивній формі⁷⁵.

Мати С. Борового — Єлизавета Давидівна — належала до так званих «бродських євреїв» (вихідців з міста Броди). Це була своєрідна вища каста, що виділялася серед інших, «звичайних євреїв» міста, високим матеріальним та культурним рівнем. «Бродські євреї» відігравали важливу роль в релігійному та культурному житті одеського єврейства. Так, саме вони фінансували створення найбільш престижної у місті Бродської синагоги. Утім, в останній чверті XIX ст. ця

⁷⁵ Соболевская О. «Еврейская мама» в воспоминаниях взрослых детей // Тезисы докладов Одиннадцатой ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. — М., 2004. — С. 23-25.

«верства» єврейського населення Одеси поступово втрачала свою відокремленість, але все ж таки продовжувала утримувати елітарні позиції у суспільстві. Бродська синагога нагадувала своєрідний аристократичний клуб, до якого входили і батьки майбутнього науковця, що свідчило про матеріальний добробут та респектабельність родини⁷⁶.

Мати майбутнього науковця була жінкою освіченою, знала іноземні мови (вільно володіла німецькою та французькою), захоплювалася театром та брала активну участь у громадському житті міста⁷⁷. Вона гостро переживала сучасні суспільно-політичні проблеми, розглядаючи їх в першу чергу з національної, єврейської точки зору і доволі часто нестерпно ставилася до прибічників інших поглядів, але водночас її не можна назвати і національно обмеженою особою. Єлизавета Давидівна виділялася на фоні більшості єврейських жінок, які не мали шкільної освіти і взагалі не вміли писати та читати, що часто було пов'язано з небажанням родини віддавати своїх дівчат у неєврейські школи⁷⁸. Отже, вона відрізнялася від стереотипного образу тогочасної єврейської жінки і була в цілому людиною різнобічно розвиненою⁷⁹.

Родина Борових була релігійною, але не ортодоксальною, підтримуючи національні традиції, сім'я одночасно була відкритою для всього нового та цікавого. Створення такого своєрідного демократичного духу, не в останню чергу, було заслугою матері.

Батько — Яків Аронович — народився він у місті Шклові (Литва). Коли йому виповнилося 14 років родина перебралася у Ніжин, а потім в Одесу. Згодом він став одним із найуспішніших одеських маклерів, нагромадив чималий капітал і забезпечив безбідне існування своїй родині (три сини та дочка)⁸⁰. Яків Боровий був старшим сином у багатодітній родині і не зміг отримати «дипломної» освіти. Проте він активно займався самоосвітою, багато читав, підтримував

⁷⁶ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 28-29; Соколянский М. Г. Долго и счастливо. — С. 6.

⁷⁷ Там само. — С. 35-36.

⁷⁸ Рабби Шаул Вагшал. Еврейское воспитание. — Иерусалим: Швут Ами, 1988. — С. 10; Яаков Бар-Ор. Положение женщины в еврейском обществе. Перевод Г. Глускиной // Еврейская семья: Материалы ежегодной конференции по еврейской философии / Ред. И. Менделевич. — Иерусалим: АМАНА, 1993. — С. 120.

⁷⁹ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 35-36.

⁸⁰ Там само. — С. 36-37.

знайомство з діячами єврейської культури, був членом єврейських культурних та просвітницьких організацій, а іноді виступав у ролі мецената⁸¹. На відміну від своєї дружини, відкритої й оптимістичної жінки, чоловіком він був гордовитим та малокомунікабельним, замкненим, критично ставився до людей «галасливих» та «дешевих лавр».

Діти родини Борових мали можливість здобути добру освіту, вивчати мови, спілкуватися із представниками інтелектуальної еліти Одеси. Це був своєрідний стиль життя сім'ї, через який відбувалася постійна трансляція культурно-генетичного коду, закладеного в родині ще прадідом-рабином. У родинному колі завжди обговорювалися проблеми єврейського життя. Активна громадська позиція батьків, участь у культурному житті Одеси накладали свій відбиток на виховання дітей та формування їх особистості. Так, старший брат С. Борового — Давид емігрував на початку 1920-х рр. у Палестину і згодом, вже в Ізраїлі, став державним діячем⁸². А Саул Якович, навпаки, ніколи не був «активістом». Можливо це пов'язано з тим, що разом зі своєю сестрою-близнючкою Мірою він був наймолодшим у сім'ї і їх не обтяжували обов'язками та великими планами на майбутнє, надаючи можливість для саморозвитку.

Характерною рисою життя родини Борових була щира гостинність. Не тільки на свята, а й у п'ятницю і суботу їхній дім відвідували представники єврейської культурної еліти. Так, близьким знайомим батька був визначний представник єврейської суспільно-політичної думки того часу Ахад-Гаам (псевдонім Ушера Гірша Гінцберга). Улітку 1917 р. на дачі у Борових бував засновник нової єврейської літератури на їдиш Менделе Мойхер-Сфорім (псевдонім Шолома-Якова (Шолем-Янкев) Бройде, згідно з паспортом — Соломон Мойсейович Абрамович), який провів чимало годин у бесідах з батьком, братом та молодим Саулом. Частими гостями були поет Шауль Черніховський, прозаїк, редактор літературно-критичних журналів Яків Фихман, літературознавець та історик Іосіф Клаузнер⁸³. Близьким другом Якова Борового був видатний письменник-гебраїст Гаїм Нахман Бялик. Без нього не проходило жодного сімей-

⁸¹ Там само. — С. 37-41.

⁸² Соколянський М. Лица необщее выражение // Мигдаль — Times. — 2003. — №2(40). — С. 7-9.

⁸³ Наор Леа. Поэт. Повесть о Бялике. — И.: «Библиотека-Алия», 1993. — С. 72.

ного свята. Бялик читав на івриті свої твори, багато і цікаво розмірковував на філософські, національні та літературні теми⁸⁴. Саме середовище визначило коло інтересів майбутнього вченого. Імовірно тоді у нього зародилася зацікавленість єврейською тематикою і протягом всього наступного життя національне коріння завжди давало про себе знати, у тому числі і в історичних студіюваннях.

Гарна домашня освіта й сімейна атмосфера зумовили активний полілінгвізм С. Борового, який знав їдиш, іврит, російську, українську, польську, німецьку, англійську, французьку, а також латину⁸⁵. У першу чергу це було пов'язано з сімейною традицією. Приділяючи велику увагу вивченню їдиш та єврейської культурної традиції, батьки не закривали дітям доступ і до іншомовних культур. Яків Боровий був переконаний, що опанування сином російської мови є обов'язковою умовою гідного існування в оточуючому світі. Так, середній брат С. Борового — Леонід (Лев) став відомим московським філологом, перекладачем із західних мов.

Першою книжкою, яку прочитав у дитинстві С. Боровий, був старий французький дитячий журнал, а першою публікацією став переклад з івриту на російську статті Давідсона «Асиміляція», яку було надруковано в одеському журналі «Єврейська думка»⁸⁶. Перші уроки Тори та давньоєврейської юному Саулові дав секретар батька, а у 1913 р., разом із братом Леонідом, його віддали до комерційного училища Гохмана⁸⁷. Це був середній навчальний заклад, де отримували освіту тільки євреї. Серед інших це училище вирізнялося «сильним педагогічним складом». Так, математику викладав відомий на той час учений Самуїл Шатуновський, а російську літературу — Лев Коган, знаний одеський бібліотекознавець та літературознавець⁸⁸. Також училище давало і непогану мовну підготовку (англійська, французька та латина). Одночасно С. Бо-

⁸⁴ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 57; Соколянский М. Г. Саул Боровой и дело его жизни // Сборник материалов II Международной научной конференции «Одесса и еврейская цивилизация», 10-12 ноября 2003 г. — Одесса, 2004. — С. 82.

⁸⁵ АОДНБ. — Личные дела сотрудников Одесской городской публичной библиотеки за 1928-1929 г. А-Г. — Спр.8. — Арк. 2.

⁸⁶ Соколянский М. Г. Саул Боровой и дело его жизни. — С. 85; Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 345.

⁸⁷ ДАОО. — Ф. Р-129. — Оп.1. — Спр.713. — Арк. 3.

⁸⁸ Чистова И. С. Л. Р. Коган — пушкинист [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/isg/isg-3432.htm>

ровий захопився спортом (веслування) і приділяв цьому заняттю чимало уваги і часу⁸⁹.

Навчання в училищі перервали події 1917 р. Період між лютневою революцією та остаточною перемогою радянської влади в Одесі відбився у пам'яті С. Борового як безперервна низка подій, мітингів та маніфестацій. Він часто бував на подібних зібраннях, бачив та чув практично всіх політичних діячів, які відвідали в ті часи Одесу. Серед них були і майбутній перший комісар юстиції України — О. Хмельницький, і анархіст Х. Рита, і меншовик О. Сухов. Одночасно в Одесі перебували й деякі відомі письменники та вчені — І. Бунін, С. Юшкевич, які час від часу виступали з лекціями та доповідями. С. Боровий намагався не пропускати жодного зібрання. Це була атмосфера живої історії — революція, громадянська війна, постійні зміни влади. Саме тоді й проявився його історичний хист. Виступаючи в ролі спостерігача, він почав збирати революційні листівки, створивши чималу колекцію. У подальшому вона стане основою ґрунтовного наукового дослідження молодого історика — «Революционная листовка в Одессе»⁹⁰. Фактично, це була перша спроба вивчення та упорядкування подібного виду джерел у вітчизняній історіографії.

Попри бурхливі історичні події, С. Боровий і далі продовжував займатися самоосвітою. Так, за підручником для екстернів юнак вивчив латину та в оригіналі читав Юлія Цезаря. Одночасно він удосконалював німецьку і також в оригіналі читав майже всього Г. Гейне й Й. Гете, в тому числі «Фауста». Але найбільшу увагу Саул приділяв студіюванню івриту, прискіпливо вивчав Старий Заповіт⁹¹.

У 1920 р. С. Боровий вступив на юридичний факультет Одеського інституту гуманітарно-суспільних наук, який у 1921 р. був реорганізований в інститут народного господарства. Навчання у цьому вузі мало цікавило майбутнього науковця. Першим і головним у його житті став світ архівів та документів. Проте у 1924 р. він закінчив навчання та захистив дипломний проект на тему «Общее учение о регрессе в гражданском праве»⁹².

⁸⁹ Ноткіна О. Ю., Фельдман В. С. Спомини про С. Я. Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) // З архіву Н. М. Чермошенцевої.

⁹⁰ Боровой С. Я. Революционная листовка в Одессе // Коммунист. — Одесса. — 1924. — №36. — С. 85-89.

⁹¹ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 88.

⁹² ДАОО. — Ф. Р-129. — Оп. 1. — Спр. 713. — Арк. 15.

Розпочався новий, дуже важливий етап у житті С. Борового — свою діяльність він пов'язав з архівно-бібліотечною справою. Вже у 1919 р. дослідник-початківець безкоштовно працював у невеличкій бібліотеці при спілці «агентів-євреїв» для отримання навичок у бібліотечно-бібліографічній справі. Він навіть написав статтю «Заметки еврейского библиотекаря», яка не була надрукована⁹³.

Подальше формування особистості та визначення сфери наукових зацікавлень проходило під впливом талановитих людей, яких Саул Якович зустрів на своєму життєвому шляху. Одним із них був Ю. Г. Оксман, визначний літературознавець, фахівець із класичної російської літератури, відомий пушкініст. Крім того, з його ім'ям пов'язана перебудова архівної справи в Одесі. Юліан Григорович був ректором Одеського археологічного інституту (1921—1923 рр.). На той час досить розповсюдженою серед студентів практикою було навчання у декількох вузах одночасно. Так і С. Боровий, здобуваючи вищу освіту в інституті народного господарства, одночасно відвідував заняття і в археологічному інституті. Слухачами цього закладу були відомі у майбутньому вчені: літературознавці М. П. Алексєєв та С. М. Брейтбург, історики — І. М. Троцький, Є. В. Сказін, Н. Л. Рубінштейн та інші.

Навчання тут захопило С. Борового — цікаві лекції, які часто перетворювались на жвавий обмін думками, змістовні бесіди та дискусії із студентами та викладачами. Згодом, у 1979 р., він написав та опублікував статтю, присвячену історії цього інституту, в якій довів, що незважаючи на короткий термін існування, археологічний інститут зробив значний внесок у розвиток радянської археології та археографії⁹⁴.

Саме Ю. Оксман залучив С. Борового до праці в Одеському історичному архіві, при якому було створено спеціальну комісію з концентрації та вивчення історико-революційних матеріалів. Сюди і прийняли молодого дослідника — 1 лютого 1921 р. його було зараховано на посаду члена-кореспондента комісії⁹⁵. Співробітники комісії

⁹³ Соколянский М. Г. Саул Боровой и дело его жизни. — С. 80-97.

⁹⁴ Боровой С. Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения // Археографический ежегодник за 1978 год. — М., 1979. — С. 101.

⁹⁵ ЦДАВОУ. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 765. — Арк. 11.

проводили роботу щодо збирання та опису листівок, плакатів, газет 1917—1921 рр. Будь-яких інструкцій та правил із цього приводу не існувало, і новому співробітникові довелося самостійно розробляти основні прийоми опрацювання даного виду історичних джерел.

Становлення історика-фахівця (1920—1930 рр.)

Служба в Одеському історичному архіві та комісії відкрила великі можливості для науково-дослідної роботи, адже тут зберігалися практично недосліджені матеріали з історії Південної України, були представлені фонди міської думи, університету і навіть жандармерії. Найцікавішим був архів Запорозької Січі, який відкрив відомий дослідник історії козацтва А. Скальковський. За два місяці до своєї смерті (1898 р.) він передав цей фонд в архів Новоросійського генерал-губернаторства, де той і залишався майже недоступним для вивчення⁹⁶.

Деякий час заступником голови губернського архіву був відомий український історик Михайло Єлисейович Слабченко. І хоч С. Боровий не є його учнем, вони часто зустрічалися в архівах та бібліотеках. Бував Саул Якович і у нього вдома. М. Слабченко ставився до молодого науковця із симпатією й коли вийшла його перша книга, дав їй позитивну характеристику⁹⁷.

Під час роботи в архіві сформувалися перші наукові зацікавлення історика. Поступово С. Боровий зосередив свою увагу на історії єврейського народу на півдні України. На основі знайдених джерел він написав і видав цілу низку історичних та історико-літературних праць.

На початку 1922 р. Саул Якович залишив архів. Діяльність комісії не була регламентована, адже в умовах тодішньої метушні її забули зареєструвати. Вченому перестали виплачувати заробітну платню і він був змушений звільнитись. Через рік С. Боровий улаштувався на службу в Єврейську академічну бібліотеку ім. Менделе Мойхер-Сфоріма, де обіймав посади старшого бібліотекаря (1922—1923 рр.),

⁹⁶ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 97-103.

⁹⁷ Там само. — С. 101.

завідувача науковим відділом (1924—1926 рр.) і певний час виконував обов'язки завідувача бібліотекою⁹⁸.

«Перебудова» історичної науки 1920-х — початку 1930-х рр. значно погіршили умови її розвитку: історію замінили суспільствознавством, нехтувались академічні традиції, припинилася підготовка професійних істориків, зменшилися масштаби студіювань у галузі вітчизняної та всесвітньої історії. До того ж, наукові дослідження гальмувались історичною концепцією М. Покровського, який абсолютизує роль класової боротьби в історичному процесі, уважає за потрібне відмовитися від вивчення стародавньої історії, дореволюційного минулого, дослідження культури народів СРСР тощо⁹⁹.

Попри такі зміни пріоритетів в історіографії, С. Боровий продовжував працювати над єврейською тематикою. Фонди академічної бібліотеки містили багато цінних книг, це було друге за значенням (після ленінградського) єврейське книгосховище в СРСР. Тут зберігалися пам'ятки релігійної літератури, юдаїка європейськими мовами, література на івриті та їдиш (початок XIX—початок XX ст.) тощо. До фондів бібліотеки було передано цінні приватні зібрання, у тому числі перше видання хроніки Натана Ганновера про події Української національної революції середини XVII ст. («Богдан Хмельницький. Летопись еврея-современника о событиях 1648—1653 гг. в Малороссии вообще и о судьбе своих единоверцев в особенности»)¹⁰⁰, початковий переклад якого зробив С. Боровий. Отже, у бібліотеці тривало професійне зростання та формування наукових зацікавлень вченого.

Перші публікації С. Борового з юдаїки були пов'язані із дослідженням історії книгознавства в Україні. У 1924 р. відзначалося 350-річчя книгодрукування в Україні. Цій події Український науковий інститут книгознавства (УНІК, Київ) присвятив спеціальну працю, але їй бракувало висвітлення питання про єврейські друкарні другої половини XVIII—початку XIX ст. С. Боровий підготував таку статтю і тоді у нього зав'язалися добрі стосунки з директором інституту

⁹⁸ АОДНБ. — Личные дела сотрудников Одесской городской публичной библиотеки за 1928-1929 г. А-Г. — Спр. 8. — Арк. 2.

⁹⁹ Историческая наука в Московском университете, 1755-2004 / [под ред. С. П. Карпова]. — М.: Издательство Московского университета, 2004. — 640 С.; Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К.: Критика, 2008. — 303 С.

¹⁰⁰ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 110.

Ю. Меженком, який одночасно був редактором журналу «Бібліологічні вісті». Почалося плідне співробітництво молодого історика з журналом, яке тривало до 1931 р., коли видавництво було закрито. Саме тут вийшла його стаття «Нариси з історії єврейської книги на Україні». Праця присвячувалася історії єврейської друкарської справи та розвиткові хасидської літератури в Україні. Дослідженню молодого науковця дали позитивні оцінки такі відомі вчені, як С. Дубнов та М. Балабан¹⁰¹. Крім того, С. Боровий співпрацював з єврейським відділом Інституту білоруської культури (Мінськ), Єврейської історичною комісією при «Євсекторі» (Одеса), Одеською комісією краєзнавства та Всеукраїнською асоціацією сходознавства (Київ). На засіданнях цих товариств він неодноразово виголошував наукові доповіді¹⁰².

Така активна діяльність молодого дослідника привернула увагу наукового співтовариства. У грудні 1925 р. за протекцією директора бібліотеки А. Зеліченка, С. Борового запросили на засідання спілки розповсюдження просвітництва між євреями в Росії, яке проходило у Ленінграді. Очолював цю спілку С. Гінзбург — автор багатьох праць з єврейської історії. Там молодий історик познайомився з багатьма визначними науковцями — математиком Я. Перельманом, відомим єгиптологом та гебраїстом Ф. Каменецьким, дослідником єврейської історії та етнографії Д. Маггідом. Тоді ж зав'язалася і довголітня дружба з психологом Л. Ланденсман (згодом Лілія Яківна стане доцентом кафедри психології Одеського державного університету¹⁰³). Поїздка до Ленінграда мала й наукові наслідки. Так, у 1926 р. у ленінградському збірнику «Еврейская мысль» було опубліковано одразу три статті вченого¹⁰⁴, присвячені різним проблемам єврейської історії, які демонстрували широту наукових зацікавлень та ерудицію молодого автора.

¹⁰¹ Боровой С. Я. Нариси з історії єврейської книги // Бібліологічні вісті. — 1925. — № 1—2. — С. 47—58. — 1926. — № 1. — С. 36—48; Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 131—134.

¹⁰² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 765. — Арк. 4.

¹⁰³ Ноткіна О. Ю., Фельдман В. С. Спомины про С. Я. Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса).

¹⁰⁴ Боровой С. Я. Давид Лехно и его история Крымского ханства // Еврейская мысль. — Л., 1926; Боровой С. Я. Еврейские газеты перед судом «учёных евреев»: два эпизода // Еврейская мысль. — Л., 1926. — С. 281—293; Боровой С. Я. Новое о Ковнере // Еврейская мысль. — Л., 1926. — С. 225—245.

Незабаром С. Боровий був змушений залишити роботу в Єврейській академічній бібліотеці. Справа була в тому, що навколо бібліотеки склався невеличкий гурток, до якого входили люди, що цікавилися єврейською історією (близько десяти осіб). На засіданнях гуртка С. Боровий часто виступав із доповідями (про Ковнера, Лернера, Аксенфельда, єврейську землеробську колонізацію тощо). Проте, незважаючи на відвертість та ентузіазм молодого вченого, його звинуватили в узурпації єврейської теми й «уславленні єврейської буржуазії». «Сигнали» гуртківців були помічені і науковця звільнили — поки що «за власним бажанням»¹⁰⁵.

У 1926 р. С. Боровий був прийнятий на роботу в Одеську центральну наукову бібліотеку на посаду асистента. Того ж року при бібліотеці відкрилася аспірантура з бібліотекознавства, керував якою директор закладу — С. Рубінштейн (згодом член-кореспондент АН СРСР, академік Академії педагогічних наук СРСР). Саме він запропонував молодій людині вступити до аспірантури. Отже, у 1926—1929 рр. аспірант С. Боровий активно займався розробкою книгознавчої та бібліографічної тематики, багато працював у бібліотеках та архівах Одеси, Києва, Москви, Ленінграда. За період навчання вийшла серія його статей з історії книги, бібліографії та бібліотечної справи¹⁰⁶. Успішно закінчивши аспірантуру, С. Боровий став єдиним в Україні на той час, хто мав науковий ступінь у галузі бібліотечної справи¹⁰⁷. Його дисертаційна робота була видана окремою книгою¹⁰⁸.

Утім, найбільш важливою подією у житті вченого у другій половині 1920-х років можна вважати вихід у світ однієї з найкращих його монографій — «Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика — идеология — быт. По архивным материалам»¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 120-122.

¹⁰⁶ Боровий С. Я. Одеська академічна бібліотека ім. Менделе Мойхер-Сфорима (С. Абрамовича) // Бібліологічні вісті. — 1926. — №4. — С. 96-99; Боровий С. Я. Книга в Одесі в 1917-1921 рр. // Праці. Одеська центральна наукова бібліотека. — 1927. — Т. 1. — С. 172—176; Боровий С. Я. Volantia в Одесі (1917-1921): До питання бібліографування листівок-метеликів // Праці. Одеська центральна наукова бібліотека. — 1927. — Т.1. — С. 181-190.

¹⁰⁷ АОДЕУ. — Опись сотрудников, уволившихся в 1977 г. — Личное дело №31. — Арк. 7; Боровой С. Я. Одесская государственная научная библиотека в послеоктябрьский период / Исторический очерк // Одесская государственная научная библиотека им. М. Горького. — Одесса, 1941. — С. 89-116.

¹⁰⁸ Боровий С. Я. Наукова бібліотека в сучасних умовах. — К., 1930. — С. 67.

¹⁰⁹ Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт. По архивным материалам. — М.: Издательство М. и С. Сабашниковых, 1928. — С. 200.

Ще в 1920 р., під час роботи в архіві С. Боровий виявив комплекс архівних справ, що стосувалися історії єврейських землеробських колоній ХІХ ст., молодий науковець розпочав дослідження процесу єврейської землеробської колонізації Південної України. Були і зовнішні обставини пробудження інтересу до колонізаційної тематики. Так, після громадянської війни гостро постало питання працевлаштування єврейських народних мас. Соціально-економічні умови, що були створені більшовицькою революцією, залишили єврейське містечко без засобів до існування. Радянська влада намагалася вирішити це питання, залучивши євреїв до землеробства. Для розробки цієї проблеми були створені єврейські громадські організації, на чолі яких стояли партійні діячі. Одним із таких партійців був С. Шапіро. Саме він запропонував молодому досліднику написати працю з історії єврейських землеробських колоній у дореволюційній Росії та субсидував видання книги¹¹⁰.

Цінність і значення праці С. Борового полягає в тому, що він уміло використав ще не опубліковані архівні дані. Велика кількість нових, вдало підібраних та професійно оброблених, архівних джерел надала можливість автору намалювати яскраву, живу та повчальну картину історії єврейських колоній півдня України на початковому, найбільш трагічному етапі їх існування¹¹¹.

У цій роботі С. Борового бачимо позитивістський стиль мислення молодого дослідника, що відчувається у великій повазі до історичного факту, ґрунтовному документалізмі, ретельному вивченні, аналізі історичних джерел та критичному ставленні до них. Згодом, в одному з своїх інтерв'ю вчений відмітив, що всі знання надходять від джерела, від документа. Історик «сильний» лише тоді, коли він знаходить новий документ, спирається на суму фактів, а після аналізує та узагальнює всі отримані дані¹¹². Але, на відміну від багатьох тогочасних дослідників, які спиралися на архівний матеріал, він не зупинявся лише на емпірико-фактологічному рівні й прагнув узагальнень та концептуальності.

¹¹⁰ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 179.

¹¹¹ Ганелин Р. Ш. Проблемы историографии евреев в России. Вторая половина XIX в. // Евреи в России. Историографический очерк. — М.-Иерусалим, 1994. — С. 183-246.

¹¹² Мосты между временами: Интервью с д-ром ист. наук С. Боровым / Вёл Е. Голубовский // Мигдаль — Times. — 2003. — № 2 (40). — С. 10-11.

До праці С. Борового виявив інтерес відомий російський книговидавець М. Сабашников¹¹³. За рекомендацією історика С. Бахрушина, спеціаліста з колонізації Сибіру, цю працю було видано у 1927 р. (на титульному аркуші зазначено 1928 р.). Монографію прихильно зустріла критика і вона швидко ввійшла у науковий обіг. Проте праця отримала більше відгуків за кордоном (США, Польща, Палестина та ін.), ніж у СРСР. Одним із західних дослідників, що дав високу оцінку праці, був польсько-єврейський історик Е. Рінгенблум, а С. Дубнов (відомий фахівець з історії єврейства, якого іноді називають єврейським М. Грушевським) у особистому листі до С. Борового писав, що сам факт появи монографії на єврейську історичну тематику у багатьох викликає надії на подальший розвиток наукових студій з єврейської історії СРСР¹¹⁴.

Наукова діяльність вченого у 1930—1940-х рр.

Після виходу у світ праці з історії єврейської землеробської колонізації тема історії євреїв в Україні XVI—XIX ст. стає центральною у наукових дослідженнях С. Борового. До розробки цієї проблеми його спонукала ціла низка обставин, у тому числі недостатність в історичній науці єврейської проблематики загалом та ролі євреїв в історії України, проблем єврейсько-українських взаємин зокрема. Знання мов (іврит, їдиш) дозволяло С. Боровому звернутися до джерел з історії України, які були фактично недоступні для більшості українських та російських істориків. До вивчення історії євреїв в Україні молодого вченого заохочував і М. Слабченко, який часто наголошував, що чекає від нього досліджень у цьому напрямку¹¹⁵. Спонукало до подальших студій і те, що історик був інтегрованим у наукове співтовариство дослідників цієї проблематики. Він особисто був знайомий з такими вченими як Ю. Гессен, С. Гінзбург, С. Цинберг, І. Галант, І. Кудрявцев, В. Рибінський, Т. Гейлікман та ін. Так, відомий історик Ю. Гессен у 1931 р., в одній із своїх книг, пода-

¹¹³ РДБ. НДВР. — Ф. 261. — К. 2. — Арк. 1.

¹¹⁴ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 181-182.

¹¹⁵ Там само. — С. 182-188.

рованих С. Боровому, зробив напис: «Дорогому Саулу Яковлевичу Боровому — последнему р[усско]-евр[ейскому] историку»¹¹⁶. Крім того, вважаємо, що науковець, як представник єврейської інтелігенції, мав певні моральні зобов'язання перед власним народом і намагався правдиво й максимально об'єктивно писати його історію.

Були обставини, що прискорили початок нових досліджень С. Борового. Так, одного разу до рук історика потрапив план видавництва «Академія», в якому передбачалася публікація творів єврейської літератури, серед них і хронік XVII ст. (події часів Української національної революції середини XVII ст.). Саул Якович написав у видавництво, що готовий взяти участь у цьому проекті. Після позитивної відповіді дослідник розпочав роботу. Він переклав хроніку Натана Ганновера та інші пам'ятки цього жанру (раніше науковці використовували невдалий російський переклад Д. Якобсона). Але планам С. Борового не судилося здійснитися — видавництво було закрито. У 1936 р. історик спробував опублікувати цю працю під назвою «Классовая борьба на Украине XVII в. Еврейские хроники. Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового», але в 1937 р. змінилася ситуація — на чолі видавництва, в якому планувалося надрукувати дослідження, на короткий час став відомий комуніст Б. Кун. Тираж було знищено, а у автора нещасливої книги залишився тільки другий примірник верстки, який він ретельно зберігав і давав читати лише найближчим друзям та учням, вважаючи, що вона ніколи не побачить світ¹¹⁷. Проведена робота мала свої наслідки. Пізніше це дослідження буде покладене в основу великої статті «Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины»¹¹⁸. В історіографії Української національної революції середини XVII ст. це було новаторським явищем, дослідження присвячувалося вивченню єврейських джерел і стало першою спробою їх наукового видання.

Ще одним поштовхом до студіювання українсько-єврейської

¹¹⁶ Там само. — С. 163.

¹¹⁷ Кульчицький С. В. Памяти Саула Яковлевича Борового (1903-1989 гг.) // Боровой С. Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. — К., 1993. — С. 2.

¹¹⁸ Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. — 1940. — №9. — С. 81-124.

тематики став такий випадок. Якось в Одесі С. Боровий зустрівся з істориком-архівістом, дослідником історії запорозького козацтва О. Рябінінін-Скляревським, який на той час працював з архівом Коша Нової Запорозької Січі. Під час роботи О. Рябінін-Скляревський виявив документи, написані єврейською мовою і запропонував С. Боровому зробити їх переклад. Не гаючи часу, вчений приступив до роботи й одразу ж з'явилися перші запитання та відкриття. Серед матеріалів, присвячених зв'язкам січової адміністрації з єврейськими купцями з Умані, був документ, написаний єврейською. Проте при прочитанні цього невеликого тексту дослідник зіткнувся з труднощами — з'ясувалося, що текст було написано українською, але транскрибовано єврейськими літерами¹¹⁹. Не стільки розшифрований документ, скільки матеріали, з якими він був пов'язаний, відкрили цікаву для єврейського історика проблему й С. Боровий вирішив безпосередньо зайнятися темою «Євреї та Запорозька Січ».

Результати своїх студіювань історик оприлюднив у 1934 р. у статті «Євреї в Запорожской Сечи»¹²⁰. Треба відмітити, що «євреї та Запорожжя» і низка питань навколо цієї теми до того не були предметом спеціального дослідження. С. Боровий, спираючись на широку джерельну базу (офіційні акти, рабинські респонси, хроніки, архівні матеріали, у тому числі і нові документи з історії Запорожжя), нетрадиційно поглянув на відносини між польсько-українським єврейством та козаками. Проаналізувавши відносини запорожців та євреїв у певних історичних умовах, автор заперечив традиційне твердження про перших як «довічних» і «принципових» ворогів других.

Утім, доля цієї праці склалася непросто. Набирала обертів хвиля репресій 1930-х рр., і перший випуск «Історичного збірника», який містив статті авторів — «ворогів народу», був вилучений із багатьох бібліотек. Працю помітили і на неї вийшло кілька позитивних рецензій, але широковідомою вона стане лише через 15 років, коли цей матеріал буде використано у дослідженнях О. Дружиніної¹²¹.

¹¹⁹ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 190-191.

¹²⁰ Боровой С. Я. Евреи в Запорожской Сечи // Исторический сборник. — Вып. 1. Академия наук СССР. — 1934. — С. 141-190.

¹²¹ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. — С. 45-46.

У 1934 р. в особистому житті С. Я. Борового відбулась важлива подія — він одружився. Його першою дружиною стала Емілія Ізраїлівна Аксенфельд, яка працювала вчителькою у середній школі. З нею він проживе 35 років.

Вчений продовжував працювати у бібліотеці. Але багато хто з його друзів вважав, що такому перспективному досліднику треба переходити на роботу у вищу школу. На той час він вже мав досвід у цій справі, адже раніше давав приватні уроки з різних гуманітарних дисциплін¹²², а починаючи з 1929 р. викладав на заочному відділенні Бібліотечного інституту (короткі курси з історії книги та бібліотечної справи). У 1933 р. професор О. Вайнштейн, друг С. Борового, умовив його прочитати курс лекцій з нової історії на історичному факультеті Одеського педагогічного інституту. Але закріпитися тут вченому не вдалося, можливо тому, що тодішній проректор конкретно визначив: «Боровий — політичний труп»¹²³.

6 жовтня 1934 р. С. Боровий був зарахований на посаду професора кафедри політичної економії Одеського кредитно-економічного інституту, де викладав курс «Історія народного господарства». Згодом педагогічна діяльність зайняла помітне місце у житті та творчості вченого. Але особливого хисту та визначних педагогічних здібностей С. Боровий не мав і сам це чудово розумів, оцінюючи свою лекторську майстерність доволі критично¹²⁴. Це ж підтверджують і його знайомі, відмічаючи, що студенти слухали його не надто уважно, бо лекції він викладав тихо, «у ніс» та й ще прикриваючи рота рукою. Крім того, студентам він здавався людиною замкненою, зануреною у власні думки, завжди зосередженою на чомусь своєму¹²⁵. Не викликав він особливої приязні й у деякого зі свого нового оточення, адже був розумнішим за багатьох деканів, чиновників та партійних функціонерів. У спілкуванні з ними науковець докладав чимало зусиль для того, щоб приховати свою очевидну інтелектуальну перевагу¹²⁶.

¹²² ДАОО. — Ф. Р-129. — Оп. 1. — Спр. 713. — Арк. 11.

¹²³ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 157.

¹²⁴ Там само — С. 159.

¹²⁵ Ноткіна О. Ю., Фельдман В. С. Спомини про С. Я. Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса)...

¹²⁶ Кульчицький С. В. Спомини про С. Я. Борового (інтерв'ю від 30.02.2003 р., м. Київ) // З архіву к.і.н. Андрєєва В. М.

Тим часом ідеологічна ситуація у науці загострювалася. Боротьба між «буржуазною» та «марксистською» історіографіями закінчилась перемогою останньої. А вже після того, як вийшов друком «Краткий курс истории ВКП(б)» (1938 р.), фактично відбулася канонізація марксистсько-ленінської методології¹²⁷. Із цього часу історична наука підлягала жорсткому ідеологічному контролю. Почалися масові репресії. Важко стало працювати й у бібліотеці — проводилися «чистки» каталогів, підлягали репресіям директори та співробітники, на їх місце приходили нові, «ідеологічно витримані». За С. Боровим закріпили двох аспіранток, а оскільки їх керівник був людиною некоммунікбельною та замкненою, жінки вирішили, що професор приховує свої знання і відразу доповіли «куди треба». Тому у 1938 р. вчений був змушений звільнитися¹²⁸. В інституті С. Боровий також був під пильним наглядом. Він постійно відчував упереджене ставлення до себе з боку багатьох співробітників. Лекції вченого стенографувалися та обговорювалися. Так, одного разу йому було висунуто страшне на той час зауваження, що виглядало як звинувачення — нібито одне з його висловлювань виявляє в ньому прихильника «троцькізму». С. Боровий пояснив це пропуском слова стенографісткою. Проте, як і більшість з тих, хто опинявся у подібному становищі, він визнавав критику справедливою і корисною, але погоджувався лише з окремими зауваженнями, «уточнював» і обіцяв зробити для себе необхідні висновки. Певною мірою ученого рятувала складність дисципліни, яку він викладав — історія народного господарства¹²⁹.

С. Боровий відбувся «малою кров'ю». Утім, він починає усвідомлювати, що займатися єврейською тематикою стає небезпечно. Із початку 1930-х рр. історія євреїв в Росії та Україні як предмет досліджень поступово табується. Єдину установу, в якій науковці спеціально займалися єврейською історією — Гебраїстичну історико-археографічну комісію — спочатку було реорганізовано в інститут єврейської пролетарської культури, а згодом ліквідовано¹³⁰. Фак-

¹²⁷ Историческая наука в Московском университете, 1755-2004 / [под ред. С. П. Карпова]. — М.: Издательство Московского университета, 2004. — С. 640.

¹²⁸ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 155-156.

¹²⁹ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 55, 164.

¹³⁰ Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія наук (нарис історії). — Ч. 3. — Мюнхен, 1958. — С. 110.

тично з її ліквідацією у листопаді 1929 р. припинилися історичні та археографічні дослідження з юдаїки¹³¹. Багатьох дослідників, які працювали у цій галузі, було репресовано. Так, в Одесі заарештували історика Є. О. Загоровського, з яким спілкувався С. Боровий. Закриття багатьох видавництв унеможливило публікацію робіт на єврейську тематику, а вчений практично нічого не писав «у стіл». Але він продовжував плідно працювати, прагнучи професійного зростання і вдосконалення.

У 1938 р. рішенням Вищої атестаційної комісії С. Боровому було присвоєно науковий ступінь кандидата історичних та економічних наук без захисту дисертації (за сукупністю робіт). Він став одним із перших кандидатів наук в Одесі¹³². Проте, незважаючи на це, С. Боровий засмутився — йому здавалося, що він заслуговує на більше. Незабаром у справу втрутився «його величність» випадок. С. Борового, як спеціаліста з питань економічної історії викликали у Москву для обговорення нового видання праці П. Ляценка «История народного хозяйства СССР». Обговорення не відбулося, але історик використав поїздку з користю. Він, захопивши рукописи своїх робіт про євреїв у Запорозькій Січі, єврейське населення України за часів повстання Б. Хмельницького та євреїв Лівобережної України у XVI—XVIII ст., з'явився в Інституті історії Академії наук СРСР. Тут С. Боровий зустрівся з академіками Б. Грековим та В. Пічетою, які хоч і не були спеціалістами з історії євреїв, але зрозуміли, що автор цих досліджень — серйозний науковець.

За порадою В. Пічети, історик, щоб надати своїй роботі вигляду дисертації, написав вступ історіографічного характеру, в якому пов'язав окремі статті в єдине ціле. Отже, за три тижні докторська була готова, щоправда, цьому передували десять років скрупульозної, сумлінної праці¹³³.

Дисертаційна робота С. Борового «Очерки по истории евреев на Украине в XVII—XVIII вв.»¹³⁴ складалася з трьох основних частин — «Евреи в Запорожской Сечи», «Национально-освободитель-

¹³¹ Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). — К.: Критика, 2007. — С. 83.

¹³² Ганелин Р. Ш., Лебедев С. К., Лурье Я. С., Тартаковский А. Г. С. Я. Боровой (1903-1989) // Отечественная история. — 1994. — № 3. — С. 161-170.

¹³³ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 205.

¹³⁴ Там само. — С. 200.

ная війна українського народу против польського владичества и еврейское население Украины» та «Євреї в Левобережній Україні в XVII—XVIII вв.». Таким чином, в основу двох перших розділів фактично було покладено попередні дослідження, які були вже опубліковані у вигляді великих та ґрунтовних статей¹³⁵.

С. Боровий на основі широкого кола маловідомих джерел заперечив традиційні погляди на запорожців як затятих винищувачів євреїв. Одночасно він подав соціальну структуру єврейського населення XVI—XVII ст., підкресливши його неоднорідність. Крім того, автор навів чимало прикладів мирного єврейсько-українського співіснування та наявності у козацькому середовищі єврейських вихідців.

У другому розділі дисертації С. Боровий розглянув долю єврейського населення України за часів національної революції середини XVII ст. Ця тема сприймалася неоднозначно в єврейській, російській, польській та українській історіографіях. На думку дослідника, історична наука ще не дала правдивої оцінки долі і місця євреїв у подіях середини XVII ст. в Україні. Так, він уважав хибною, поширену на той час в єврейській історіографії, концепцію «між молотом і ковадлом», доводячи, що євреї були не лише жертвами, які волею історичного випадку потрапили «під ножі вбивць». На думку вченого, тогочасна дійсність була складнішою, і євреї виступили не тільки пасивними жертвами, а й воюючою стороною. Розстановка сил приводила основну частину єврейського населення України на польський бік. Проте, С. Боровому вдалося знайти у джерелах випадки переходу євреїв у табір Б. Хмельницького¹³⁶.

Історик зміг значно розширити джерельну базу своїх досліджень і подати власне бачення ролі єврейського населення в Українській національній революції середини XVII ст. Вчений став не просто першим дослідником у цій галузі, а й зробив вагомий внесок у розробку складної наукової проблеми. Висновки про активну участь євреїв у збройній боротьбі різко суперечили традиційним уявленням про єврея тих часів. У зв'язку з цим другий розділ роботи був найбільш

¹³⁵ Боровой С. Я. Евреи в Запорожской Сечи. — С. 141-190.

¹³⁶ Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владичества и еврейское население Украины // Исторические записки. — 1940. — №9. — С. 81-124.

проблемним, складним та вразливим. Саме навколо нього точилися всі «баталії», пов'язані із захистом дисертації.

Третій розділ — «Євреї в Левобережній Україні в XVII—XVIII вв.» — залишився неопублікованим. Сам автор про це не шкодував, вважаючи, що там не було особливо цікавих даних¹³⁷.

Зовнішньому оформленню дисертацій тоді приділялося менше уваги ніж зараз, але для науковця це однаково було проблемою. В ті часи, було важко знайти якісний папір. Питання було вирішено просто — три примірника дисертації було надруковано на зворотному боці дешевих шпалер бляклого кольору. Автореферат тоді не вимагався, замість нього було потрібно підготувати тези. Коли все було зроблено, виникла інша проблема — кваліфіковані опоненти. Знайти спеціалістів з теми дисертаційної роботи, та ще й з офіційними вченими званнями було складно. Першим опонентом виступив сам В. Пічета. Другим був професор О. Савич¹³⁸, який трохи володів давньоєврейською мовою. Третім став Т. Гейлікман — відомий знавець історії єврейства¹³⁹.

Під час підготовки до захисту проти вченого було організовано цілу «кампанію». Тема дисертації на той час багатьма вважалася «анахронічною та несвоєчасною». З одного боку марксистський підхід до вивчення історії не передбачав жодного «національного» фактору, а з іншого — деякі «професійні» єврейські історики вважали концепцію дослідника про участь єврейського населення у війні на боці Б. Хмельницького неприйнятною. Крім того, його звинувачували у кар'єризмі — нібито, ставши єдиним доктором наук в СРСР з єврейської тематики, він перетвориться на своєрідного монополіста у цій галузі. В «органи» на С. Борового посипалися доноси. Головним активістом став З. Грінберг — науковий співробітник інституту літератури та комуніст з дореволюційним стажем¹⁴⁰.

У тодішній практиці захисту дисертацій існував так званий «передзахист» — обговорення праці у вузькому колі спеціалістів. На попередньому захисті В. Пічета дав високу оцінку роботі, наголо-

¹³⁷ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 200.

¹³⁸ Портреты историков. Время и судьбы. — Т. 1.: Отечественная история. — М-Иерусалим: Университетская книга, 2000. — 431 С.

¹³⁹ Защита диссертации С. Я. Боровым // Историк-марксист. — 1940. — Кн. 9. — С. 151-153.

¹⁴⁰ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 205-206.

сивши, що уперше в науці поставлена і вирішена складна наукова проблема і всі подальші дослідники будуть відштовхуватися саме від цієї праці С. Борового. Проте, незважаючи на те, що результати обговорення були позитивними, стало зрозумілим, що в даній ситуації необхідно заручитися підтримкою «політично сильного» опонента. У цій ролі виступив професор І. Нусінов — добре відома в академічних колах людина. Він був одним з редакторів Літературної енциклопедії, а також активним діячем єврейської культури, очолював єврейську літературну організацію, яка входила до складу Співки радянських письменників¹⁴¹. Утім, повністю проблеми це не зняло. Доноси не припинилися, а вченого неодноразово перевіряли на політичну благонадійність. У такій ситуації навіть друзі були налаштовані песимістично.

Захист дисертації відзначався запеклими дискусіями та суперечками. Результат голосування був позитивним — 10 «за», 2 «утрималися». Спогади про захист докторської дисертації навіть десятки років потому викликали у Саула Яковича відчуття душевної травми, а сам цей день він вважав одним із найскладніших у своєму довгому житті¹⁴². Незабаром ВАК рішенням від 26 жовтня 1940 р. затвердила С. Борового у науковому ступені доктора історичних наук¹⁴³. У той же час історику було присвоєне наукове звання професора по кафедрі політичної економії.

У 1930-х рр. він часто звертався до питань історії єврейської культури та літератури епохи Гаскали (єврейське просвітництво). В останній передвоєнний рік він, як співредактор, брав участь у підготовці запланованого Московським інститутом єврейської культури чотирьохтомного видання творів єврейського письменника-просвітника І. Аксенфельда. Проте незабаром інститут було закрито, а рукопис зник. Учений зміг надрукувати лише статтю на їдиш «Опыт биографии Аксенфельда» (збірник «Менделе и его время»). Тоді ж С. Боровий готував до публікації у видавництві «Емес» том листів Менделе Мойхер-Сфоріма, але війна завадила науковій роботі вченого, а по її закінченні рукопис у повному обсязі знайти не вдалося¹⁴⁴.

¹⁴¹ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 209-210.

¹⁴² Там само. — С. 215.

¹⁴³ АОДЕУ. — Опись сотрудников, уволившихся в 1977 г. — Личное дело №31. — Арк. 14.

¹⁴⁴ Соколянский М. Г. Некролог при жизни; Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 175-176.

Попри свої наукові уподобання С. Боровий, в першу чергу був професором, який викладав історію народного господарства. До своїх обов'язків він ставився дуже серйозно і з усією відповідальністю. Але, розпочавши викладати, вчений зіткнувся з повною відсутністю відповідних підручників та навчальних програм. Цю проблему йому потрібно було вирішувати самостійно. Фактично у науковому житті історика розпочинався новий етап — економічна історія стала провідною темою досліджень С. Борового.

Отже, 1930-ті роки були дуже вдалим і результативним для С. Борового не тільки як науковця, а й людини. Він плідно працював, але в його життя, як і у долі мільйонів радянських людей, втрутилася війна.

Воєнні та післявоєнні роки: зміна акцентів у науковій діяльності (1941—1959 рр.)

Звістка про початок Великої Вітчизняної війни застала професора у трамваї, коли він добирався на роботу в інститут. Коли остаточно стало зрозуміло, що захоплення Одеси неминуче, було прийняте рішення евакуюватися. За розпорядженням відповідних інстанцій із міста вивозили провідних вчених, до яких був зарахований і С. Боровий. Залишатися у місті дорівнювало смерті. Багато друзів та знайомих історика загинули у гетто. Так, в перші дні окупації трагічна доля спіткала близького друга вченого лікаря Л. П. Бланка.

24 липня 1941 р. на пароплаві спеціального призначення «Ворошилов» Саул Якович разом з дружиною залишили місто. Одразу ж почалися численні побутові проблеми, які супроводжували подружжя весь період евакуації. На судні вони жили в трюмі, не маючи найпростіших гігієнічних умов¹⁴⁵. Родина дісталася Новоросійська. У місто виходити не дозволялося, єдине, що лишалося — це чекати. Згодом евакуйованих розташували у залізничному потязі і відправили до станиці Успенської на заході Кубані. Тут родина Борових жила

¹⁴⁵ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 232-246.

з 3 по 19 серпня 1941 р. В цей період вони зблизилися з І. Людмирським та його дружиною. Ісай Наумович був доцентом Одеського кредитно-економічного інституту та спеціалістом з бухгалтерського обліку. На період евакуації вони стали однією сім'єю.

Згодом, дякуючи клопотанням В. Мартиновської, С. Боровий отримав змогу виїхати у Краснодар. Валентина Сергіївна була колегою Саула Яковича, і за її проханням Краснодарський педагогічний інститут надав вченому офіційний виклик на роботу. Залишивши з великими проблемами станицю, 24 серпня 1941 р. родини Борових та Людмирських прибули до міста. У С. Борового від цього періоду евакуації залишилися суперечливі відчуття. З одного боку тут було де жити (кімната у гуртожитку інституту), була робота, а з іншого — евакуйовані завжди залишалися для місцевого населення людьми другого сорту — їх обминали, з ними демонстративно не підтримували стосунків, і взагалі ставилися з великою долею презирства, а особливо до евакуйованих євреїв. Крім того, виголошуючи лекції у шпиталях на воєнно-патріотичну тематику, він часто там бачив людей свого віку і тому: «Основным чувством, которое владело мною был стыд, что я не в армии, ничего не делаю, да и не могу делать нужного и тому подобное», — писав Саул Якович¹⁴⁶. С. Боровий протягом всього свого життя був звільнений від військової служби. Попри цю обставину, діючи за покликом серця, одного разу він з'явився у військкоматі, але отримав відповідь, що за існуючою вказівкою доктори наук можуть бути призвані в армію лише для роботи за спеціальністю, або за партійним дорученням¹⁴⁷.

У роки евакуації Саул та Емілія Борові зблизилися також і з родиною Добролюбських. Професор К. Добролюбський був спеціалістом з історії Великої французької революції. Він завідував кафедрою всесвітньої історії в Одеському державному університеті і певний час був деканом історичного факультету. Сімейство Борових товаришувало і з родиною Мошковських — Шапсай Давидович був визначним спеціалістом у галузі тропічної медицини та епідеміології, а Юлія Яківна культурологом. Дружба з усіма цими людьми продовжувалася довгі роки.

¹⁴⁶ Там само. — С. 255.

¹⁴⁷ Там само. — С. 264.

Тим часом фронт наближався й постало питання подальшого переїзду. Сформувалася невелика група одеситів, які вирішили їхати далі на схід. Через Махачкалу родина Борових разом із Добролюбськими потрапила до Самарканда. Саме тут вони і перебували основний час евакуації — майже три роки — до 20 серпня 1944 р.¹⁴⁸ Після прибуття у місто відразу постало декілька великих проблем: житло, робота і продовольчі картки. У цей час було запроваджено карткову систему і не маючи роботи, і, відповідно, карток, можна було просто загинути від голоду. Працевлаштуватися було дуже важко, адже у цей час Самарканд був просто переповнений евакуйованими навчальними закладами, у місті було чимало евакуйованих академіків та професорів різних спеціальностей.

Перший час перебування у Самарканді — найбільш похмурі та принизливі сторінки життя в евакуації¹⁴⁹. Але врешті вченому вдалося влаштуватися у Самаркандський педагогічний інститут на посаду професора. Поступово було вирішено і проблему з житлом — родині виділили невеличку кімнату від інституту¹⁵⁰. Матеріальний і моральний стан родини Борових поступово змінювався на краще, почав щезати комплекс меншої вартості та приживали, які так часто відчували на собі евакуйовані. Згодом роботи ставало все більше, С. Боровий став затребуваним як спеціаліст — працював в місцевому інституті народного господарства, в евакуйованих закладах (Московському та Ленінградському планових інститутах, Ленінградській академії мистецтв). Крім того, Саул Якович був членом Самаркандської обласної комісії з історії війни¹⁵¹.

Важкі побутові умови, перевантаженість лекціями, підготовка до занять — все це довго не давало можливості займатися науковою роботою. Лише у 1944 р. С. Боровий повернувся до дослідницької діяльності. Він одразу ж почав з улюбленої єврейської тематики — збирав матеріали з історії так званих бухарських євреїв. Знайти літературу з цієї проблеми у тогочасних умовах було дуже важко, але дослідник звернувся до фондів краєзнавчого музею, відвідав старе єврейське кладовище та скопіював кілька епітафій на івриті.

¹⁴⁸ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 259.

¹⁴⁹ Там само. — С. 260.

¹⁵⁰ Там само. — С. 264-265.

¹⁵¹ АОДЕУ. — Опись сотрудников, уволившихся в 1977 г. — Личное дело №31. — Арк.11.

Восени 1944 р. він побував у бібліотеці бухарської синагоги¹⁵². Виконана праця не дала потрібного результату і у науковій діяльності вченого середньоазіатська тематика не відбилася.

Єдиною публікацією С. Борового у воєнний період була стаття в «Історичному віснику» — «Одесса: К 150-летию со дня основания»¹⁵³. Одеса і раніше привертала його дослідницьку увагу, але лише у зв'язку з історією єврейської культури та бібліографічними студіями, але історію міста С. Боровий спеціально не вивчав. В результаті автор прийшов до висновку, що до корінного населення міста слід віднести і євреїв, адже Одеса і вся Новоросія були включені до «смуги осілості» і туди прямували групи євреїв з інших регіонів Російської імперії. Згодом подібні твердження вченого стали загальноновизнаними. Проте ідею про «корінних євреїв» незабаром йому пригадали ідеологічно підковані «товариші» у своїх усних промовах та пресі. Ця робота започаткувала серію праць С. Борового з краєзнавства. Історія Одеси та Степової України поступово стали одними з найважливіших у науковій творчості вченого.

Тим часом війна наближалася до завершення. Деякі вузи та науково-дослідницькі заклади розпочали підготовку до реєвакуації. У першу чергу така можливість була надана Ленінградському плановому інституту та Московському інституту народного господарства. Ці заклади, особливо ленінградський, пропонували С. Боровому захищати його до свого складу та вивезти із Самарканду. Вчений довго вагався, але фронт все більше наближався до Одеси¹⁵⁴. Після звільнення міста від німецьких та румунських окупантів родина Борових вирішила повернутися додому. Саул Якович був зарахований у штат Одеського педагогічного інституту і з ешеленом відправлений у рідне місто. 20 серпня 1944 р. родини Борових та Добролюбських залишили Самарканд. Закінчився важкий і довгий період евакуації. На початку листопада 1944 р. Борові повернулися в Одесу. Наслідки окупації були жахливими. Знову потрібно було шукати квартиру, налагоджувати побут. Саме тоді у повній мірі проявилось хронічне невміння С. Борового влаштовуватися, відстоювати свої права.

¹⁵² Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 279-281.

¹⁵³ Боровой С. Я. Одесса: К 150-летию со дня основания // Исторический вестник. — 1944. — №5-6. — С. 41-49.

¹⁵⁴ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 283.

Професор із дружиною оселилися у кімнаті комуналки. Згодом було вирішене і питання з роботою — вчений продовжив працювати в Одеському кредитно-економічному інституті і за сумісництвом очолив кафедру історії СРСР в педагогічному інституті¹⁵⁵. С. Боровий відразу розпочав масштабне дослідження окупаційного періоду історії Одеси. Він вивчав суспільне та релігійне життя міста, періодичну пресу, театр, ставлення інтелігенції до влади — румунської, так і німецької, досліджував партизанський рух.

У зв'язку із 150-річним ювілеєм заснування Одеси було створено авторський колектив для написання книги з історії міста, до якого запросили і С. Борового. За попереднім планом він повинен був написати розділ, присвячений історії Одеси в період капіталізму¹⁵⁶. Утім незабаром ця проблематика зовсім зникла з поля історичних досліджень у СРСР. Але незважаючи на складну політичну ситуацію науковець зробив спробу. Одного разу, приїхавши до Москви у справах, він відвідав редакцію «Емес» — єдиного єврейського видавництва, що залишалось на той час у СРСР. Там ідея дуже сподобалась. Книгу було написано, але не видано — невдовзі видавництво закрили¹⁵⁷.

У 1940-х рр. Саул Якович активно працював над вивченням історії партизанського руху та діяльності радянського підпілля на Одещині. В результаті вийшли друком кілька його розвідок про Одесу в роки Великої Вітчизняної війни. В той же час вчений розпочав роботу над дослідженням образу Одеси в радянській художній літературі. Крім того, С. Боровий у зв'язку із 150-річним ювілеєм Адама Міцкевича зацікавився життям та творчістю видатного польського поета. Ця праця на кілька років захопила вченого. Так постала низка студій про одеський період біографії А. Міцкевича та його зв'язки з декабристами¹⁵⁸.

У той же час С. Боровий отримав ще одну пропозицію — написати розділ про Одесу для «Чорної книги». Ця праця була присвячена загибелі євреїв в окупованих районах СРСР. Кожну сторінку вче-

¹⁵⁵ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 288-290.

¹⁵⁶ Там само. — С. 298-300.

¹⁵⁷ Там само. — С. 302.

¹⁵⁸ Андреев В. М., Чермошенцева Н. М. Саул Боровий: життя заради науки // Український історичний журнал. — 2009. — №4. — С. 152-154.

ний писав «кров'ю серця», але через адміністративний безлад у редакції ці матеріали тоді так і не побачили світ¹⁵⁹. Тільки після смерті науковця згадане дослідження вийшло окремою публікацією — «Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации»¹⁶⁰. А праця «Евреи в Одессе» і по сьогодні залишається невідомою читачеві¹⁶¹.

С. Боровий активно співпрацював із газетою «Большевистское знамя». Теми публікацій — діяльність окупаційної влади, історія міста тощо. Завдяки літературному хисту історика інформація подавалася легко та цікаво, іноді автор публікував ще невідомі до того історичні матеріали¹⁶².

Із довоєнних часів, увагу вченого привертала соціально-економічна тематика, особливо історія банків. Так, 1940 р. вийшла стаття С. Борового «Банки России в первые десятилетия их существования»¹⁶³. Дослідження здобуло високу оцінку і стало затребуваним. У своїй відомій праці «Історія народного господарства» на неї посилається П. Лященко¹⁶⁴. У 1947 р. вийшла друком низка робіт С. Борового, що були присвячені економічній історії¹⁶⁵. Така переорієнтація у дослідницькій діяльності мала під собою ряд факторів. У 1947—1948 рр. розгорнулася кампанія боротьби з «низькопоклонством перед західною буржуазною культурою». Гостро відчувалася загальна атмосфера страху та державного латентного анти-

¹⁵⁹ Там само. — С. 300-301.

¹⁶⁰ Боровой С. Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. — К.: Институт истории НАН Украины, 1991.

¹⁶¹ Коциевский А. С. Саул Яковлевич Боровой (1903-1989) // Видные учёные Одессы (ушедшие из жизни). — Вып.4. — Одесса: Печатный двор, 1994. — С. 75.

¹⁶² Боровой С. Я. Как Одесса выбирала в Государственную Думу. // Большевикское знамя. — 1946. — 8 января; Боровой С. Я. Избиратели дореволюционной Одессы. // Большевикское знамя. — 1946. — 6 февраля; Боровой С. Я. Так выбирали в Государственную Думу // Большевикское знамя. — 1946. — 11 ноября.

¹⁶³ Боровой С. Я. Банки в России в первые десятилетия их существования // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — 1940. — Т. 1. — С. 35-48.

¹⁶⁴ Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. В 2-х томах. — Т.1. — М.: «Госполитиздат», 1952. — С. 656.

¹⁶⁵ Боровой С. Я. Банки в России в последней четверти XVIII в. // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — 1947. — Т. 2. — С. 93-110; Боровой С. Я. Из истории экономической политики в России XVIII в.: (Вопрос о банках 60-70-х гг. XVIII в.) // Наукові записки / Одеський педагогічний інститут. — 1947. — Т.8. — С. 89-106; Боровой С. Я. Попытка создания банка в России XVII в. // Деньги и кредит. — 1947. — №1. — С. 36-39; Боровой С. Я. Одесса в период развития промышленного капитализма и империализма: (1861-1917) // Одесса: Очерк истории города-героя: К 150-летию со дня основания. — Одесса, 1947. — С. 79-136 та ін.

семітизму. Були ліквідовані єврейські видання та наукові інституції, неможливо було друкувати дослідження з історії євреїв тощо. Імовірно, саме в такій ситуації, відчуваючи небезпеку, С. Боровий обрав нейтральну тематику, що була в руслі розвитку радянської історіографії, орієнтованої на вивчення соціально-економічних процесів. Утім, і далі Саул Якович продовжував цікавитись головною темою свого життя, постійно звертаючись до «єврейського питання» у своїх економічних та краєзнавчих студіях. Так, у листі до свого друга, відомого радянського письменника і літературознавця Л. П. Гросмана від 14 листопада 1954 р. він писав: «...Кроме того, скажу откровенно, что — глупец! — считаю, что придёт ещё время, когда можно и даже нужно будет возвращаться к моим старым темам...»¹⁶⁶

Вчений не обмежувався лише дослідженням ролі кредиту та банків у Росії. Під час роботи він вийшов на ширші проблеми економічної політики та суспільно-політичної думки. У подальшому такий підхід дав йому можливість по-новому підійти до вивчення суспільно-політичної історії Росії XIX ст. взагалі і, зокрема, економічних поглядів декабристів та О. Пушкіна¹⁶⁷. У першу чергу історик намагався розширити джерелознавчу базу своїх досліджень. Велику користь принесли багаторічні пошуки в архівах Ленінграда, де зберігався архів царського міністерства фінансів та Москви. Здобувши новий матеріал, С. Боровий по-новому підійшов до загальних проблем економічної історії Росії.

Важливою частиною наукової діяльності вченого залишалось історичне краєзнавство. У 1947—1948 рр. вийшли друком праці, присвячені історії Одеси¹⁶⁸. Із краєзнавством пов'язані і науково-літературні студії вченого. У 1948 р. С. Боровий закінчив дослідження про одеський період життя польського національного поета А. Міцкевича. Але друком стаття вийшла лише у 1956 р. на сторінках «Літературного наслідства»¹⁶⁹. Ця праця вченого виконана на стику історії

¹⁶⁶ Соколянский М. Г. Саул Боровой и дело его жизни. — С. 90.

¹⁶⁷ Ганелин Р.Ш., Лебедев С. К., Лурье Я. С., Тартаковский А. Г. С. Я. Боровой (1903—1989). — С. 166-167.

¹⁶⁸ Боровий С. Я. Одеса в радянській художній літературі // Героїчна Одеса: Літературно-художній і публіцистичний альманах. — Одеса, 1947. — С. 121-134; Боровой С. Я. Краткий очерк истории Одессы // Одесса: Краткий справочник. — Одесса, 1948. — С. 3-21 та ін.

¹⁶⁹ Боровой С. Я. Мицкевич накануне восстания декабристов. Одесский период жизни А. Мицкевича (февраль—ноябрь 1825 г.) // Литературное наследство. — Т.60. — Кн.1. — 1956. — С. 411-474.

російського суспільного руху та полоністики — нової сфери науково-літературних зацікавлень вченого. С. Боровий не просто подав інформацію про одеський період біографії поета, як це робилося раніше, а й привернув увагу наукового загалу до суспільно-політичних зв'язків та діяльності А. Міцкевича, чим значно розширив уявлення про цей період його життя.

Тим часом ситуація на «ідеологічному фронті» продовжувала загострюватись. Кампанія боротьби з «низькопоклонства перед Заходом» (1948 р.) переросла у «проробку» радянських вчених та діячів культури, праці яких не відповідали державній політиці і були «заражені впливом Заходу» та «космополітизмом». «Космополітів» звинувачували в утворенні «літературного підпілля», в «ідеологічних диверсіях», у ненависті до «радянського народу» та в образливому ставленні до російської людини, пропаганді і звеличенні юдаїзму та сіонізму, а також у буржуазному націоналізмі. «Безрідні космополіти» ставали прямими «агентами Волл-стриту». Отже, для органів держбезпеки тут було чимало справ¹⁷⁰.

Ця кампанія не оминула і С. Борового, в якого, окрім «п'ятої графи» паспорта, були й «ідеологічно невитримані праці» з історії євреїв. Через «буржуазно-об'єктивістські помилки» дослідника було усунуто від керівництва аспірантами, студентським науковим товариством та редагування збірника праць інституту¹⁷¹. Але це був тільки початок. Апогеєм хвилі репресій стала так звана «справа лікарів-убивць». Із самого початку ця кампанія, девізом боротьби якої був «антикосмополітизм», стала частиною пропаганди великодержавного шовінізму. Отже, вченого звільнили з роботи¹⁷².

За логікою тих часів, наступним кроком був арешт. Проте, не завжди все відбувалося згідно з логікою. Одного разу до помешкання науковця завітала людина «з органів», і під приводом перевірки паспортів довго та здивовано роздивлялася професорську кімнату в комуналці. Імовірно саме завдяки своєму невмінню влаштуватись С. Боровий залишився тоді на волі і не був заарештований.

¹⁷⁰ Беренштейн Л. Ю. Евреи и политические репрессии в СССР (20-80-е годы XX ст.). — К., 1996. — С. 114-115.

¹⁷¹ АОДЕУ. — Опись сотрудников, уволившихся в 1977 г. — Личное дело №31. — Арк. 30-31.

¹⁷² ДАОО. — Ф. Р-5519. — Оп. 2. — Арк. 13.

ний. Після цього він прийняв рішення їхати у Москву, а потім у містечко Клинці під Брянськом¹⁷³.

Незабаром помер Сталін, хвиля антисемітизму вщухла, і необхідність в арешті ще одного діяча єврейської культури відпала. Вчений повернувся в Одесу. Але у рідному місті «героїчна» кампанія цькування тривала по-провінційному довго. Так, через двадцять днів після смерті Сталіна у місцевій газеті обкому партії «Чорноморська комуна», у номері від 25 березня 1953 р., з'явилася стаття «Буржуазний націоналіст під маскою вченого», яка містила традиційний набір штампів свого часу — С. Борового звинувачували у «буржуазному єврейському» і «зоологічному націоналізмі», «космополітизмі та сіонізмі» тощо¹⁷⁴. У відповідь науковець відразу написав заяви до ЦК КПРС, ЦК КПУ, а також в одеський обком КПУ. І хоча вчений визнавав, що в його ранніх роботах були «деякі ідеологічні помилки», але у цілому вважав, що стаття наклепницька і створює викривлене відображення про його наукову діяльність¹⁷⁵. Згодом стало відомо, що за підписом М. Іордатія, приховувався авторський колектив, який мав ідеологічно обґрунтувати ліквідацію «банди єврейських націоналістів» у всеукраїнському масштабі. Головою «банди» оголошувався С. Боровий. Але «викривальну» статтю було визнано не своєчасною та неактуальною¹⁷⁶.

Згодом у газеті «Чорноморська комуна» вийшла стаття С. Борового «З історії суспільно-політичного життя в Одесі в першій чверті XIX ст.», наприкінці автор зробив «зізнання радянського історика». Вчений засудив свої попередні праці як немарксистські, а, отже, і ненаукові¹⁷⁷. Сьогодні можна лише припускати, чого були варті такі зізнання багатьом радянським вченим і С. Боровому зокрема. Але сам дослідник розглядав це як спосіб «прориву блокади», щоб знов мати можливість друкуватись і нормально працювати¹⁷⁸. Імовірно свою роль зіграли й інстинкт самозбереження та страх за близьких

¹⁷³ Соколянський М. Г. Некролог при житті. — С. 162.

¹⁷⁴ Іордатій М. Буржуазний націоналіст під маскою вченого // Чорноморська комуна. — 25 березня 1953 р. — С. 3.

¹⁷⁵ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 331

¹⁷⁶ Оперативность — важное качество газеты // Правда. — 15 июня 1953. — № 166. — С. 2.

¹⁷⁷ Боровий С. Я. З історії суспільно-політичного життя в Одесі в першій чверті XIX ст. // Чорноморська комуна. — 1953. — 21 червня.

¹⁷⁸ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 330.

людей. Саул Якович так оцінював свою тогочасну життєву стратегію: «И я должен прямо сказать. Я не был героем, который, вопреки всему, отстаивал свои позиции. Но я не бил себя в грудь, не каялся, ни с кем не пытался разделить свою «вину» или, тем более, обвинить кого-нибудь в том, что он был направлен на ложный путь. Но в некоторых объяснительных записках и в статье, опубликованной в «Черноморской коммуне» (о чем я уже писал), я признавал очень кратко, неразвернуто и без уточнений, что в некоторых своих давних работах допустил «идеологические ошибки». Следует признать, что я в этом не всегда был неискренен. В самом деле, положив руку на сердце, считаю, что в своей юношеской статье о Ковнере я дал слишком легковесную оценку его общественной позиции. В книге о колонизации, которую я больше всего ценю из своего литературного наследия, я, как теперь, так и тогда, видел недостаток в том, что еврейскую политику самодержавия не включил в более широкий исторический фон. Сознал я и некоторые иные недостатки в своих работах, но скорее, так сказать, обратного порядка. В своей работе о «Хмельниччине» и евреях Украины, нажимая на более импонирующую мне, как еврею, идею о том, что евреи были не только жертвой, но и воюющей стороной, я чуть преуменьшил значение национально-религиозного момента... И вообще могу сказать, что я не назвал ни одного имени во всех документах, которые представлял в различные инстанции. В этом отношении совесть моя чиста. Я не боюсь времени, когда — раньше или позже — тайное станет явным. С грустью могу утверждать, что не многие люди моего поколения и профессии могут так о себе сказать, и это, может быть, самая трагическая черта нашей эпохи»¹⁷⁹.

У жовтні 1953 р. вчений був прийнятий на роботу в Одеську державну наукову бібліотеку ім. М. Горького. Він отримав посаду, яку займав більше двадцяти років тому, і став завідувачем науково-бібліографічним відділом. І хоча служба в бібліотеці не дуже влаштувала науковця, але це легалізувало його становище і С. Боровий знову став «нормальним» членом радянського суспільства¹⁸⁰. Улітку 1954 р. в одній із місцевих газет було опубліковано оголошення

¹⁷⁹ Там само. — С. 338-339.

¹⁸⁰ Там само. — С. 339.

Одеського кредитно-економічного інституту про конкурс на посаду доцента. Так професор повернувся до викладацької діяльності.

У 1958 р. вийшла друком найвідоміша праця С. Борового «Кредит и банки России»¹⁸¹. Ця монографія стала результатом багаторічної роботи. Твори науковця на економічну тематику регулярно виходили протягом 1940—1950-х рр., а згодом вони стали основою для монографії. У книзі яскраво проявилася схильність науковця працювати на стику різних наук¹⁸². Обговоренню книги було присвячено спеціальне засідання сектору історії СРСР епохи капіталізму в Інституті історії Академії наук СРСР. Захід відбувся за ініціативою І. Гіндіна, відомого знавця економічної історії Росії¹⁸³.

«Кредит и банки России» стала хрестоматійною працею, її і зараз широко цитують у науковій літературі. Але тоді більшість читачів і не підозрювала, що в її автора є роботи у зовсім інших галузях історичної науки. У цьому контексті цікаві спогади колишнього студента С. Борового — С. Кульчицького: «Переступивши поріг його квартири, я був вражений несподіваним відкриттям. Професор наважився розкрити переді мною потаємний бік своєї наукової біографії. Людина, яку я знав, як мені здавалося, досить добре, виявилася зубром у замордованій сталінщиною вітчизняній гебраїстиці — історія євреїв на Україні була головною темою його незвично плідних і різнобічних студій у 1920—1930-х рр.»¹⁸⁴

Наукова та громадська діяльність у 1960—1980-х рр.

1963 р. С. Боровий відзначив подвійний ювілей: 60 років із дня народження та 40 років викладацької діяльності. Цей факт не пройшов поза увагою радянської науково-педагогічної спільноти. 12 листопада 1963 р. в актовій залі Одеського кредитно-економічного інституту відбулося урочисте засідання вченої ради, присвячене

¹⁸¹ Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в.-1861 г.) — М.: Госфиниздат, 1958. — 288 С.

¹⁸² Ганелин Р. Ш., Лебедев С. К., Лурье Я. С, Тартаковский А. Г. Боровой С. Я. (1903-1989). — С. 164.

¹⁸³ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 316.

¹⁸⁴ Кульчицкий С. В. Памяти Саула Яковлевича Борового (1903-1989 гг.). — С. 2.

шістдесятиріччю Саула Яковича. Вчений був проти гучних урочистостей, тож усе пройшло напрочуд добре, у теплому, товариському душі¹⁸⁵. Історик отримав близько 150 привітань від друзів, колег, Академії наук СРСР, бібліотек, університетів, редакцій різних видань¹⁸⁶.

Того ж року в академічній серії «Літературні пам'ятки» вийшла праця С. Борового, присвячена книзі М. Орлова «Капітуляція Парижа. Политические сочинения. Письма». Поряд із історико-мемуарною, науковою, публіцистичною та епістолярною спадщиною декабриста в роботі подано ґрунтовні коментарі упорядників. Особливу увагу привертає стаття С. Борового про політичну та літературну діяльність М. Орлова, в якій декабрист був зображений не лише як визначний дипломат, військовий та письменник, а і як яскрава, трагічна постать ідейної боротьби¹⁸⁷. Цією роботою С. Боровий відкрив цілий пласт соціологічних та економічних поглядів декабристів і багатьох представників передової російської інтелігенції — О. Радищева, М. Сперанського, М. Огарьова, М. Чернишевського та ін.¹⁸⁸

У безпосередньому зв'язку з «орловськими» студіями С. Борового перебували його дослідження про економічні погляди О. Пушкіна¹⁸⁹. Узагалі, у цей час пушкінська тематика у науково-літературній спадщині дослідника посідає визначне місце. Вивчаючи історію рідного міста, історик не міг не звернути уваги на «одеський рік» геніального поета. У своїх працях «Одесса пушкинской поры», «Путешествие Онегина» и «Одесская тема в русской литературе первой трети XIX в.» та інших С. Боровий досліджував не тільки певний етап життя поета, а й тогочасну дійсність, соціокультурну та інтелектуальну ситуацію в Одесі. Крім того, Саул Якович протягом десятиліть

¹⁸⁵ Боровий С. Я. Лист до Оксмана С. Ю. від 25.10.1963 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_11/Eg1113.htm

¹⁸⁶ РДБ. НДВР. — Ф. 640. — К. 4. — Арк. 19.

¹⁸⁷ Боровой С. Я. Орлов М. Ф. и его литературное наследие // Орлов М. Ф. Капітуляція Парижа. Политические сочинения. Письма. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. — С. 269-313.

¹⁸⁸ Боровой С. Я. Декабристы о кредите и банках // Деньги и кредит. — 1951. — С. 31-36.; Боровой С. Я. Радищев о кредите, банках и деньгах // Деньги и кредит. — 1952. — №5. — С. 37-43.; Боровой С. Я. Новые материалы о книге декабриста М. Ф. Орлова «О государственном кредите» // Зап. отдела рукописей / Гос. библиотека им. В. И. Ленина. — 1955. — Вып. 17. — С. 159-211.

¹⁸⁹ Боровой С. Я. Об экономических воззрениях Пушкина в начале 1830-х гг. // Пушкин и его время. — Вып. 1. — Л., 1962. — С. 246.

брав активну участь у роботі Одеської Пушкінської наукової комісії, а у 1973—1985 рр. навіть очолював її.

Проте, дослідження з історико-літературної проблематики не обмежувалися особою О. Пушкіна. Вивчаючи російську історію та літературу першої половини XIX ст., С. Боровому вдалося висвітлити низку історичних реалій, відображених у відомих літературних творах. Він дослідив історичне підґрунтя сюжету «Мёртвых душ» М. Гоґоля¹⁹⁰, визначив імовірний прототип головного героя останньої редакції «Капитанской дочки» О. Пушкіна¹⁹¹, присвятив дві статті О. Герцену¹⁹², увів у науковий обіг нові дані про І. Тургенєва тощо¹⁹³.

Одним із дослідницьких захоплень вченого у цей час залишилася історія книги. У 1966 р. вийшла друком стаття С. Борового бібліографічно-джерелознавчого характеру «Армянская газета в Одессе. К истории издания «Вестник Армении» (1919—1920 гг.)». Вчений подав аналіз історичної ситуації та змісту газети (загалом 27 номерів), увів у науковий обіг нове джерело щодо вивчення історії вірменського народу в період громадянської війни¹⁹⁴.

Наступного року в збірнику «Книга. Исследования и материалы» вийшла стаття С. Борового, присвячена історії книги в Одесі у першій половині XIX ст. Тут він талановито та аргументовано відтворив історію книги рідного міста. Не оминув науковець увагою і складну долю єврейської книгодрукарської справи¹⁹⁵. До того ж він був членом секції любителів книги, яка існувала при Одеському будинку вчених. С. Боровий систематично виступав із доповідями на літературні та культурно-історичні теми: «Книга в Одессе 1917—1920» (1974 р.), «Библиотечная Одесса 20-х годов» (1977 р.), «Леонид Грос-

¹⁹⁰ Боровой С. Я. О реально исторической основе сюжета «Мёртвых душ» // Вопросы литературы. — 1966. — №4. — С. 251-252.

¹⁹¹ Боровой С. Я. О прототипе одного из героев «Капитанской дочки» // Русская литература. — 1966. — №2. — С. 194-195.

¹⁹² Боровой С. Я. «Колокол» и общественно-политическая жизнь Одессы в годы первой революционной ситуации // Революционная ситуация в России. 1859 — 1861 гг. — М.: Наука, 1974. — С. 194-206.; Боровой С. Я. С. С. Громека и А. И. Герцен // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. — М., 1986. — С. 126-137.

¹⁹³ Боровой С. Я. Тургенев в записках немецкого дипломата: Из дневника Х.Гогэнлоэ, 1867 и 1879 гг. // Литературное наследство. — Т. 67. — 1967. — С. 433-440.

¹⁹⁴ Боровой С. Я. Армянская газета в Одессе. К истории издания «Вестник Армении» (1919-1920 гг.) // Историко-филологический журнал. — 1966. — № 3. — С. 294-298.

¹⁹⁵ Боровой С. Я. Книга в Одессе в первой половине XIX в. // Книга. Исследования и материалы. — 1967. — Т. 14. — С. 145-159.

сман и книга» (1978 р.), «Н. П. Венгер — автор стихотворных листовок» (1979 р.) тощо¹⁹⁶.

Окрім дослідницької діяльності вчений вів активну організаційну роботу. Так, у травні 1965 р. на базі Київського інституту народного господарства було проведено Всесоюзну науково-методичну нараду з економічної історії. За визначний внесок в організацію проведення цього заходу міністерство вищої і спеціальної освіти УРСР оголосило професору С. Боровому подяку¹⁹⁷. Одночасно, рішенням Президії АН УРСР вчений був включений до складу ради, що вивчала «закономірності переходу від соціалізму до комунізму» при Інституті економіки АН УРСР. Крім того, Саул Якович став членом секції з дослідження економічної історії науково-технічної ради міністерства вищої та спеціальної освіти СРСР, за дорученням якої виконував цілу низку завдань: рецензував рукописи навчальних посібників, готував доповіді, писав відгуки і т. п.¹⁹⁸

Як викладач, С. Боровий брав участь у розробці навчальних програм, підготовці методичних посібників, підручників. Тільки у 1966—1970 рр. вчений був членом авторських колективів з написання трьох підручників з економіки. До того ж, історик співпрацював із редакцією «Большой советской энциклопедии», «Української радянської енциклопедії», «Енциклопедії народного господарства УРСР», був одним із редакторів тому «Історія міст і сіл УРСР» (том «Одеська область», 1969 р.)¹⁹⁹. У цей же час вчений був членом спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій в Одеському кредитно-економічному інституті, систематично виступав опонентом на захистах кандидатських та докторських дисертацій. Так, у 1965 р. він побував на захисті у Вірменії, від якої в нього залишились надзвичайно добрі спогади²⁰⁰. Ця подія дещо відволікла С. Борового від сумних думок, пов'язаних із тяжкою хворобою його дружини.

¹⁹⁶ ДАОО. — Ф. Р-7400. — Оп. 2. — Спр. 14. — Арк. 9-13.

¹⁹⁷ АОДЕУ. — Опись сотрудников, уволившихся в 1977 г. — Личное дело №31. — Арк.

46.

¹⁹⁸ Бородатий В. П., Граждан В. Д., Скрипник М.О. Одеський державний економічний університет. Нариси історії. — Одеса, 2000. — С. 55.

¹⁹⁹ Боровой С. Я., Вольский С. А., Коновалов В. Г., Лопата П. П. и др. Одесса // История городов и сёл Украинской ССР: Одесская область. — К., 1978. — С. 99-163; Боровой С. Я., Винницкий С. П., Коломийчук В. Т., Лункин Г. М. и др. Одесская область // История городов и сёл Украинской ССР: Одесская область. В 26 т. — К., 1969. — С. 9-84.

²⁰⁰ РДБ. НДВР.. — Ф. 640. — К. 4. — Арк. 6-7.

1966—1969 рр. були важкими в особистому житті науковця. Дружина вченого важко хворіла. Він мужньо тримався — возив її на операції до Москви та доглядав після інфаркту. Все це засмучувало його і прив'язувало до місця проживання. Дослідник уже не мав змоги так часто виїжджати на різноманітні засідання, захисти, конференції, семінари тощо. 6 березня 1969 р. Емілія Ізраїлівна померла. Саул Якович важко переніс цю трагічну подію²⁰¹.

У цей час основним пріоритетом наукової творчості С. Борового продовжувала залишатись економічна історія. Утім, він ніколи не був суто «кабінетним вченим» і жваво цікавився науковим життям, брав участь у конференціях, симпозиумах, конгресах, семінарах з економічної та аграрної історії, пушкіністики тощо. Так, він брав участь у симпозиумах з аграрної історії у Москві (1965, 1969 рр.), Мінську (1962 р.), Таліні (1966 р.), Ленінграді (1968 р.), конференціях, присвячених історико-економічній проблематиці у Свердловську та Баку (1969 р.), міжнародних конгресах з економічної історії (Ленінград, 1970 р.) та історичних наук (Москва, 1970 р.)²⁰². Крім того, науковець був організатором та постійним учасником пушкінських конференцій в Одесі та Кишиневі. Крім того, увага С. Борового була постійно прикута до єврейської тематики, яка «червоною ниткою» проходила через всю його творчість. Так, у роботі «Книга в Одессе в первой половине XIX в.», досліджуючи друкарство іноземними мовами, він окремо зупиняється на історії розвитку єврейської книги в Одесі²⁰³. Така різнобічність тематики та географії свідчить про високий фаховий рівень С. Борового та його визнання у вузькому колі істориків-професіоналів.

У 1968 р. в «Українському історичному журналі» вийшла невелика замітка вченого «До хронології історії Гайдамаччини». Дослідник проаналізував статтю Г. Храбана з приводу дати захоплення Умані загонами Залізняка та Гонти. Проаналізувавши мартирологічну літературу, С. Боровий встановив, що всі відомі єврейські джерела відносять падіння Умані до 5 тамузу 5528 р., що відповідає 18 червня 1768 р.²⁰⁴

²⁰¹ РДБ. НДВР. — Ф.640. — К. 4. — Арк.22-23.

²⁰² АОДЕУ. — Опись сотрудников, уволившихся в 1977 г. — Личное дело №31. — Арк. 57.

²⁰³ Боровой С. Я. Книга в Одессе в первой половине XIX в. // Книга. Исследования и материалы. — 1967. — Т. 14. — С. 145-159. — С. 156-158.

²⁰⁴ Боровой С. Я. До хронології історії Гайдамаччини // Український історичний журнал. — 1968. — №10. — С. 117.

1970 р. в журналі «История СССР» вийшла друком стаття історика «Об экономических связях буржуазной верхушки и царизма в период империализма», в якій, аналізуючи безсистемність економічної політики царизму, він звернувся до «єврейського питання». Учений довів, що встановлення межі єврейської осілості, обмеження у господарській діяльності євреїв перебували у суперечності з вимогами нормального економічного розвитку і політичного прогресу країни²⁰⁵.

Чимало подій відбулося у житті науковця у 1970 р. У травні С. Боровий вдруге одружився. Його обраницею стала Раїса Борисівна Шапіро, з якою разом навчалися в Одеському інституті народного господарства у 1920-х.²⁰⁶ Того ж року С. Боровий узяв участь у роботі двох міжнародних конгресів: з економічної історії у Ленінграді (10—14 серпня) та історичних наук у Москві (16—23 серпня)²⁰⁷, написав низку статей з економічної історії, друкувався у місцевій пресі.

Протягом багатьох років С. Боровий очолював наукове студентське товариство, здійснював керівництво аспірантами. Він чимало зробив для підготовки молодих спеціалістів. Незважаючи на некомунікабельність вченого, до нього тягнулась студентська молодь, адже ця людина була безцінним джерелом знань і могла «дати відповідь на будь-яке питання»²⁰⁸.

У 1975 р. історик вийшов на пенсію і перейшов на посаду професора-консультанта з економічної історії та радянського права. Проте, він не припиняв керувати аспірантами, займався науковою роботою. А 1976 р., за довгу добросовісну працю, його було нагороджено медаллю «Ветеран праці». Після цього він пропрацював у вузі ще два роки²⁰⁹. Утім, 1978 р. вченого звільнили з роботи²¹⁰. Незважаючи на це, Саул Якович продовжував свої наукові студії, брав

²⁰⁵ Боровой С. Я. Об экономических связях буржуазной верхушки и царизма в период империализма // История СССР. — 1970. — №2. — С. 110-113.

²⁰⁶ Ноткіна О. Ю., Фельдман В. С. Спомини про С. Я. Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса)...

²⁰⁷ Боровий С. Я. Лист до І. М. Кауфмана від 30.08.1970 р. // РДБ. НДВР. — Ф. 640. — К. 4. — Арк. 34-35.

²⁰⁸ Ноткіна О. Ю., Фельдман В. С. Спомини про С. Я. Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса)...

²⁰⁹ АОДЕУ. — Опись сотрудников, уволившихся в 1977 г. — Личное дело №31. — Арк. 80.

²¹⁰ АОДЕУ — Опись сотрудников, уволившихся в 1977 г. — Личное дело №31. — Арк. 81.

участь у написанні підручника з економічної історії для вищої школи, писав та публікував статті.

1979 р. вийшла цікава робота С. Борового «К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения». Автор на основі спогадів та великої кількості цікавих архівних документів реконструював історію Одеського археологічного інституту, на широкому історичному тлі висвітлив розвиток архівної справи в Одесі. Окремо він зупинився на постаті Ю. Оксмана та діяльності Комісії з концентрації та вивчення історико-архівних матеріалів, членом якої він був сам²¹¹.

Наприкінці 1970-х рр. в особистому житті Саула Яковича знов відбулися зміни. Після смерті другої дружини він узяв шлюб із О. Кореневою, яка проживала у Москві і входила до складу редколегії «Дитячої енциклопедії». За спогадами знайомих, вона була високоосвіченою, приємною та гостинною жінкою.

У 1978 р., на прохання дружини, С. Боровий перебрався до Москви²¹², але кожного літа приїжджав в улюблену Одесу — на дачу. У ті часи Москва була одним із центрів досліджень з юдаїки. При редакції журналу «Советіш геймланд» існувала єврейська історико-етнографічна комісія. Але її легальне становище було нетривалим і незабаром набуло форми квартирних семінарів. Одним з основних напрямів роботи комісії було налагодження зв'язків між науковцями, що займались юдаїкою²¹³. С. Боровий став своєрідною сполучною ланкою між класичною єврейською історичною традицією та щойно народженими тематичними дослідженнями у галузі юдаїки²¹⁴.

У 1980-х рр. значно зменшився обсяг наукової діяльності вченого. Ніде правди діти — С. Боровий був уже літньою та хворою людиною і не міг працювати як раніше. Одне з останніх досліджень було присвячене особливостям формування населення міст Півден-

²¹¹ Боровой С. Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения // Археографический ежегодник за 1978 год. — М., 1979. — С. 85-101.

²¹² Ноткіна О. Ю., Фельдман В. С. Спомини про С. Я. Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса)...

²¹³ Чарный С. Позднесоветская и постсоветская иудаика // Материалы Одиннадцатой ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. — М., 2004. — Вып. 16. — Ч.2. — С. 140-142.

²¹⁴ Капланов Р. М. Спомини про С. Я. Борового (інтерв'ю від 12.11.2003 р., м. Одеса) // З архіву Н. М. Чермошенцевої.

ної України у ХІХ ст., де він окремо зупинився на «єврейському питанні»²¹⁵.

Проживаючи у Москві, Саул Якович писав свої спогади — яскраво, точно, талановито, з неабияким літературним смаком. Вони містять цікаві і важливі дані щодо різних проблем, зокрема тут відчувається сильна єврейська лінія, що пояснюється національною належністю історика та можливістю наприкінці життя розповісти все те, про що раніше говорити заборонялося. В оцінках, роздумах, манері мислити С. Боровий не виходив за рамки радянської ідеології, але водночас за своїм світосприйняттям залишався євреєм-інтелегентом. Ці спомини відобразили цікаві та важливі сторони політичного і наукового життя минулих десятиліть через призму біографії скромної і надзвичайно талановитої людини²¹⁶.

Незважаючи на переїзд до Москви, С. Боровий не поривав зв'язків з Одесою. Так, до 1985 р. історик залишався головою Пушкінської комісії Одеського будинку вчених. У 1988 р. секція книги та Пушкінська наукова комісія, головою якої на той час був М. Соколянський, організували врочисте засідання, присвячене 85-річчю з дня народження професора. І з цієї ж нагоди були опубліковані матеріали до бібліографії науковця (74 позиції). А 30 серпня наступного року Саул Якович помер. Закінчилося життя доброї людини і талановитого вченого. Поховали його у рідній Одесі.

Багато праць С. Борового змогли побачити світ лише після його смерті. Так, у 1991 р., за ініціативою Інституту історії України АН України, окремою брошурою було надруковано «Голокост в Одесі». У повному обсязі вона увійшла в антологію «Катастрофа и сопротивление украинского еврейства в 1941—1944 гг.» (Київ, 1999). У 1993 р. видавництво «Гешарім» надрукувало спогади Саула Яковича, які отримали у науково-літературних колах широке визнання, а чотирма роками пізніше світ побачила його книга «Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «Хмельниччины»). Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового».

²¹⁵ Боровий С. Я. Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Вип. 16. — 1982. — С. 63-68.

²¹⁶ Андреев В. «Свій-чужий» в єврейській культурі півдня України: самоідентифікація та подвійна лояльність. — С. 95.

Людина й особистість

Наприкінці спробуємо на підставі спогадів знайомих, друзів та учнів С. Борового, мемуарів та приватного листування відтворити його психологічний портрет. Це важливо тому, що яскрава особистість і вдача цієї людини безпосередньо впливали на його наукову творчість та біографію.

Із дитинства маленького Саула оточувала атмосфера великої поваги до знань та науки. Ця морально-психологічна установка залишилась на все життя. Друзі й учні вченого пригадують, що він ніколи не поділяв людей за їх соціальним статусом чи віком, але ставлення людини до пізнання завжди було для нього принциповим²¹⁷.

С. Боровий належав до такого типу вчених, які не прагнуть працювати у колективі, уникають керівних посад та ухиляються від необхідності підкорятися будь-кому²¹⁸. Він ніколи не плазував перед керівництвом, не був членом партії (!) і не приховував свого єврейського походження. Сам собі був найбільшим критиком і «боровся» лише за те, що вважав справедливим і заслуженим. Утім, стосувалося це лише науки — у буденному житті історик зовсім не вмів прилаштуватися і відстоювати свої права. Усе життя професор прожив у комунальній квартирі, проте, зміг витримати сталінські репресії, важкі часи доносів та арештів, своєрідну «перевірку» внутрішньої сутності людини, її переконань і особистих рис.

Саул Якович не був замкненим відлюдником, суто кабінетним вченим, постійно брав участь у конференціях і симпозиумах, любив спілкування з колегами, був «легким на підйом». До С. Борового тягнулась студентська молодь, як до безцінного джерела знань. Друзі та учні називали його просто «професором», адже він був вченим-енциклопедистом, ерудитом (мав надзвичайну працездатність та па-

²¹⁷ Ноткіна О. Ю., Фельдман В. С. Спомини про С. Я. Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) // З архіву Н. М. Чермошенцевої; Кульчицький С. В. Спомини про С. Я. Борового (інтерв'ю від 30.01.2003 р., м. Київ) // З архіву В. М. Андрєєва.

²¹⁸ Історіографічний словник: навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів / [ред. Посохова С. І.]. — Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. — С. 290.

м'ять), спокійною, тактовною людиною з глибоким почуттям власної гідності²¹⁹. Йому було притаманне і неабияке почуття гумору — жарти стали характерною манерою його спілкування. Більше того, у своїх наукових працях та мемуарах він часто іронізував як над собою, так і над іншими.

Проте тим, хто не знав С. Борового зблизька, він здавався сухою, суворою людиною, таким собі мізантропом і затворником²²⁰. Насправді, стосунки з ним збагачували професійно та духовно. Але спілкувався професор не з усіма, а тільки з тими, хто був йому приємним і цікавим. Особистий такт і обізнаність робили його бажаним співрозмовником — у помешканні вченого часто можна було зустріти і його учнів, і колег, і просто цікавих, інтелігентних людей²²¹.

Саул Якович Боровий — надзвичайно обдарована людина, яка присвятила все своє життя науці. Він безперервно працював, незважаючи на життєві обставини та негаразди, і прожив довге й, судячи з усього, щасливе життя.

²¹⁹ Боровий С. Я. Лист до І. М. Кауфмана від 30.08.1970 р. // РДБ. НДВР. — Ф. 640. — К. №4. — Арк.34-35.

²²⁰ Ноткіна О. Ю., Фельдман В. С. Спомини про С. Я. Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса)...

²²¹ Соколянський М. Г. Лица необщее выражение. — С. 9.

РОЗДІЛ 3.

**ІСТОРІЯ ЄВРЕЇВ В УКРАЇНІ:
РЕЦЕПЦІЯ С. БОРОВОГО****Історія євреїв у XVII—XVIII ст.**

Історія єврейського народу в Україні завжди була пріоритетною темою в наукових дослідженнях С. Борового. Утім вчений протягом життя так і не написав узагальнюючої, синтетичної праці з цієї проблематики. Така ситуація склалася внаслідок цілої низки об'єктивних і суб'єктивних причин. Так, починаючи з 1930-х рр., у СРСР єврейська тематика для дослідників фактично стала табуованою. Радянською владою послідовно було ліквідовано єврейські видання та наукові інституції, репресовано багатьох єврейських діячів культури та мистецтва. Проте, у страшні 1930-ті вченому пощастило уникнути репресій і навіть вдалося захистити докторську дисертацію з історії євреїв в Україні XVII—XVIII ст. Але у післявоєнні часи під час кампанії боротьби з космополітизмом, С. Боровий також зазнав переслідувань. Дослідження історії євреїв стало небезпечним для життя. До цього додалися і причини гносеологічного характеру — розширився діапазон наукових досліджень історика. І хоча акценти у його студіях зміщуються у бік соціально-економічної історії України, у них завжди відчувався інтерес до улюбленої єврейської тематики. Як наслідок, у творчій спадщині вченого маємо ряд історичних сюжетів, пов'язаних з дослідженням історії, культури, побуту євреїв в Україні у XVII — XX ст.

Історія має безліч версій, як зовнішніх (трактування у різних традиціях), так і внутрішніх (різні погляди на проблему всередині однієї традиції). Історія українського єврейства не стала винятком, над нею

донині тяжіють парадигми різних «національних історій». В результаті маємо кілька не погоджених між собою версій ряду подій історії України — українська, польська, єврейська, татарська та ін. Особливо це стосується найбільш проблемних питань спільної історії — Українська національна революція середини XVII ст., Гайдамащина, Коліївщина тощо. Так, події, що для українців є славетними, героїчними сторінками минулого, для євреїв — найтрагічніші в їх національній історії. Ситуація ускладнюється наявністю багатьох взаємних претензій та звинувачень — українські скарги на євреїв, єврейські на українців та їхні побоювання щодо українського національного руху²²² і ментальних кліше, що не сприяють порозумінню не тільки на рівні психологічному та ідеологічному, а й при написанні спільної історії.

Щодо погодження українського та єврейського векторів історії України ранньомодерного часу сучасним дослідникам доречно звернутися до наукового доробку Саула Яковича Борового, який в своїх працях намітив відхід від традиційної точки зору. Протягом десяти років вчений працював над різними проблемами історії євреїв в Україні, що тісно перепліталися з його дослідженнями українського, запорозького козацтва та зокрема з питаннями єврейсько-козацьких відносин. В рамках цієї широкої проблематики істориком було проведено низку досліджень: «Євреї в Запорожской Сечи: по материалам сечевого архива» (1934 р.), «Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины» (1940 р.), «Классовая борьба на Украине XVI в. в свете современных еврейских хроник» (1997 р.), «Євреї в Левобережній Україні в XVII—XVIII вв.» (роботу не було опубліковано).

Найбільш плідно єврейську проблематику С. Боровий розробляв саме у 1930-ті роки. В цей же час над дослідженням історії євреїв працювали Ю. Гессен, С. Гінзбург, С. Цинберг, І. Галант, І. Кудрявцев, В. Рибінський, Т. Гейлікман та ін. Утім, згодом студіювання єврейської історії згортається. Показовим для цього періоду є приклад Київського інституту єврейської пролетарської культури, що був

²²² Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе. В 2-х т. — Т.1. — К.: Основи, 1994. — С. 125.

заснований 1934 р. унаслідок реорганізації Гебраїстичної історично-археографічної комісії. На той час в інституті, завдяки зусиллям його директора Й. Лібеберга, вдалося об'єднати групу єврейських дослідників (єдиний в СРСР колектив єврейських вчених). Проте, у 1936 р. заклад було ліквідовано, а Й. Лібеберга відправлено в «почесне» заслання у Біробіджан²²³. Незабаром багатьох дослідників юдаїки було репресовано. У ті часи С. Боровий залишався одним з небагатьох діючих у цій галузі істориків.

Прихильність до позитивізму та залучення марксистської методології дали можливість науковцю відсторонитись від національної упередженості та синтезувати попередні надбання різних національних шкіл²²⁴.

Позитивістський підхід був характерним для всіх досліджень вченого і проявлявся, насамперед, в чіткому фактографізмі та використанні широкого кола джерел (в тому числі й архівних). З огляду на це, не можна не погодитись з В. Пічетою, який порівнював С. Борового з відомим дослідником історії євреїв у Литві С. Бершадським. Для праць обох дослідників була характерна велика кількість опрацьованого фактичного матеріалу. Крім того, В. Пічета вважав, що після роботи С. Бершадського «Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии» (1883 р.) російською мовою не було видано жодного серйозного дослідження з історії євреїв²²⁵. Таким чином, роботи С. Борового стали своєрідним продовженням наукової справи цього визначного історика.

Використання вченим марксистської методології було найбільш відчутним при спростуванні теорії «однокласового єврейства». Науковець переконливо довів неоднорідність єврейського суспільства Речі Посполитої у XVI—XVII ст. — наявність класів і класової боротьби між аристократією та плебсом. Фактично С. Боровий, поруч з Т. Гейлікманом, став першим марксистським дослідником історії

²²³ Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія наук (нарис історії). — Ч.3. — Мюнхен, 1958. — С. 35, 110.

²²⁴ Музичко О. Дослідження історії євреїв в Україні в часи Козацької революції 1648-1657 років в працях С. Я. Борового // Сб. матеріалів II Международной научной конференции «Одесса и еврейская цивилизация». (10-12 ноября 2003 г.) — Одесса, 2004. — С. 110.

²²⁵ ДАОО. — Ф. Р-7400. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 18-20.

українського єврейства XVII—XVIII ст.²²⁶ Формацийний підхід, з його прагненням «відстороненості» дослідника та «мінімалізації» суб'єктивності, призводив до звільнення й від національної упередженості. Все це дало можливість вченому побудувати власну концепцію. Отже, на основі аналізу попереднього історіографічного досвіду та використовуючи нові архівні документи, С. Боровий подав своє бачення цілого спектру суперечливих питань ранньомодерної історії України.

Знаменною подією в історії України XVII ст., безперечно, була Українська національна революція. Події, що розпочалися 1648 р., були тим рубіконом, за яким пролягли окремі українські та єврейські смуги історичної та історіографічної традицій²²⁷. В історіографії питання зустрічаємо різні назви тогочасних подій: національно-визвольна війна українського народу, українська національна революція, козацька революція, Хмельниччина, Селянська війна. Тут не можливо не погодитись з Н. Яковенко, що кожна з назв відображає та акцентує увагу на різних сторонах та проявах цього мультіаспектного явища²²⁸. На сучасному етапі найбільш вживаним є термін «революція». Утім, досліджуючи історичну спадщину С. Борового, вважаємо, що слід враховувати термінологію автора, який визначав ці події, відповідно до тогочасної історіографічної ситуації, як «національно-визвольну війну українського народу», і в контексті аналізу доктору науковця використовувати даний термін як цитату.

На початку 1930-х рр. така неоднозначна інтерпретація теми «євреї та Хмельниччина» мала вже певну історіографічну традицію, що відбивала «глибоку прірву між історичною пам'яттю двох народів»²²⁹. Основними проблемами, на яких зосереджували увагу представники національних історіографій, були причини та витоки українсько-єврейського протистояння, кількість жертв серед єврейського населення під час війни, місце євреїв у соціально-еко-

²²⁶ 1930 р. вийшла друком книга Т. Б. Гейлікмана «История общественного движения евреев в Польше и России», що отримала схвальні оцінки як праця, що започатковує «єврейську марксистську історіографію».

²²⁷ Яковенко Н. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — Київ, 2002. — С. 189.

²²⁸ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України [2-ге вид., перероблене та розширене]. — К.: Критика, 2005. — С. 313.

²²⁹ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К.: Критика, 2004. — С. 245.

номічному житті України XVII ст., національно-релігійне протистояння тощо.

В українській історичній думці єврейське питання посіло значне місце ще наприкінці XVIII — на початку XIX ст., але найбільшого резонансу ця тема набула в українській романтичній історіографії. Так, М. Костомаров вважав діяльність євреїв-орендарів одним із важливих чинників повстання Б. Хмельницького. Крім того, історик не оминув і страшних фактів знищення євреїв козаками. Для нього це було цілком зрозумілим та закономірним явищем, адже юдеї, будучи орендарями та управителями панських маєтків, своїми зловживаннями та наругою над православними церквами довели народ до страшного озлоблення. Крім того, зауважимо, що саме М. Костомаров уперше в українській історіографії використав хроніку Натана Ганновера у дослідженні подій середини XVII ст., відібравши найбільш цікаві та важливі, на його думку, факти. Дослідник не піддав джерело критичному аналізу, але закликав до його обережного використання у подальших історичних студіях²³⁰. Вчений навіть включив хроніку, як додаток, до своєї монографії «Богдан Хмельницький» (1884 р.).

Д. Яворницький у своїй відомій праці «Історія запорозьких козаків» (1892 р.) приділив окрему увагу опису єврейських кривд. Він вважав, що проблеми українських селян ускладнювались системою, що існувала у шляхетських маєтках, коли пан з різних причин віддавав своє господарство в оренду євреям, яких історик називав «справжніми кровопійцями». Не відходячи від традиції, Д. Яворницький описав усі кривди, що чинили українцям євреї-орендарі. Отже, на його думку, цілком природно, що козаки, які захищали простий український народ, основним своїм завданням вважали знищення поляків та пов'язаних з ними євреїв²³¹.

Таким чином, до кінця XIX ст. в українській історичній та художній літературі утворився негативний стереотип образу єврея та його ролі в історії України²³². Утім, в той же час в українській історіографії виникають нові інтерпретації єврейського питання. Так,

²³⁰ Костомаров М. Богдан Хмельницкий: в 3-х томах. — Т. 1. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1884. — С. 305-306.

²³¹ Эварницкий Д. И. История запорожских казаков. — Т. 1. — СПб.: типография И. Н. Скороходова, 1892. — С. 432-438.

²³² Когут З. Коріння ідентичності... — С. 268-269.

В. Антонович відмовився від традиційного погляду на євреїв та переніс акцент з національного чинника на економічний. Вчений вважав, що ні релігійний, ні національний фактори не впливали на вороже ставлення українців до євреїв, а проблема полягала саме в експлуатації останніми українського люду²³³.

М. Грушевський у своїй «Історії України-Руси» також приділив увагу єврейському питанню. Він розглядав події Української національної революції середини XVII ст. насамперед як соціальний рух, який мав національні та релігійні мотиви. Проаналізувавши тогочасну історичну ситуацію, дослідник прийшов до висновку, що на першому місці в українсько-єврейських протиріччях були соціально-економічні чинники, які відсували на другий план релігійні та психологічні мотиви, а підсилювали це протистояння недоліки політичної системи Речі Посполитої. Крім того, історик відкинув твердження про тримання євреями ключів від православних церков²³⁴.

Отже, єврейське питання посідало значне місце в українській історичній думці. Досліджуючи цю проблему, українські історики продовжували традицію, започатковану козацькими хроністами, надаючи великого значення ролі євреїв-орендарів і не помічаючи широких народних мас єврейського населення України.

Єврейська історіографічна традиція, що була тісно пов'язана з юдаїзмом, сприймала добу Хмельниччини як одну з найтрагічніших сторінок історії євреїв в Україні, як час звірячого знищення євреїв, національної катастрофи. Єврейська історіографія була переповнена співчуттям до жертв і вважала, що євреї за часів Національно-визвольної війни опинилися «між молотом і ковадлом» (польськими панами та українськими селянами). Тобто, єврейське населення розглядалося лише як об'єкт певних історичних явищ. Вся відповідальність за експлуатацію селянства перекладалася на польських панів і коли почалася визвольна боротьба українського селянства проти Польщі, то силою якогось непорозуміння вона жорстоко вдарила по єврейству. Творцем цієї теорії С. Боровий вважав І. Оршанського, який у своїй праці «Євреи в России. Очерки экономического

²³³ Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. — К.: Дніпро, 1991. — С. 238.

²³⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. — Т.8: Роки 1626-1650. — К.: Наукова думка, 1995. — 850 С. ; Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. — Т.9. — Кн.1: Роки 1650-1654. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 880

и общественного быта русских евреев» (1877 р.) підкреслював та перебільшував повну залежність єврея-орендаря від пана, що в подальшому налаштувало українських селян проти євреїв²³⁵. Подібної теорії дотримувався й І. Галант, який прямо вказував, що євреї були лише зброєю в руках польського панства²³⁶. Пізніше теорія «між молотом і ковадлом» знайшла свого послідовника і в особі відомого єврейський історика С. Дубнова, який прямо вказував на становище євреїв «між паном та рабом»²³⁷. Утім, серед єврейських істориків були й інші думки. Так, Ю. Гессен, поряд з релігійними, виокремлював економічні причини загострення відносин між українськими селянами та євреями-орендарями²³⁸.

Радянська історіографія 1920—1930-х рр. також зробила свій внесок у вивчення цієї складної проблеми. Утім, треба відмітити, що питання українсько-єврейських взаємин окремо вже не стояло, це була лише складова низки причин «національно-визвольної війни». Так, М. Покровський не наголошував на «єврейській оренді» і підкреслював, що передача маєтків в оренду будь-кому іншому нічого б не змінила у тяжкому становищі українських селян²³⁹. На думку дослідника причина ненависті селян до євреїв полягала в тому що, останні були «найближчим злом», закриваючи собою справжніх експлуататорів — польських панів²⁴⁰. Серед причин війни він віддавав перевагу економічному фактору²⁴¹. Захист православної віри історик ставив на останнє місце, вбачаючи в цьому простий привід для повстання.

Т. Гейлікман зробив спробу поєднати марксистський підхід та концепцію «між молотом і ковадлом». У своїй праці «История общественного движения евреев в Польше и России» (1930 р.) він практично повторював висновки М. Покровського вважаючи, що причиною національного антагонізму стали економічні інтереси і класова

²³⁵ Оршанский И. Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. — СПб.: Типография О. И. Бакста, 1877. — С. 243-249.

²³⁶ Галант И. Арендowali ли евреи церкви на Украине? — К.: Работник, 1909. — С. 4.

²³⁷ Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. — 1940. — № 9. — С. 83.

²³⁸ Гесен Ю. И. История еврейского народа в России. В 2 т. — Т.1. — Петроград, 1916. — С. 114.

²³⁹ Покровский М. Н. Избранные произведения. — Т.1. — М.: Мысль, 1966. — С. 475.

²⁴⁰ Там само. — С. 476.

²⁴¹ Там само. — С. 488.

боротьба²⁴². Але в інтерпретації Т. Гейлікмана єврейські маси були розчавлені між шляхетським молотом та козацьким ковадлом. Крім того, історик, на відміну від своїх попередників, поставив питання про складність соціальної структури єврейського населення. Утім, свою думку він не розвинув, зазначивши, що вищий прошарок єврейського населення активно воював на боці поляків, а інша маса була лише «гарматним м'ясом» у вирі тих подій²⁴³.

На думку С. Борового традиційний погляд єврейської історіографії на відносини українців та євреїв був хибним, примітивним і навіть принижуючими єврейські національні почуття²⁴⁴. Він вважав, що історична наука ще не дала правдивої оцінки долі і місця євреїв у подіях середини XVII ст. в Україні. У зв'язку з цим вчений створив власну теорію українсько-єврейських взаємин, виклавши свої погляди у роботі «Классовая борьба на Украине XVII в. Еврейские хроники. Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового» (її доля склалася невдало — під час сталінських репресій 1930-х рр. тираж було знищено, а книга побачила світ лише після смерті автора). Згодом на основі цієї праці С. Боровий написав ґрунтовну статтю «Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины» (1940 р.). Обидві роботи майже ідентичні. Так, підрозділ першої «Хронисты (их классовое лицо в свете биографических данных) и еврейские хроники как литературные памятники» залишився без змін і був включений до історіографії питання національно-визвольної війни. Утім, назву останнього розділу було змінено з «Еврейские хроники и украинское еврейство» на «Роль украинского еврейства в событиях антипольской войны». Також автор не включив до другої редакції дуже цікаві роздуми про ідеологічно-виховні функції, що мусили виконувати хроніки для зміцнення єврейської національно-релігійної єдності та авторитету кагалу. Крім того, пізніша версія роботи більше сфокусована на спростуванні теорії «між молотом та ковадлом», ніж на аналізі хронік як історичного джерела.

На основі скрупульозного дослідження єврейських хронік

²⁴² Гейликман Т.Б. История общественного движения евреев в Польше и России. — М., 1930. — С. 210.

²⁴³ Там само. — С. 217-218.

²⁴⁴ Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины. — С. 81-82.

XVII ст. (хроніка Натана Ганновера «Пучина бездонна», хроніка Мейера з Щебржешина, «Послання» Саббатая Гакогена, «Брама Покаяння» Габріеля Ієгошії та ін.) науковець спростував погляди на них, як прості мартирологи та описання погромів. Він проаналізував ці джерела, виходячи з таких позицій: по-перше, чи дають хроніки досліднику цікавий та важливий матеріал для історії класової боротьби в Україні XVII ст.; по-друге, чи є вони пам'ятками соціальної боротьби тих часів?²⁴⁵ Поставивши такі запитання, науковець «отримав» відповіді, які корегували усталені у національних історіографіях погляди. Так, більшість українських та єврейських істориків бачили в українському єврействі класово однорідне суспільство, яке складалося лише із соціальної верхівки, і зовсім ігнорували широкі народні маси («плебейський елемент»)²⁴⁶. Натомість С. Боровий звернув дослідницьку увагу на складну та строкату соціальну структуру єврейського населення України першої половини XVII ст. На його думку, це була своєрідна суспільна піраміда. До верхівки єврейського суспільства автор відніс великих орендарів — незначна за чисельністю, але впливова група, з якою безпосередньо був пов'язаний цілий пласт єврейського суспільства у вигляді суборендарів, відкупників, прикажчиків та ін. Останні знаходились у цілковитій залежності від орендаря, фактично у напівкріпосному становищі. Проте, усі вони виступали у ролі панських помічників. Далі С. Боровий виділяє єврейське населення міських центрів. Елітою тут були представники торгівельного та лихварського капіталу. Значну роль також відігравав єврейський клір та викладачі рабинських шкіл. Нижче за них була велика група середніх та дрібних торговців, посередників тощо. Всі вони через систему кагальної організації були тісно пов'язані з вищою верствою єврейського суспільства. Таким чином, на думку С. Борового, за характером своєї діяльності та інтересами, єврейська верхівка майже повністю «змикалася» із феодальною аристократією польського суспільства. Тому не дивно, що гасло вигнання польської шляхти супроводжувалося вимогами знищення єврея-купця та єврея-орендаря²⁴⁷.

Крім того, С. Боровий дослідив і невеликий соціальний проша-

²⁴⁵ Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины. — С. 85.

²⁴⁶ Там само. — С. 84.

²⁴⁷ Там само. — С. 89-91.

рок єврейських ремісників, який був достатньо диференційованим — ремісники-господарі та звичайні дрібні майстри, які вели напівголодне існування. До того ж вчений виділив, як окрему верству, декласований люд — дрібні ремісники, не маючи можливості подолати конкуренцію з боку християнських цехів, часто опинялися серед пауперів, найнижчого стану єврейського суспільства, які вели волоцюжний спосіб життя. Крім того, особи, що опинилися за межами традиційних єврейських занять, часто виступали у незвичних для себе ролях. Так, серед євреїв польсько-українських земель XVI—XVII ст. були представники військової професії — солдати-найманці, які брали участь у війнах далеко за межами батьківщини та козаки (армія Валенштайна, польська армія під час походу на Москву, військо Наливайка і т. ін.). У той же час, вчений зазначив, що немає достатніх підстав вважати цю практику широко розповсюдженим явищем, проте воно свідчить про більш строкатий соціальний склад польсько-українського єврейства, ніж вважалося раніше²⁴⁸.

На думку С. Борового, незважаючи на таку складну, диференційовану соціальну структуру, єврейське населення було вельми ізольованим — своєрідна каста. Отже, у суспільстві Речі Посполитої існувала неформальна «єврейська автономія», в основі якої була кагальна організація. Вчений висвітлює причини виникнення та діяльність кагалів. Так, у 1580 р. було створено центральний орган всієї автономної єврейської суспільної організації Польщі — «ваад чотирьох країн». Згодом виділився ваад Литви. Нижчою ланкою суспільної організації були кагали. Основа реальної влади цих суспільних об'єднань полягала у фіскальних правах. Так, вчений зазначав, що у 1549 р. у Польщі було встановлено «єврейську поголовну подать», яка сплачувалася євреями через центральну автономну організацію. Таким чином, керівники ваадів та кагалів, що тісно співпрацювали з представниками центральної адміністрації, ставали своєрідною складовою частиною державного апарату польської держави.

Одночасно С. Боровий звернув увагу на значення кагалу в пануванні єврейської верхівки над простолюдом. Науковець доводив, що пересічний єврей підлягав доволі жорсткій експлуатації, але внутрішня національно-релігійна ізольованість кагалу заважала соціальним

²⁴⁸ Там само. — С. 92-94.

виступам низів. До того ж, верхівка, маючи достатню поліцейсько-адміністративну владу та безумовну підтримку держави, енергійно протистояла будь-яким проявам опозиції. Історик наголошував на тому, що єврейська община виконувала не лише світські, а й релігійні функції, а якщо враховувати значну роль юдаїзму в житті євреїв, то не дивно, що все це значно зміцнювало та «освячувало» позиції кагалу²⁴⁹. Таким чином, саме із кагальною організацією, що забезпечувала ізоляваність єврейського населення в українському суспільстві, С. Боровий пов'язував сприйняття євреїв українцями як єдиної, однорідної маси ненависних гнобителів православного люду. В результаті низи єврейського суспільства стали об'єктом жорстокого розгрому з боку повстанців.

Отже, на думку С. Борового, причинами, що призвели до масового знищення євреїв під час національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького були: по-перше — автаркія єврейського суспільства у наслідок кагальної організації та релігійної замкненості; по-друге — національно-релігійна обмеженість українського антипольського та антифеодального руху; по-третє — антисемітська пропаганда християнського духовенства і вороже ставлення до євреїв української шляхти, козацької старшини та міщанства, що було пов'язано з економічною конкуренцією²⁵⁰.

Останній розділ своєї праці С. Боровий присвятив аналізу ролі українського єврейства у національно-визвольній війні. Вчений довів хибність популярної в єврейському історіописанні концепції «між молотом і ковадлом». На його думку, сам Натан Ганновер та інші єврейські хроністи заклали основи цієї історіографічної традиції — вони займали доволі чітку позицію щодо війни і переважно підтримували польську сторону, бажаючи їй перемоги. Історик навів конкретні свідчення про зв'язок єврейської соціальної верхівки з поляками, підкресливши, що це був союз «за розрахунком». Таким чином, з точки зору С. Борового, представників єврейської соціальної верхівки треба розглядати як елемент суспільства, що брав активну участь у війні.

С. Боровий вперше в історіографії поставив питання участі євреїв в антипольському русі під час національно-визвольної війни середини

²⁴⁹ Там само. — С. 94-97.

²⁵⁰ Там само. — С. 115.

XVII ст. Історику вдалося знайти у джерелах випадки переходу євреїв у табір Б. Хмельницького. Отже, на його думку частина плебейських елементів єврейського населення України була втягнута у боротьбу на боці повстанців. Дослідник послідовно доводив, що перехід євреїв на бік повстанців був не поодиноким випадком, а доволі розповсюдженим сюжетом в українсько-польському протистоянні. Але з огляду на фрагментарність джерельної бази, історик вважав неможливим оцінити масштабність цього явища. Таким чином, євреї були не лише жертвами, а й воюючою стороною, яка у більшості випадків опинялися серед переможених. Розстановка сил приводила основну частину українських євреїв на бік поляків, хоча останні часто зраджували їх, відкупалися від ворогів, видаючи козакам своїх союзників.

Висновки історика про активну участь євреїв у збройній боротьбі — як на боці повстанців, так і проти них — знаходилися у різкому протиріччі з традиційними уявленнями про єврея тих часів. Виявляється, писав С. Боровий, що володіння зброєю не було незвичайним явищем серед українського єврейства (особливо орендарів) XVI—XVII ст., до цього їх спонукали специфічні умови життя в Україні — постійна загроза татарських навал, козацьких та селянських повстань — все це надавало особливий військовий характер тогочасному побуту євреїв²⁵¹.

Значну увагу в своїх дослідженнях вчений приділив аналізу передумов та причин національно-визвольної війни за єврейськими джерелами. Знаходячись під владою релігійного типу мислення, єврейські хроністи головною передумовою революції вважали «божу волю», згідно якої небеса послали випробування обраному Богом народу. Утім, вони шукали також і «людські» причини. С. Боровий відзначив, що більшість єврейських авторів відчували соціальний характер цілей національно-визвольної війни. Майже всі хроністи починають свій виклад безпосередньо з подій 1648 р., тобто з початку реалізації «вердикту небес». Осторонь цієї тенденції залишився лише Н. Ганновер. На думку історика, саме він, з усіх своїх сучасників, найближче підійшов до розуміння соціально-історичних передумов революції — важке становище селян та завдані козакам «кривди». Проте хроніст не ставив їх на перше місце. С. Боровий загалом

²⁵¹ Там само. — С. 117-120.

об'єктивно оцінював «заслуги» єврейського літописця, підкреслюючи його тенденційність та упередженість²⁵². М. Грушевський також відмічав важливість праці Н. Ганновера, вважаючи, що саме цей єврейський хроніст глибше, ніж «Самовидець», проаналізував передвоєнне соціальне протистояння²⁵³.

Таким чином, С. Боровий не тільки переклав та подав ґрунтовний аналіз єврейських джерел, а й запровадив їх у широкий науковий обіг. Крім того, результатом тривалої роботи став і огляд єврейських джерел, який вчений додав наприкінці дослідження — вісімнадцять позицій із поданням історії видання, перевидання та існуючих перекладів джерел²⁵⁴. Отже, С. Боровий зміг значно розширити джерельну базу досліджень Української національної революції, спростувати хибність концепції «однокласового» єврейства та теорії «між молотом і ковадлом» й на широкому фактичному матеріалі подати своє бачення ролі євреїв у визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. Тим самим він став не просто першопрохідцем у цьому питанні, а й зробив вагомий внесок у розробку цієї складної та неоднозначної проблеми.

До сьогодні переважна більшість дослідників Української національної революції середини XVII ст. звертається до його спадщини²⁵⁵. Серед них: Ф. Сисин²⁵⁶, Н. Яковенко²⁵⁷, В. Смолій та В. Степанков²⁵⁸, Ю. Мицик²⁵⁹, В. Артамонов²⁶⁰ та інші. У цих посиланнях мож-

²⁵² Там само. — С. 103-109.

²⁵³ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. — Т.8: Роки 1626-1650. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 119-120.

²⁵⁴ Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины. — С. 121-124.

²⁵⁵ Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-східній Європі. — 2005. — №5 — С. 369-414; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України [2-ге вид., перероблене та розширене]. — К.: Критика, 2005. — С. 584.

²⁵⁶ Сисин Ф. Євреї та повстання Богдана Хмельницького // *Mapra mundi*. Збірник на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. — С. 133.

²⁵⁷ Яковенко Н. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — Київ, 2002. — С. 211; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України [2-ге вид., перероблене та розширене]. — К.: Критика, 2005. — С. 340.

²⁵⁸ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Український історичний журнал. — 1998. — № 1. — С. 13.

²⁵⁹ Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. — С. 215; Мицик Ю. Єврей-козаки // Хроніка 2000. — 1998. — Вип. 21-22. — С. 72-76.

²⁶⁰ Артамонов В. Україно-русская конвергенция в последней трети XVII-XVIII веках // Україна в Центрально-Східній Європі. — 2005. — № 5 — С. 614.

на прослідкувати певні тенденції: по-перше, праці С. Борового «Классовая борьба на Украине XVII в. Еврейские хроники. Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового» та «Евреи в Запорожской Сечи» використовуються під час звернення до архівних справ та хронік, використаних істориком, а «улюбленими» цитатами є ті, що ілюструють тяжке становище українського селянства та їх експлуатацію євреями-орендарями та участь євреїв у бойових діях на боці польської шляхти; по-друге — під час заперечення тези про «природний» антисемітизм українців.

Утім, в цілому концепція С. Борового залишається у своєрідному вакуумі. Так, підкреслюючи роль євреїв-орендарів в експлуатації українського люду, не оговорюється складність соціальної структури єврейського суспільства. А відзначаючи роль єврейської верхівки у бойових діях часів революції, більшість дослідників «забуває» про внесок вченого у висвітлення переходу євреїв у табір повстанців.

Проте внесок С. Борового у побудову нової перспективи розгляду українсько-єврейських відносин XVII—XVIII ст., цим не вичерпується. Так, однією із «скарг» євреїв на українців, а зокрема на козаків, є сумнівне твердження про останніх як «принципових» та «довічних» ворогів євреїв. Отже, фактично спростуванню цієї думки і присвячено роботу С. Борового «Евреи в Запорожской Сечи» (опублікована 1934 р.). На сьогоднішній день для наукової та науково-популярної літератури не є сенсаційним словосполучення «євреї-козаки» — розвідки на ці теми зустрічаємо у сучасних дослідників²⁶¹. Але в радянські часи така постановка проблеми здавалась майже фантастичною. Отже, не дивно, що «євреї та Запорожжя» і коло питань навколо цієї теми довгий час не були предметом спеціальних досліджень.

Проте, певні зауваження з цього приводу зустрічаємо у роботах українських істориків. Так, М. Слабченко у своїй праці «Организация хозяйства Украины от Хмельнитчины до мировой войны» вказував не тільки на наявність євреїв у складі козацтва, а й наголошував на тій важливій ролі, яку виконували єврейські купці в українській

²⁶¹ Див.: Мицик Ю. Євреї-козаки // Хроніка 2000. — 1998. — Вип. 21-22. — С. 72-76; Яковенко Н. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — Київ, 2002. — С. 189-231 та ін.

торгівлі²⁶². Також достатньо популярним в історичній літературі був і сюжет про єврея-лицаря Бераха, який загинув під час Московського походу 1611 р. Цей сюжет розглядали такі історики, як А. Скальковський, А. Гаркаві та ін²⁶³. Утім на те, що євреїв у козацькому загоні, який брав участь у цій військовій кампанії, було одинадцять, особливу увагу дослідники не звертали. С. Боровий же побачив у цих лицарях той декласований елемент, що виокремився в єврейському суспільстві і був «вичавлений» за межі традиційних занять. Крім того, вчений поставив й інше питання: наскільки цей сюжет можна вважати типовим і якою була ступінь проникнення євреїв до козацького стану та Запорозької Січі?

У своєму дослідженні С. Боровий спирався на значну джерельну базу — офіційні акти та рабинські респонси, хроніки, архівні матеріали, у тому числі нові документи по історії Запорозької Січі. Окрім нових матеріалів, які вводилися у науковий обіг, історик по-новому прочитав уже відомі джерела, звернув увагу на факти, що раніше ігнорувалися дослідниками. Так, у своїх записках Еріх Лясота звернув увагу на те, що поряд із запорозьким полковником Хлопицьким, який приїхав до імператора Священної Римської імперії, щоб запропонувати союз у війні з Туреччиною, присягав і єврей Мойсей, який виступав як рівноправна особа²⁶⁴. На цей сюжет, у своїх працях, присвячених історії козацтва, навіть М. Грушевський та Д. Яворницький чомусь уваги не звернули.

У своєму дослідженні С. Боровий висвітлив різні джерела поповнення євреїв-січовиків: перше — декласований, асимільований елемент, кількість якого збільшилася у XVIII ст. після революції та «гайдамацьких погромів»; друге — шляхом крадіжки, зманювання запорожцями хлопчиків, які спочатку служили їм в якості «джур», а потім посвячувалися у козаки (історик навів кілька біографій запорожців-євреїв, вивезених добровільно або насильно на Січ); треті з'являються на Січі «волею примхливої долі» і довго там не затримуються, у майбутньому вони зробили вдалу духовну або купецьку

²⁶² Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны. — Ч. 1. — К.: Государственное издательство Украины, 1923. — С. 175.

²⁶³ Евреи-казаки в начале XVII в. // Киевская старина. — 1890. — Т. XXIX. — С. 377-379.

²⁶⁴ Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. — 1940. — № 9. — С. 81-124.

кар'єру. Утім, до Запорозжя приймалися люди будь-якої національності, але за умови переходу у православ'я²⁶⁵. Як би там не було, але майже всі біографії євреїв-козаків закінчуються однаково — вони відправляються з атестатами та рекомендаціями до Лівобережної України, щоб записатися до купецького стану. Історик вважав, що масштабність цього явища штучно зменшувалася у джерелах та літературі, а точну кількість козаків єврейського походження встановити практично неможливо — немає документальних підтверджень.

У своїх дослідженнях С. Боровий основну увагу приділив торговельній політиці Запорозжя та ролі у ній єврейського купецтва. На його думку, перші контакти єврейських купців із Запорозжям починаються ще задовго до того, як вони з'являються на Січі. Єврейське купецтво кінця XVI — початку XVII ст. зберігало передові позиції у торгових операціях між Польщею та Кримом. Серед єврейських купців було чимало відважних та енергійних людей, які у своїх справах проникали у найвіддаленіші кутки південного сходу Європи, торгували у військових обозах та таборах. Там вони зустрічалися не тільки з польськими жовнірами, але й українськими та запорозькими козаками. Проте тісні стосунки між Запорозжям та єврейським купецтвом встановлюються лише у XVIII ст. за часів Нової Січі. Військова діяльність у новій Запорозькій Січі займала скромніше місце, ніж це було раніше. Тепер далеко не всі запорозьці брали участь у військових діях. У цей час, вважав дослідник, Запорозжя мало вигляд своєрідної військової факторії, яка суворо охороняла свої привілеї та вигоди транзитно-перевального пункту на найважливіших торгових шляхах.

С. Боровий виділив дві основні торгові артерії, що знаходились під контролем Січі — шляхи у саме Запорозжя та ті, що проходять через його землі. Якщо по других єврейські купці безумовно пересувалися, то свідоцтв про наявність євреїв-купців у Новій Січі у перші роки її існування зовсім немає. Вчений намагався зрозуміти причини такої ситуації. Так, з'ясувалося, що для євреїв «запорозький ринок» уявлявся небезпечним у зв'язку з яскравими згадками про добу Хмельниччини та роль запорозьців у «кривавих подіях» тих часів. До

²⁶⁵ Лиман І. І. Особливості релігійності запорозьких козаків // Південна Україна у XVIII-XIX ст. / Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. — ЗДУ. — 1996. — № 2. — С. 78-86.

того ж, у XVIII ст. на шляхах, що вели у Січ часто з'являлися ватаги гайдамаків, які грабували й знищували подорожніх купців та єврейські поселення. Особливої різниці між гайдамаками та запорожцями євреї не бачили. Імовірно гайдамаки сприймалися ними як запорожці поза Січчю²⁶⁶. Крім того, зважаючи на ту важливу роль, яку відігравала у економічному житті Запорожжя торгівля, Січ, використовуючи своє вигідне географічне становище, намагалася її монополізувати. Особливо запорозьку верхівку цікавили зв'язки з південними портами. Отже, усунення конкурентоспроможного єврейського купецтва, яке протягом століть спеціалізувалося на міжнародній торгівлі, було першочерговим завданням Запорожжя. В цьому контексті історик зазначив, що запорожці у своїх зіткненнях з євреями не були лише безкорисними захисниками інтересів українського народу (як це було безапеляційно прийнято історичною традицією), а й переслідували свої власні, досить меркантильні цілі та інтереси. До цього додавалися і національно-релігійні моменти, ненависть до євреїв-орендарів, шинкарів тощо. Наполеглива боротьба з єврейським купецтвом велася і легальним шляхом, в рамках антиєврейського законодавства на Лівобережній Україні. Тут ініціаторами ліквідації більш досвідченого конкурента, пов'язаного з польсько-балтійським ринком, були місцеві (російські та українські) купці. Отже, для єврейського купецтва шлях на Січ було закрито. У зв'язку з цим С. Боровий висловив доволі цікаве припущення про те, що на Січі єврейські купці часто були змушені з'являтися у замаскованому вигляді — під «турчина» або козака²⁶⁷.

Утім, із посиленням економічних зв'язків Запорожжя та Польщі у другій половині XVIII ст., на арені знову з'являються єврейські купці. Такий поворот у політиці Січі дослідник пов'язував із намаганнями козаків відірватись від російського ринку, що ніс їм політичну та соціальну загибель. Початок єврейсько-козацьких відносин вчений пов'язував із відомим епізодом про «єврейський полон» та подальший викуп бранців, який виклав на сторінках «Київської старовини» ще у 1884 р. А. Скальковський. С. Боровий звернув увагу на те, що до-

²⁶⁶ Андреев В. М. Коліївщина в історіографії: С. Боровий в контексті радянської історичної науки // Наукові записки Уманського державного педагогічного університету. — Умань, 2008. — С. 68-79.

²⁶⁷ Андреев В. М. С. Я. Боровий: козацька тематика в творчості історика. — С. 26-38.

слідник історії Січі, констатує перебіг подій, не акцентував увагу на тому, що цей випадок був лише початком плідних стосунків між єврейськими купцями та запорозькими козаками. Дослідник уважав, що пропозиція євреїв щодо торгівлі у Запорожжі впала на підготовлений ґрунт — на той час тривали активні пошуки нових торгових зв'язків та ринків збуту. До того ж, сам Петро Калнишевський порушував стереотипи упередженого ставлення козаків до євреїв²⁶⁸. Так, кошовий запросив усіх бажаючих єврейських купців на Січ, підкреслюючи її відкритість для них. До того ж козацький лідер забезпечував вільне пересування неогоціантів по запорозьких землях, вкладав власні кошти в їх торгові операції. Поступово, на січовому «крамному базарі» виникають лавки та шинки єврейських купців. Щодо кількості останніх, то вчений вказує на неможливість встановити хоча б приблизну їх кількість із-за браку джерел. Дійсно, на Запорожжі не вели статистики та реєстрації прибуваючих купців — архівні документи в основному відображають екстраординарні випадки, а не звичайний, нормальний хід речей. С. Боровий робить припущення, що єврейські торговці приїжджали на Січ не потребуючи дозволу, а обмежувались лише проханням про висилку спеціального обозу для охорони краму²⁶⁹.

Також дослідник порушив і питання правової відповідальності єврейських торговців, які сприймалися як єдине юридичне ціле й мусили відповідати один за одного. Отже, єврейське купецтво у тогочасному законодавстві трактувалося як своєрідне товариство або корпорація. У зв'язку з цим історик зробив припущення, що під час торгівлі євреїв із Січчю могло виникнути певне правове та організаційне оформлення такої корпорації²⁷⁰.

Більшість євреїв проживала у Січі та інших пунктах Запорожжя тимчасово, наскільки того вимагали їхні комерційні операції. Але були й ті, хто оселився тут постійно, це, насамперед, прикажчики при крамницях. Вони не підлягали будь-якому особливому режиму та не зустрічались із труднощами у своїй діяльності. Так, вчений довів, що

²⁶⁸ Грибовський В. В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — Дніпропетровськ: Пороги, 2004. — С. 71.

²⁶⁹ Боровой С. Я. Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «Хмельниччины»). Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. — М., Иерусалим: Гешарим, 1997. — С. 241.

²⁷⁰ Там само. — С. 243.

євреї у Січі були цілком «рівноправною» людністю, наскільки це можливо для некозацького населення Запорожжя. До того ж, у більшості випадків єврейські купці не діяли самостійно — у своїх комерційних справах вони були пов'язані спільними інтересами із запорозькою верхівкою та місцевим купецтвом²⁷¹.

Досліджуючи історію козацько-єврейських взаємин, С. Боровий зробив кілька цікавих спостережень та висловив доволі оригінальні думки стосовно гайдамацького руху і, зокрема, Коліївщини. Адже, як відомо, вказані події супроводжувалися українсько-єврейським конфліктом, що нерідко призводило до трагічних наслідків та масового знищення єврейського населення. Так, історик з'ясував, що запорозько-єврейські відносини у 1770-х рр. вступили у нову фазу свого розвитку. Він вважав, що тісним і взаємовигідним стосункам євреїв із Запорожжям у 1770-х рр. посприяли саме події Коліївщини.

Під час російсько-турецької війни 1768—1774 р. до устя Дніпра й Бугу був направлений загін запорозьких козаків. У жовтні 1770 р. ця «низова команда» захопила у ногайських степах частину табору кримського хана Крим-Гірея. Серед численних полонених було більше 100 євреїв з містечка Янова із дружинами та дітьми. Поява цих людей у ханському таборі була пов'язана з подіями Коліївщини — біженці з Правобережжя, що рятувалися від гайдамаків у володіннях кримського хана. Кошовий отаман П. Калнишевський розпорядився євреїв «от громады годовать, а иначе они все от голоду сгинуть». Наказ цей був даний не тільки з гуманних міркувань — козаки сподівалися одержати викуп за євреїв від їхніх одновірців. З числа захоплених вибрали шість чоловіків, в яких у полоні залишалися родичі, відпустили у рідні місця для того, щоб вони там зібрали грошей на викуп (8000 карбованців). Гроші повинні були зібрати протягом 5 місяців. У випадку невдачі бранців очікувало хрещення або смерть. Повну суму зібрати не вдалося навіть протягом року. У листі кошовому євреї сповістили, що змогли зібрати лише 600 карбованців — цією сумою та подарунками вони просили козаків обмежитися. Клопотання було енергійно підтримано російським фельдмаршалом П. Румянцевим, який у листі до П. Калнишевського просив пожаліти

²⁷¹ Там само. — С. 245-246.

зубожілих євреїв. Таким чином, на зібранні Коша було ухвалено рішення обмежитися викупом у 600 карбованців. Здавалося б, цим і вичерпується даний сюжет. Однак цей випадок став початком цікавих подій.

Перебуваючи у полоні та ведучи переговори про свій викуп, євреї не втрачали дарма часу і вирішили використати своє перебування на забороненій території із максимальною ефективністю й вигодою. Вони налагодили у Запорозжжі особисті зв'язки, ознайомилися із ситуацією на ринку товарів і домоглися успіху. В результаті їм було дозволено торгувати у Січі. Так, один з уповноважених полонених Самуїл Маркович і ще двоє євреїв направили у Запорозьку Січ офіційне послання до кошового. Лист містив комерційну пропозицію — дозволити єврейським купцям торгувати у Січі товаром, що користується там попитом (горілка, сукно тощо). Крім того, заповзятливі комерсанти просили виділити загін козаків для супроводу обозів з товарами «дабы в пути обид следовать не могло». Для П. Калнишевського ця пропозиція не була несподіванкою, мабуть, він був підготовлений до цього. Відповідь була дана негайно. У своєму листі, доволі люб'язно, кошовий писав про те, що він задовольняє клопотання й надає їм спеціальну варту з Бугогардівської переправи для безпеки шляху. Однак П. Калнишевський не хотів, щоб торгівля із Січчю стала монополією однієї групи купців і тому, у своєму посланні, він спеціально підкреслив, що відтепер Січ стає відкритою для всіх єврейських торговців. Кошовий просив їх оголосити своїм братам-одновірцям, що вони можуть спокійно приїжджати у запорозькі землі й вільно торгувати своїми товарами. Безпеку, заступництво та охорону П. Калнишевський обіцяв усім.

Крім євреїв-купців, у Січі з'явилися і євреї-ремісники (як відомо тут була доволі значна колонія іноземних ремісників). Так, С. Боровий розповідає про досить енергійну діяльність Шмуїла Марковича, що брав аванси з козаків на виготовлення для них виробів «по своему искусству». Єврейські купці й ремісники діяли не тільки у Січі, але й в інших торгових точках запорозьких земель. Наприклад, активну діяльність у Новому Кодаці, найбільшому, після Січі, торговельному пункті Запорозжжя, розгорнув Мойсей Юзефович, що продавав на ярмарку «лавочный товар». Основне місце в єврейській торгівлі із Січчю займав ввіз горілки — предмет найширшого споживання у

Запорожжі. Горілка ввозилася частково для оптового продажу, а частково продавалася в орендованих євреями шинках. Крім горілки, ввозили й ремісничі вироби, предмети розкоші.

Утім, подальший розвиток запорозько-єврейських відносин обірвали події, пов'язані з ліквідацією Січі у 1775 р. С. Боровий вважав, що у перші роки після її ліквідації у єврейського населення зберігалася надія, що поселення, яке залишається на місці Січі, збереже своє економічне значення. Так, з наведених істориком документів, бачимо, як розширюється ввіз горілки у межі колишніх Запорозьких вольностей. Крім того, у 1777 р. 20 єврейських родин «от разных мест Польской области» виявили бажання оселитися у селі Покровському «в пустых дворах, с которых казаки походили». Влада задовольнила прохання євреїв. Таким чином, на думку вченого, єврейська торгівля із Січчю пережила її самостійність²⁷².

У подальшому С. Боровий звертався до даної тематики епізодично. Так, наприклад, у 1968 р. в «Українському історичному журналі» (№ 10) було опубліковано невелику розвідку «До хронології історії Гайдамаччини»²⁷³. Цю замітку він написав з приводу статті Г. Храбана «З історії Гайдамаччини», присвячену в основному хронології подій 1768 р. С. Боровий звертається до проблеми уточнення дати здобуття Умані повстанцями під керівництвом М. Залізняка та І. Гонти. На його думку, всі існуючі розбіжності у датах, які наводяться у джерелах та літературі (9, 10, 18, 19 червня 1768 р.) зумовлені тим, що дослідники залишають поза своєю увагою єврейську мартирологічну літературу²⁷⁴. Так, наприклад, Г. Храбан вважав, що це питання потребує додаткових досліджень.

С. Боровий же наголошував на тому, що здобуття Умані загонами гайдамаків призвело до загибелі великої кількості мешканців міста і, зокрема євреїв, що викликало появу спеціальних поминальних молитов (а також елегій та інших пам'яток мартирологічної літератури), які, згідно з юдейською релігійною традицією, необхідно було виголошувати у річницю цих подій. Вчений підкреслив, що з точки

²⁷² Там само. — 249-250.

²⁷³ Храбан Г. З історії Гайдамаччини // Українській історичний журнал. — 1968. — № 6. — С. 96-103.

²⁷⁴ Боровий С. Я. До хронології історії Гайдамаччини // Українській історичний журнал. — 1968. — № 10. — С. 117.

зору релігійної практики було надзвичайно важливим точно встановити дату події, щоб відзначати релігійним обрядом її річницю, тому всі подібні дати ретельно фіксувалися. Отже, вказані джерела відносять ці події до 5 тамузу 5528 р., що відповідає 18 червня 1768 р. Таким чином, історик вважав, що проблеми встановлення точної дати здобуття Умані просто не існує. Утім, Г. Храбан, на жаль, не звернув уваги на критику та висновки С. Борового і у подальшому керувався власними міркуваннями з даної проблеми²⁷⁵.

Історія євреїв в Україні XIX—XX ст.

С. Боровий захоплювався XIX ст., його історією, духом та культурою. В одному із інтерв'ю, на запитання журналіста, в якому столітті він би хотів жити, вчений однозначно обрав XIX століття²⁷⁶.

Дослідженню історії єврейської землеробської колонізації С. Боровий присвятив свою першу монографію «Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика — идеология — хозяйство — быт» (1928 р.).

Історія колонізаційної політики Російської імперії починається у XVIII ст. після анексії Криму, приєднання великих територій на півдні та ліквідації Запорозької Січі — російський уряд розпочав заселення територій Степової України — «Нової Росії». Для освоєння нових земель активно заохочувалися іноземні колоністи. Новоросія була оголошена відкритою й для проживання євреїв (неофіційно з 1764 р., офіційно з 1769 р.), які зайняли своє місце у колонізаційному процесі.

У 20-ті роки XX ст. проблема «аграризації» єврейського населення була надзвичайно актуальною з огляду на важкі соціально-економічні умови існування єврейського містечка та проблеми працевлаштування його мешканців. У зв'язку з цим радянський уряд реанімував ідею створення єврейських землеробських колоній. У серпні 1924 р. при президії Ради національностей Центрального ви-

²⁷⁵ Храбан Г. Спалах гніву народного (антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр.). — К., 1989.

²⁷⁶ Мосты между временами: Интервью с д-ром ист. наук С. Боровым / Вёл Е.Голубовский // Мигдаль — Times. — 2003. — № 2 (40). — С. 10.

конавчого комітету СРСР був створений Комітет по земельному облаштуванню трудящих євреїв (КОМЗЕТ — «Комитет землеустройства еврейских трудящихся»). Головною метою КОМЗЕТу була так звана продуктивізація єврейського населення, шляхом залучення його до виробничої і, у першу чергу, землеробської праці²⁷⁷. Наступного року на допомогу КОМЗЕТу було створено Товариство по земельному облаштуванню трудящих євреїв (ОЗЕТ — «Общество землеустройства еврейских трудящихся»). Формально це була громадська організація, метою якої було залучення радянських євреїв до землеробської праці. Крім того, планувалося посилити вплив СРСР на єврейські кола за кордоном²⁷⁸.

Крім офіційних органів у Радянському Союзі активну діяльність розгорнули іноземні філантропічні організації — Агро-Джойнт, Єврейське колонізаційне товариство, Товариство розповсюдження праці. Окрім безпосередньої практичної діяльності та збору коштів, такому широкому процесу, як залучення євреїв до сільськогосподарської праці, була потрібна своя історія та ідеологічне підґрунтя. За спогадами Саула Яковича, саме партійний працівник С. Шапіро запропонував йому написати працю, присвячену історії єврейських землеробських колоній у дореволюційній Росії. Молодому історику навіть було обіцяно субсидію на видання книги. Крім того, до написання та видання роботи також були залучені кошти Агро-Джойнта²⁷⁹. Таке своєрідне «замовлення» на книгу співпало із дослідницькими уподобаннями історика. Ще в 1920 р. під час роботи у Губернському архіві (Одеський історичний архів) С. Боровий натрапив на комплекс джерел, що стосувалися історії єврейських землеробських колоній XIX ст. Саме ці архівні справи стали основою його майбутнього дослідження.

Монографії С. Борового притаманний суворий джерелознавчий підхід — праця базується на сотнях архівних справ, але основну увагу зосереджено на одеських архівах. Отже, матеріали, на яких ґрун-

²⁷⁷ Якубова Л. Політика аграризації єврейства: соціальні та економічні наслідки (20-ті — початок 30-х рр. XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: факти, судження, пошуки. — 2003. — Вип. 10. — С. 185; КОМЗЕТ [Електронний ресурс]: Електронная еврейская энциклопедия — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=12172>

²⁷⁸ ОЗЕТ [Електронний ресурс]: Електронная еврейская энциклопедия — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=13053>

²⁷⁹ РДБ НДВР. — Ф. 261. — К. 2. — Арк. 6.

тується дослідження — документи фонду єврейських колоній канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, архіву «попечительного» комітету поселенців південного краю Росії та справ, що зберігалася в архівах Новоросійського генерал-губернатора та Одеського градоначальника. Одночасно науковець спирався на ґрунтовну працю В. Нікітіна «Євреи-земледельцы»²⁸⁰. Крім того, молодий історик демонструє знання широкого кола наукової літератури із досліджуваної проблематики. Так, він, аналізуючи процес колонізації, порівнював стан єврейських та німецьких землеробських колоній, що майже одночасно були створені на Півдні України. Таке застосування компаративістського методу ґрунтувалося на вивченні німецькомовних праць Клауса та Келлера.

У своїй монографії С. Боровий намагався визначити економічні та політичні передумови єврейської землеробської колонізації, висвітлити історію колоній, а саме — переселення та оселення «на землі», законодавча та адміністративна практика, склад колоністів, господарське становище колоній та їх побут тощо. До того ж вчений розкрив історію «колонізаційної ідеології» не лише серед євреїв, а й російських владних кіл, які організовували переселення та заснування перших колоній²⁸¹.

Досліджуючи колонізацію С. Боровий почав з аналізу змісту різноманітних державних проектів щодо реформи. Бідність основної маси євреїв на території колишніх польських володінь призвела до того, що вони не могли виконувати у повній мірі свої фіскальні обов'язки. Така ситуація призвела до появи цілої низки проектів вирішення «єврейського питання». Серед них з'явилася думка про залучення євреїв до землеробської праці. Так, вчений вважав, що першим з цього приводу висловився литовський губернатор Фрізель²⁸². Його задуми знайшли продовження у відомій «Записці» Г. Державіна. С. Боровий подав аналіз цього документа. На думку дослідника

²⁸⁰ Никитин В. Н. Евреи-земледельцы. — СПб, 1887.

²⁸¹ Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт. По архивным материалам. — М.: Издательство М. и С. Сабашниковых, 1928. — С. 3-4; Загоровский Е. А. Рецензия на книгу: С. Я. Боровой. Еврейская земледельческая колонизация в старой России // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція соціально-історична — Ч. 4-5. — Одеса, 1928. — С. 147.

²⁸² Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в Старой России... — С. 17-18.

Г. Державін вимагав виселення євреїв із сільської місцевості, вважаючи їх джерелом усіх негараздів селянства, та запропонував поділити євреїв на чотири класи, один з яких повинен займатися корисною справою — землеробством. Поряд з цим С. Боровий виклав і «єврейське» бачення ситуації. Він звернув увагу на той факт, що ідея колонізації не могла бути популярною серед євреїв, на що було багато причин. Так, серед них здавна побутувало уявлення про землеробство як про «неєврейську справу». Історик вважав, що євреї були психологічно та фізично непристосованими до сільського господарства. Крім того, з самого початку, у зв'язку з тим, що ініціаторами проектів були можновладці, реформи викликали недовіру та побоювання²⁸³.

Особливу увагу С. Боровий приділив проекту Н. Ноткіна (надвірний радник та єдиний єврей серед тих, хто пропонував шляхи вирішення «єврейського питання» в Росії), який висловлювався за створення єврейських землеробських поселень. Окрім описання основних ідей проекту, вчений відмітив схожість проектів Н. Ноткіна та Г. Державіна, піддав їх ретельному аналізу, порівняв погляди обох діячів щодо процесу переселення та влаштування колоній. Дослідник зауважив, що Н. Ноткін був єдиним, хто виступав за вільне та ненасильницьке переселення євреїв до новостворених колоній. Саме в проектах Н. Ноткіна та Г. Державіна Новоросія виступала як імовірний район розселення євреїв²⁸⁴.

Окремо С. Боровий зупинився на причинах колонізації — державний інтерес, що передбачав збільшення платіжної здатності єврейського населення, заселення території Південної України та розвантаження західних районів імперії від «зайвих» євреїв з метою «охорони» населення від їхньої «експлуатації»²⁸⁵.

С. Боровий виділив чотири хвилі єврейської землеробської колонізації. У своїй монографії дослідник не подав чітко визначених етапів переселення, але, згідно з логікою викладеного матеріалу, можемо бачити наступну періодизацію: I етап — 1807—1822 рр.; II — 1822—1835 рр.; III — 1835—1845 рр.; IV — 1846—1917 рр.

²⁸³ Там само. — С. 23.

²⁸⁴ Ноткин Нота [Электронный ресурс]: Электронная еврейская энциклопедия — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/13013>; Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. — С. 20-25.

²⁸⁵ Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. — С. 22.

Жовтневу революцію історик вважав початком нової ери в історії колонізації. Хронологічні межі етапів дослідник пов'язав із виданням та впровадженням у дію певних державних документів і рішень. Зазначимо, що й сьогодні у сучасній науковій літературі зустрічаємо схожі періодизації єврейської землеробської колонізації, основним критерієм якої виступають доленосні державні укази та «Положення про євреїв»²⁸⁶. Крім того, С. Боровий висвітлив причини початку кожної хвилі переселення, офіційну позицію російського уряду, проекти рішень, підготовлених державними службовцями та громадськими діячами щодо облаштування євреїв. Також цінним є й те, що досліднику вдалося висвітлити на тлі історичних подій настрої й сподівання колоністів та широких кіл єврейської громадськості.

Після ґрунтовного аналізу проектів щодо єврейської землеробської колонізації вчений показав як теоретичні міркування втілювалися у життя. Так, уряд та місцева влада були зовсім не підготовлені до реформи. Крім того, були відсутні чіткі механізми впровадження реформ і все покладалося на ініціативу місцевих адміністрацій, які навіть не отримували жодних інструкцій щодо колоністів-землеробів²⁸⁷. Дослідник висвітлив еволюцію державної політики колонізації з характерними для неї коливаннями — від захоплення проектами масового переселення євреїв на перших етапах до повного розчарування у подальшому та призупинення цього процесу. Історик звернув увагу і на страшні злидні, тяжкий, а іноді й катастрофічний стан євреїв-колоністів, на зловживання чиновників та негативне ставлення місцевої адміністрації до переселенців.

У 1807 р. в Новоросії з'явилися перші єврейські колоністи. Так були засновані колонії: Бобровий Кут, Ізраїлівка, Сейдеменуха та Добре. Учений подав короткі відомості про розташування цих колоній, кліматичні умови та водні ресурси.

Історія колоній у С. Борового це не просто статистичні дані та перелік господарчих надбань колоністів, а багатогранне життя наповнене конкретними діючими особами. У роботі, разом із документальними джерелами, використовуються і так звані «людські документи», як їх називав сам науковець. Він навів чимало спогадів ко-

²⁸⁶ Див. Любченко В. Євреї у складі Російської імперії // Нариси з історії та культури євреїв України — К.: Дух і Літера, 2005. — С. 74-76.

²⁸⁷ Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. — С. 42.

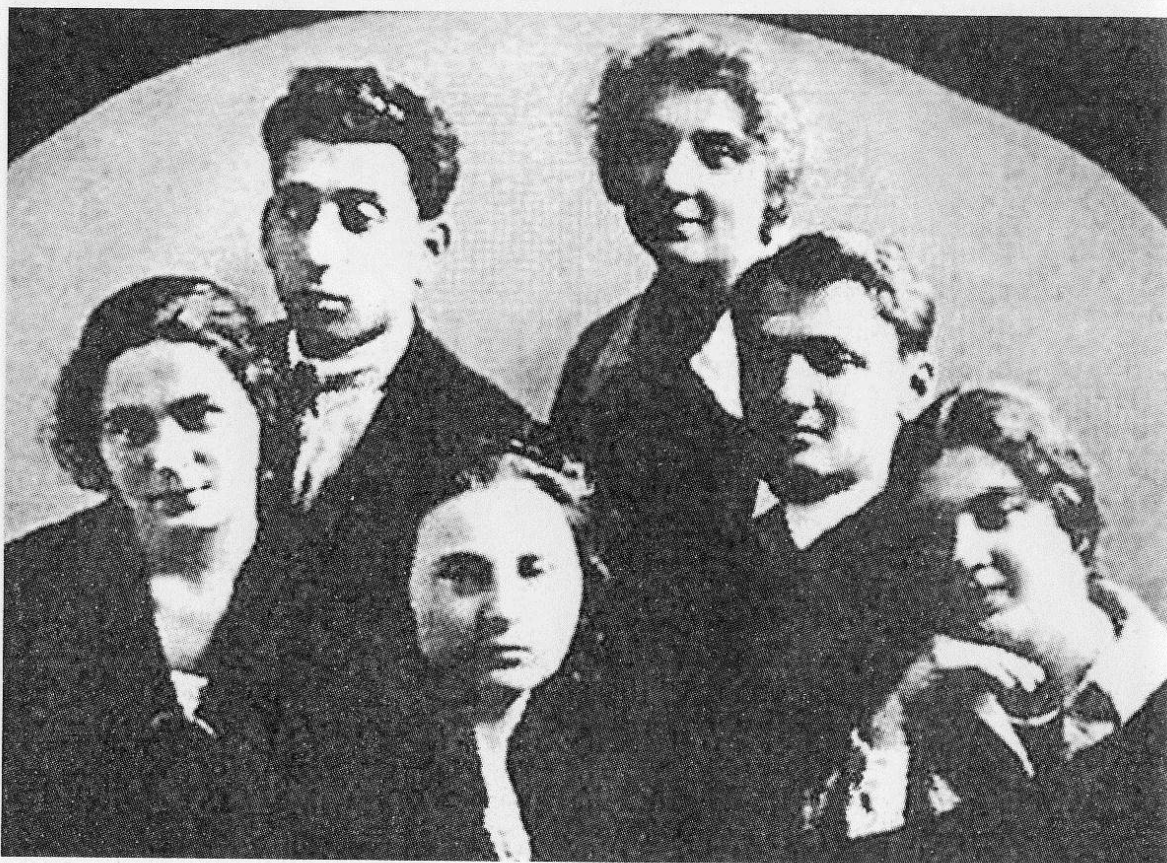
Саул Якович Боровий

*С. Боровий у роки навчання
в комерційному училищі Гохмана*

*В евакуації.
1941 р.*

У верхньому ряду: С. Боровий, Р. Нудельман, Б. Мінкус

*Портрет С. Борового.
Художник Р. Нудельман, 1986 р.*

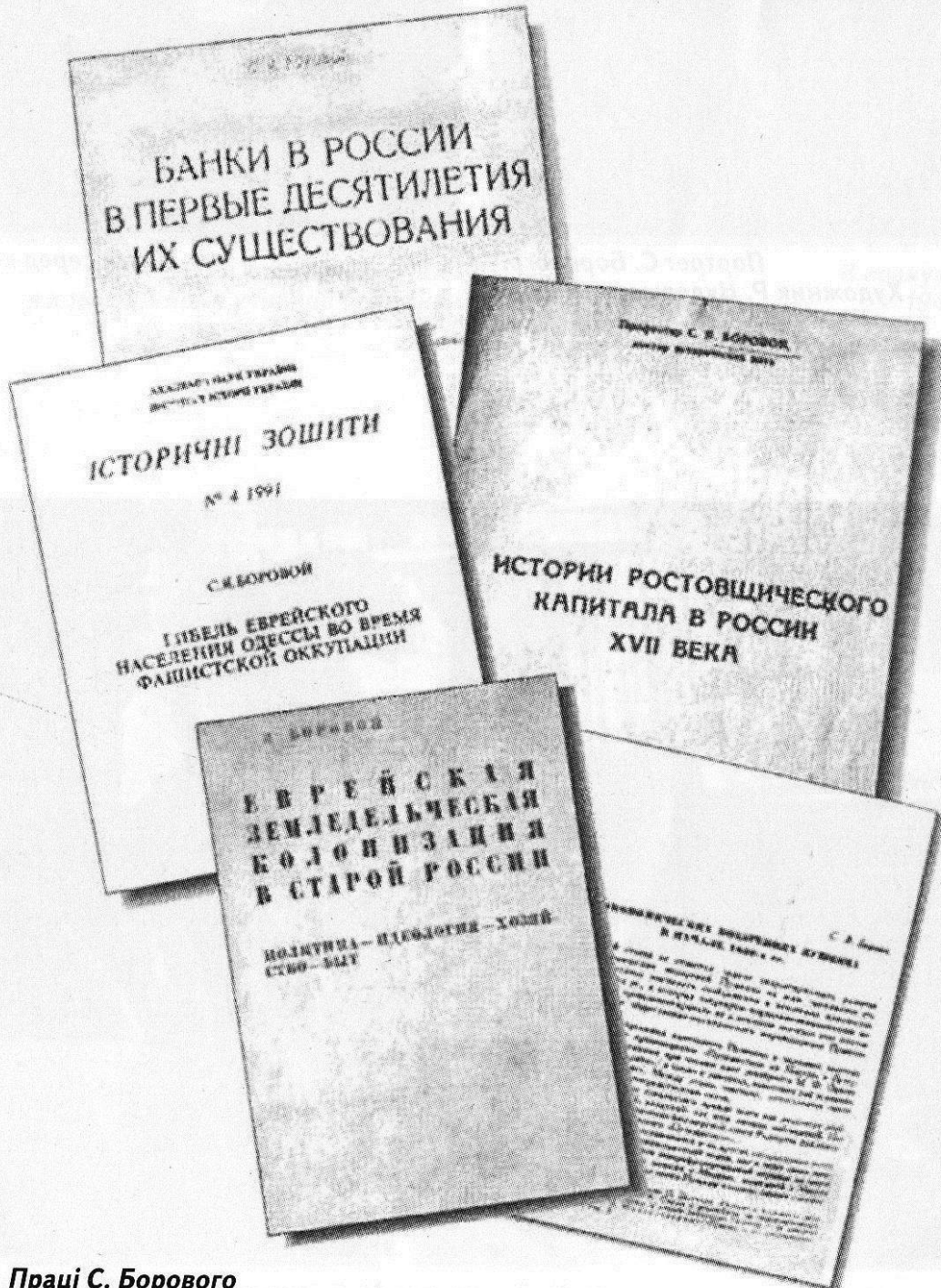
Життя серед книг

Професор за роботою

С. Боровий, 1980-ті роки

Праці С. Борового

лоністів, що яскраво ілюструють умови їх життя та процес колонізації. Свідчення очевидців виступають у книзі як яскравий матеріал, що «олюднює» сухі документальні дані та офіційну статистику. Крім того, у різних державних записках та звітах про життя землеробських колоній Південної України, крізь казенну термінологію, вчений зміг побачити живі обличчя конкретних людей, їх побут, надії, бажання та страхи. Так, завдяки С. Боровому, перед читачами з'являються різні персонажі, цікаві, а частіше звичайні люди. Персона колоніста Фінкельштейна проходить через два переселення. Цей чоловік був не лише активістом у справі колонізації, а й старостою (шульцем) у своїй колонії, досвідченим землеробом, поважною та авторитетною людиною²⁸⁸. А от прикладом не дуже порядного староства є історія шульца Кнопова, який фактично став співучасником усіх позазаконних дій начальства (казнокрадство, хабарництво, витрачання коштів не за призначенням тощо) та використовував свою владу для боротьби з тими, хто не погоджувався з таким станом речей²⁸⁹.

Особливу увагу С. Боровий приділив самому переселенню та умовам в яких опинялися колоністи. Так, він констатує, що у їх середовищі були високі показники смертності. На місця євреї прибували у страшених злиднях, не маючи навіть нормального одягу. Згодом державний кредит було вичерпано і цей факт Новоросійське керівництво сприйняло з радістю, адже це давало легальний привід вимагати від уряду призупинити переселення. В результаті у 1812 р. таке рішення було прийнято — закінчився «перший вихід». Вчений зазначив, що колонії-піонери стали базою для державних експериментів із земельним устроєм євреїв.

Розглянувши загальні тенденції політики переселення, С. Боровий висвітлив далеко не райдужні реалії життя колоністів. Так, вчений проаналізував політику російського уряду щодо переселенців, розвиток соціальної диференціації у середовищі колоністів, господарську забезпеченість й побутові умови, утечі у міста та боротьбу за отримання легальних довгострокових відпусток, релігійне життя тощо. Історику вдалося прослідкувати зміни у становищі колоністів

²⁸⁸ Там само. — С. 43, 45, 69.

²⁸⁹ Там само. — С. 174-175.

від першої до третьої хвилі, а четверта, на його думку, повторювала основні тенденції попередніх переселень та виходила за рамки його праці.

Досліджуючи так званий «перший вихід», С. Боровий приділив окрему увагу збіглим (у міста) євреям. Причиною цього явища він вважав катастрофічні умови життя, що чекали новоприбулих на місцях — відсутність досвіду сільського життя, голод, злидні, суворі зими тощо. У «другій хвилі» переселення (1822—1835 рр.) увагу історика привернули нові фактори — масові звернення євреїв до місцевих адміністрацій щодо переходу у православ'я. Але, як виявилось, цей процес затягувався на роки і часто закінчувався нічим. Автор вважав, що такі прохання були лише тактичним кроком, який допомагав оборонятися від адміністраивного та поліцейського тиску під час тривалих недозволених відлучень із колоній у міста²⁹⁰. Офіційно влада повинна була пильно слідкувати за тим, щоби колоністи не залишали місця свого проживання. Але адміністрація дивилася на такі випадки «крізь пальці», що було пов'язано з важким становищем колоній та можливістю за рахунок роботи у містах трохи підняти рівень життя колоністів.

Крім того, вчений дослідив масові факти використання єврейськими колоністами найманої робочої сили. Не маючи досвіду у землеробстві, вони наймали у сусідніх населених пунктах українських або російських селян. Не знаючи реальних цін, євреї часто переплачували за роботу. Спочатку неєвреїв наймали тільки для побудови житла, а згодом, особливо під час другого та третього переселення, і для обробки землі. Але така можливість була лише у заможних колоністів. З огляду на «шкідливий вплив» юдеїв на християн уряд всіляко вів боротьбу проти цього явища. Проте, у 1845 р. колоністам уже офіційно дозволяли віддавати свою землю місцевим селянам для обробітку²⁹¹.

Окрему увагу С. Боровий приділив соціальному та майновому розшаруванню серед переселенців. Він зазначав, що у перший період колонізації диференціацію можна прослідкувати лише у загальних рисах. Утім, вона вже існувала — виділилася невелика група за-

²⁹⁰ Там само. — С. 113.

²⁹¹ Там само. — С. 171-172.

можних колоністів-землеробів, в основному це були шульци (старости). Але більш помітним розшарування стало вже під час другого переселення. Так, науковець поділив переселенців на дві групи, поклавши в основу факт володіння кінями. Одночасно він використав й «принцип осілості» — з одного боку це євреї, що міцно пов'язали своє життя з колоніями, а з іншого — ті, що покинули поселення і були пов'язані з ними тільки «за паспортом» або через членів родини. Часто у колоніях між цими групами виникали внутрішні конфлікти — часто «осілі» колоністи вважали неправильним та несправедливим закріплення будинків та господарств за втікачами, особливо за наявності незаможних поселенців. Ще одним джерелом конфліктів у колоніях була боротьба за владу. Так, вчений навів яскравий документ, що розкриває перед читачами історію конфлікту в Інгульці, своєрідну «маленьку революцію» у боротьбі за посаду старости.

Окрему увагу С. Боровий приділив «єврейській політиці» Росії за часів правління Миколи I (1825—1855 рр.). Під час його царювання було прийнято близько шестиста указів та інших державних актів щодо євреїв — запроваджено військову повинність, зменшено «смугу осілості», прийнято так зване Положення про «виправлення» євреїв (фактично впроваджувалась політика асиміляції через систему освіти, ліквідовувались кагали)²⁹². Отже, «єврейське питання» уряд намагався вирішити за рахунок ліквідації всього комплексу національних, побутових, соціальних особливостей, що виокремлювали євреїв від автохтонного населення. Серед методів його вирішення знайшли своє місце і землеробські колонії. Було видано «Положення про євреїв» (1835 р.), з яким С. Боровий пов'язав наступну хвилю землеробської колонізації.

Особливу увагу вчений приділив євреям з прибалтійських територій Російської імперії — «курляндським колоністам» третьої хвилі (1835—1845 рр.). На цей раз процес переселення було організовано набагато краще. Євреїв поділили на сім партій, на чолі кожної групи стояв чиновник, який видавав переселенцям гроші на дорогу («кормові»). Але загальна ситуація була звичайною — багато хворих і померлих, важкі умови побуту тощо. Одеські євреї брали активну участь у влаштуванні «курляндців». С. Боровий пов'язував це з

²⁹² Любченко В. Євреї у складі Російської імперії. — С. 65.

бажанням одеситів відділити цю групу євреїв від іншої маси переселенців для збереження їх «германізованого їдишу». Крім того, «курляндські євреї» відрізнялися доволі високим рівнем освіченості, а отже могли допомогти своїм одеським «опікунам» у відкритті школи та синагоги²⁹³.

С. Боровий висвітлив культурне і релігійне життя колоністів. Так, у 1840—1850-х рр. у колоніях була достатня кількість молитовних будинків. Часто кошти на побудову цих споруд колоністи отримували з місця попереднього поселення. Щодо освіти, то вчений наводить дані адміністрації, за якими кожний єврей витрачав доволі великі гроші на вчителя для ознайомлення своїх синів із єврейською граматиною та догматами віри. Треба зазначити, що це часто дивувало чиновників, які не розуміли навіщо землеробам граматика²⁹⁴.

Наприкінці роботи С. Боровий коротко охарактеризував четверте переселення та подав загальні висновки. Підбиваючи підсумки він підкреслив, що незважаючи на тяжке становище колоній, благоустрій їх повільно але невпинно підвищувався. Вже у 1850—1860-х рр. колонії набирають силу — виросло ціле покоління, яке було пристосоване до землеробської праці. Насамкінець автор навів дані офіційного обстеження за якими деякі колонії хоча і були гіршими за німецькі, але мали вигляд кращий, ніж сусідній Берислав та найближчі українські та російські села²⁹⁵.

Отже, велика кількість нових, вдало підібраних та професійно опрацьованих архівних джерел надала можливість автору намалювати яскраву, живу та повчаючу картину історії єврейських колоній на півдні України на початковому, найбільш трагічному етапі їх існування.

У першій монографії С. Борового проявилася така його риса як повага до історичного джерела та факту. Дослідник вважав, що історик сильний лише тоді, коли він знаходить новий документ, спирається на суму фактів, а після аналізує та узагальнює. Дійсно, він найбільше тяжів до позитивізму, але тільки цією методологією він не обмежувався. Так, у роботі сильно відчувається концептуальний та

²⁹³ Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. — С. 149-159.

²⁹⁴ Там само. — С. 168-178.

²⁹⁵ Там само. — С. 189-197.

синтезуючий підхід. Вже сама назва «Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика — идеология — хозяйство — быт. По архивным материалам» дає можливість припущення того, що молодий дослідник був ознайомлений з досягненнями сучасної європейської історіографії, в якій набирала обертів «нова історична наука» зі своїм поглядом у глибину суспільства, намаганням побачити просте життя пересічної людини. У монографії С. Борового це особливо гостро відчувається у висвітлених сюжетах життя колоністів. У зв'язку з цим принциповим виглядає і використання істориком джерел із «перших рук» («людських» документів).

Сам автор так пригадував роботу над цією монографією: «Я втянувся в эту работу, которая, хоть и не сразу, необычайно увлекла меня. Должен сказать, что ни одна моя работа — ни до того, ни позже — не увлекала меня так, как книга о колонизации. Я писал её «раскованно», легко, с увлечением. Трудно поверить, но эта книга была написана на одном дыхании. Сохранявшаяся у меня до войны рукопись показывает, что книга писалась без помарок, без черновиков, без вариантов. При писании её я испытывал что-то напоминающее «вдохновение». Конечно, я говорю только о своём восприятии. Я понимаю, что в этой книге есть недостатки. Сейчас я о многом написал бы иначе, научно более основательно и т.д. Но такой лёгкости и подъёма я никогда больше не ощущал...»²⁹⁶.

Утім, це було не перше серйозне дослідження С. Борового з історії українського єврейства. Дослідник працював над різними науковими темами: історія єврейської книги, преси, друкарської справи, дослідженням внеску і впливу тієї чи іншої особистості на суспільно-політичний розвиток Російської імперії в цілому та Південної України зокрема.

1926 р. у журналі «Бібліологічні вісті», а також у вигляді окремих брошур, світ побачила серія статей С. Борового «Нариси з історії єврейської книги в Україні». Нариси були присвячені окремим епізодам історії єврейської книги доби хасидизму та у період Миколаївської епохи. Під час написання роботи науковець використав не опубліковані до того архівні документи.

С. Боровий вважав, що перша єврейська книга з'явилася в Ук-

²⁹⁶ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 180.

раїні з появою першого єврея на її теренах, адже єврейський побут ніколи не обходився без книг²⁹⁷. Тричі на день єврей мав молитися, читаючи текст молитви з книжки, а щотижня він повинен був читати певний розділ Тори. Утім, єврейське друкарство виникло в Україні досить пізно — друга половина XVIII ст. Раніше єврейські громади користувалися продукцією з єврейських друкарень Праги, Кракова, Амстердама та інших європейських міст. Утім, коли українське єврейство почало відчувати особливу потребу в книгах — виникли єврейські друкарні і в Україні. Отже, С. Боровий запропонував розглядати книгу як джерело, що містить інформацію про культурні інтереси українського єврейства. Збільшення потреб на друкарську продукцію, на думку вченого, було пов'язано з появою хасидизму (релігійна течія в юдаїзмі)²⁹⁸.

Утім, С. Боровий зазначив, що точну дату появи єврейського друкарського верстату в Україні визначити неможливо. Він розглянув різні точки зору на це питання, навів відомості про перші друкарні із зазначенням місця та років їх існування, коротко охарактеризував їх першу продукцію. Але детальніше вчений зупинився на аналізі історії єврейської книги в XIX ст. Так, дуже важливою подією у розвитку єврейської друкарської справи історик вважав отримання друкарем із м. Славути права видавати Талмуд, який не тільки витримав конкуренцію із західними друкарнями, але й отримав від рабинів монополію на п'ятнадцять років²⁹⁹.

Окрему увагу С. Боровий присвятив періоду правління Миколи I. Саме з його ім'ям було пов'язано посилення урядової цензури. У 1826 р. був виданий Цензурний статут, який називали «чавунним» згідного якого закривалися єврейські друкарні, скорочувався список дозволених для використання книг і т. ін. У 1836 р. царським указом майже всі єврейські друкарні було ліквідовано і вони залишились лише у Вільні та Києві. Вчений вважав цей період найважчим часом в історії єврейської книги, називаючи його добою друкарських монополій та жорстких утисків «шкідливих книжок». Крім того, у

²⁹⁷ Боровой С. Я. Нариси з історії єврейської книги // Бібліологічні вісті. — 1925. — № 1-2. — С. 47-58. — 1926. — № 1. — С. 47.

²⁹⁸ Хасидизм [Електронний ресурс]: Електронная еврейская энциклопедия — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=14462>

²⁹⁹ Боровой С. Я. Нариси з історії єврейської книги // Бібліологічні вісті. — 1925. — № 1-2. — С. 47-58. — 1926. — № 1. — С. 53.

нарисах історик цікаво виклав історію урядових утисків єврейської книги та ідеологічну боротьбу всередині єврейської громади між хасидами та мітнагдім (ідейні супротивники хасидизму). Яскравим епізодом у цій боротьбі, що навів автор, був конфлікт між славутинською та віленською єврейськими друкарнями за право видання «прибуткового» Вавилонського Талмуду, який супроводжувався великою кількістю доносів. Кінець-кінцем ця ситуація привернула увагу офіційної влади і стала ще одним приводом до закриття єврейських друкарень³⁰⁰.

Характерною рисою цією роботи С. Борового (як і багатьох інших досліджень історика) стало намагання автора, під час висвітлення проблеми, подати широкий історичний контекст. Так, характеризуючи зовнішній бік єврейських справ в Україні, вчений звернув увагу на культурно-побутові риси епохи. До того ж, окрім ґрунтовного дослідження предмету, відчувається велика любов дослідника до єврейської книги, яка безперечно розглядалась ним, як важлива культурно-історична пам'ятка.

У цьому проблемному полі доволі інформативним та цікавим є дослідження вченого, присвячене історії єврейської періодичної преси: «Еврейские газеты перед судом «ученых евреев». (Два епізода)» (1926 р.). Ця стаття молодого науковця була надрукована в лєнінградському журналі «Еврейская мысль». На той час це був один із найпрестижніших єврейських друкованих органів у СРСР³⁰¹. С. Боровий навів два епізоди з історії заснування газет єврейською мовою та висвітлив вплив «учених євреїв» на позиції влади щодо єврейської періодики. Перший епізод «до історії «Гакармела». Родзинкою цієї історії стало те, що дослідник навів цікавий архівний документ — так звана записка М. Гуровича (радник з єврейських питань Новоросійського та Бєсарабського генерал-губернатора А. Строганова). У документі радник виклав своє негативне ставлення до ідеї створення журналу мовою їдиш. Крім того, однією з умов створення журналу була обов'язкова популяризація ідей єврейської

³⁰⁰ Боровий С. Я. Нариси з історії єврейської книги // Бібліологічні вісті. — 1925. — № 1-2. — С. 47-58. — 1926. — № 1. — С. 37; Кержнер А. Єврейське друкарство // Нариси з історії та культури євреїв України — К.: Дух і Літера, 2005. — С. 386-387.

³⁰¹ Боровой С. Я. Еврейские газеты перед судом «учёных евреев»: два эпизода // Еврейская мысль. — Л., 1926. — С. 281-293.

земельної колонізації на сторінках видання. Отже, у своїх студіях С. Боровий довів, що офіційна влада надзвичайно велику увагу приділяла проблемі створення та діяльності перших єврейських друкованих органів. Другий епізод мав назву «з історії «Габокер Ор». Основу нарисув склав невиданий до того архівний документ — відповідь «вченого єврея» на клопотання про створення газети. Науковець вважав, що через історію цієї єврейської газети можна побачити негативне ставлення Новоросійської адміністрації та місцевих «вчених євреїв» зокрема до єврейської мови та єврейської культурної справи в цілому³⁰².

У статті С. Борового «Новое о Ковнере» цікавим чином переплелися історії Урії Ковнера (однієї з найцікавіших постатей доби — для широкого загалу У. Ковнер відомий своїм листуванням з Ф. Достоєвським та Л. Толстим з приводу «єврейського питання»³⁰³) та найпопулярнішої і найвпливовішої єврейської газети «Ха-Меліц», що видавалась в Одесі (1860—1871 рр.). Стаття поділяється на чотири невеликих частини. Розповідаючи про життя та погляди У. Ковнера, вчений підводить читача до головної мети своєї розвідки, а саме — ознайомлення з доносом У. Ковнера, поданого у 1867 р. Новоросійському та Бессарабському генерал-губернатору на газету «Ха-Меліц» та її редактора А. Цедербаума. Факт доносу історик оцінював негативно і вважав це винесенням особистих відносин Ковнера з Цедербаумом в офіційну площину. Вчений називав У. Ковнера «першим вісником російського нігілізму на єврейській вулиці». Дана розвідка також характеризується особливим художнім стилем — мова яскрава, образна, виклад легкий та зрозумілий.

У 1926—1930 рр. С. Боровий написав та видав низку, тематично пов'язаних з попередніми роботами, статей — «Забытый нигилист Иегуда Иосиф Лернер», «Попытка Аксенфельда создать типографию в Одессе», «Израэль Аксенфельд. Биографический этюд», «Неизвестная страница из истории просвещения («Гаскалы») в России». Так, продовженням статті про У. Ковнера стала робота С. Борового «Забытый нигилист». Вона була надрукована у 1929 р. на їдиш. Героєм праці став Осіп Лернер. Доля цієї людини дивовижно

³⁰² Там само. — С. 288-291.

³⁰³ Ковнер Аврахам Ури [Електронний ресурс]: Електронна єврейська енциклопедія. — Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=12142>

повторювала основні етапи біографії У. Ковнера. Починав О. Лернер як публіцист, за часів підйому єврейського професійного театру, виступав у ролі драматурга і режисера. Згодом опинився у в'язниці, охрестився і закінчив свій життєвий шлях редактором поліцейського видання «Ведомости Одесского градоначальства». Незабаром з'являються і перші статті його сина Миколи Лернера, який став широко відомим літературознавцем та авторитетним пушкіністом³⁰⁴.

С. Боровий у своїх наступних працях фактично «вводить» в історію єврейського просвітництва нову і своєрідну постать І. Аксенфельда. Фігура просвітника виявилася настільки значною та вагомою, що Інститут єврейської культури при Академії наук України прийняв рішення опублікувати його твори. Утім, цим планам не судилося збутись. Незабаром Інститут було перейменовано, а згодом і ліквідовано³⁰⁵.

Починаючи з другої половини 1930-х років, у Радянському Союзі розгорнувся наступ на релігію, зокрема, на юдаїзм, згорталися реформи у національній сфері, скорочувалися та ліквідувалися єврейські національні інституції, як політичні, так і культурні. У таких умовах дослідження з єврейської проблематики не тільки втрачали актуальність, а й були просто загрозливими для безпеки та життя. Утім, при першій нагоді, вчений повертався до улюбленої тематики. Так, С. Боровий підготував кілька статей з історії євреїв для Радянської історичної енциклопедії, у тому числі і євреїв в Україні: «Смуга осілості», «Гетто», «С. М. Дубнов», «Веліжська справа», «Г. Грець». Вчений чітко та професійно впорався з поставленими перед ним завданнями³⁰⁶.

Історія євреїв України у ХХ ст. практично не відбилася у дослідженнях історика. Винятком є лише його нарис з історії Голокосту на Одещині. Так, після повернення з евакуації вчений проводив велику дослідницьку роботу, збираючи матеріали та спомини з історії Оде-

³⁰⁴ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 174.

³⁰⁵ Там само. — С. 175.

³⁰⁶ Боровой С. Я. Велижское дело // Советская историческая энциклопедия. — Т.3. — М.: Советская энциклопедия, 1963. — С. 34; Його ж. Гетто // Советская историческая энциклопедия. — Т.4. — М.: Советская энциклопедия, 1963. — С. 430; Його ж. Грець Генрих // Советская историческая энциклопедия. — Т.4. — М.: Советская энциклопедия, 1963. — С. 726; Його ж. Дубнов С. М. // Советская историческая энциклопедия. — Т.5. — М.: Советская энциклопедия, 1964. — С. 394; Його ж. Черта оседлости // Советская историческая энциклопедия. — Т.15. — М.: Советская энциклопедия, 1974. — С. 876-877.

си під час окупації. С. Борового цікавили матеріали періодичної преси, історія партизанського руху, суспільне та релігійне життя міста. Привертали увагу й ті настрої, що панували в Одесі у період окупації, ставлення інтелігенції до влади тощо. Зрозуміло, що найбільше його турбувала доля єврейського населення. Вважаємо, що у першу чергу це був не просто дослідницький інтерес, а переживання трагедії, яку він розділяв зі своїм народом.

На той час (1946 р.) активісти Єврейського антифашистського комітету планували видати «Червону книгу» про збройну боротьбу євреїв проти нацизму та «Чорну книгу», присвячену загибелі євреїв в окупованих районах СРСР³⁰⁷. С. Боровий отримав від комітету пропозицію написати розділ про Одесу для «Чорної книги». Науковець скрупульозно збирав матеріали і готував їх до видання, але із-за адміністративного безладу у редакції підготовлена робота так і не побачила світ³⁰⁸. Лише після смерті вченого це дослідження вийшло окремою публікацією під заголовком «Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации» (К., 1993).

Дослідження побудовано на архівних джерелах, зокрема офіційній документації губернаторства Трансністрія (румунська окупаційна зона). Вчений також використав інформацію з окупаційної періодичної преси, листівок, споминів мешканців Одеси та сіл, поблизу яких знаходились табори смерті. Крім того, автор вмістив у нарисі вірші тринадцятирічного єврейського хлопчика, які не тільки дають змогу подивитись на події очима очевидця, а й емоційно підсилюють розповідь про трагедію.

С. Боровий розкрив історію знищення євреїв у селах Дальник, Богданівка та Доманівка, де діяли «фабрики смерті» і загинули сотні тисяч людей. І якщо в історичній та популярній літературі з історії Голокосту ставиться питання про те, що румунські фашисти були більш гуманними ніж німецькі, то для Саула Яковича відповідь була однозначна — лише 0,5% єврейського населення, що перебувало в Одесі на момент окупації, залишилося серед живих³⁰⁹.

³⁰⁷ Антифашистский комитет еврейский [Электронный ресурс]: Электронная еврейская энциклопедия — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=10244>

³⁰⁸ Боровой С. Я. Воспоминания. — С. 300-301.

³⁰⁹ Боровой С. Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации // Дусман Л. М. Помни! Не повтори! — Одесса: Друк, 2001. — С. 39.

У дослідженні С. Боровий зацентрував на тому, що під час окупації жоден єврей не міг прожити ні дня без активної допомоги неєвреїв. Історик навів приклади такої допомоги та покарання за це від окупаційної влади. Також він звернув увагу й на діяльність партизанських та підпільних угруповань, до складу яких входили євреї³¹⁰. У газеті «Большевицкое знамя» за 1946—1947 рр. були надруковані статті історика, присвячені діяльності окупаційної влади в Одесі та, зокрема, долі губернатора Трансністрії Алексіану³¹¹.

Окремі сюжети з історії євреїв в Україні знаходимо у мемуарах С. Борового. Тверда «єврейська лінія» у спогадах легко пояснюється не лише національною приналежністю, а й можливістю на схилі життя оприлюднити факти, про які раніше заборонялося згадувати, адже свої спомини дослідник писав наприкінці 1980-х рр., а побачили світ вони у 1993 р., вже після його смерті. Мемуари науковця є цінним історичним та історіографічним джерелом. Автор яскраво описав наукове життя в СРСР, розкрив долю багатьох наукових, культурних інституцій та видань. Через призму своєї біографії він висвітлив найважливіші віхи в історії України та СРСР: революція, громадянська війна, репресії, Велика Вітчизняна війна тощо. Своїми влучними характеристиками Саул Якович збагатив портрети та біографічні дані ряду особистостей своєї епохи та продемонстрував як відбивалася тодішня дійсність у думках і вчинках пересічних радянських громадян.

Сьогодні роботи С. Борового з історії євреїв в Україні XIX—XX ст. використовують як при написанні узагальнюючих праць, так і спеціальних досліджень³¹². Його монографії та статті згадуються у бібліографічних покажчиках як базові публікації з тієї чи іншої проблематики. Усе це, безумовно, пов'язано з високим професіоналізмом вченого та його надзвичайною ерудицією. У своїх працях вчений завжди спирався на широкий історичний контекст і вже на історичному тлі висвітлював специфічні культурно-побутові риси певної епохи або явища. Для його праць є характерним прагнення якнай-

³¹⁰ Там само. — С. 40-41.

³¹¹ Боровой С. Я. Конец одной карьеры. // Большевицкое знамя. — 1946. — 4 июня.

³¹² Любченко В. Євреї у складі Російської імперії // Нариси з історії та культури євреїв України — К.: Дух і Літера, 2005. — С. 64; Кержнер А. Єврейське друкарство // Нариси з історії та культури євреїв України — К.: Дух і Літера, 2005. — С. 380-381.

повніше вичерпати наявний джерельний матеріал, відчувається велика повага до історичного та історіографічного факту. Попри позитивістський нахил мислення дослідника, він не замикався на використанні однієї методики. Особливо це відчувається у його відомій монографії «Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика — идеология — хозяйство — быт». У цьому дослідженні проявились основні риси так званої «нової історичної науки»: використання «людських документів», окреслення яскравих та типових «облич епохи», дослідження життя, побуту, настроїв простої пересічної людини у незвичних умовах.

РОЗДІЛ 4.

**ПІВДЕННА УКРАЇНА
У ДОСЛІДЖЕННЯХ С. БОРОВОГО****Теоретичні проблеми регіоналістики
у працях історика**

Останнім часом в історичній науці зростає інтерес до регіональної проблематики. Україна має досить велике регіональне розмаїття і без урахування цього факту дуже складно викласти загальноукраїнську історію. Отже, нагальним є дослідження своєрідності усіх регіонів, їх історії, особливостей економічного та суспільного розвитку, культури та регіональної самосвідомості. Адже усі ці особливості формувалися протягом багатьох століть та залишаються відчутними й на сучасному етапі. Не є винятком і Південна Україна, її вивчення є актуальним не лише з огляду на те, що це один з найбільших історико-географічних регіонів нашої країни. Як зазначав М. Грушевський, саме ці території стали ареною зустрічі та боротьби світових культур на теренах України³¹³. Недарма його історія привертала увагу багатьох дослідників, у тому числі і С. Борового. Крім того, Південна Україна була «малою батьківщиною» науковця, а її історія — одна з пристрастей у дослідницьких уподобаннях вченого.

С. Боровий досліджував соціально-економічну історію регіону, соціокультурні явища та процеси, політичну історію. Вивчаючи особливості розвитку півдня України, на території якого формувався не лише «новий тип економіки», а й «новий тип людини» із своєрідною

³¹³ Грушевський М. С. Степ і море в історії України // Український історик. — 1991-1992. — Т.28-29. — С. 61.

свідомістю, вчений зробив чималий внесок у формування особливо-го образу регіону. На жаль, історик не здійснив комплексного синтетичного дослідження, присвяченого півдню України. За свідченнями його удови, вчений написав працю «Степові регіони України», але вона досі залишається невиданою³¹⁴. Проте, погляди історика відбито в його чисельних наукових та науково-популярних статтях, що дає змогу реконструювати створений істориком образ регіону.

Серед праць С. Борового, присвячених історії Південної України, надзвичайно важко за тематикою виокремити конкретні групи, адже дослідник працював на стику кількох наук. Практично в усіх його роботах простежуються міцні міждисциплінарні зв'язки — соціально-економічна історія тісно переплітається з джерелознавством та історіографією, а історія культури та суспільної думки з бібліографією та літературознавством, а загалом усе це нерозривно пов'язано з краєзнавчими студіями науковця. Утім, використовуючи тематичний принцип, праці, присвячені південноукраїнському регіону, умовно можна поділити на три великі групи: 1) студії з соціально-економічної історії регіону; 2) соціокультурні дослідження; 3) історіографічні та джерелознавчі студії.

Реконструюючи погляди С. Борового на історію Південної України, необхідно з'ясувати, як це поняття розумів сам автор. У сучасній історичній науці загальноновизнаною є п'ятичленна схема районування України: Правобережна, Західна, Лівобережна, Слобідська та Південна Україна³¹⁵. Сучасна дослідниця Я. Верменич вважає, що, як окремий регіон, Південна Україна сформувалася наприкінці XVIII ст. Саме в цей час до складу Росії увійшли землі між Південним Бугом та Дніпром (1774 р.), територія Кримського ханства (1783 р.) та територія між Південним Бугом та Дністром (1791 р.), хоч їх російська колонізація розпочалася значно раніше³¹⁶. Дослідниця виокремлює чотири історико-географічні землі у складі Південної України: Запорожжя, Причорномор'я (Таврія), Приазов'я, Бессарабія.

³¹⁴ Коренева Е. Исследовательская деятельность С. Я. Борового [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.moria.farlep.net>

³¹⁵ Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 91; Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). — Запоріжжя: Просвіта, 2005. — С. 10.

³¹⁶ Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — С. 97; Пірко В. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. — Донецьк: Український культурологічний центр, 1998. — С. 75.

На думку Г. Турченко, до Південної України відноситься суцільний масив земель, який до 1917 р. охоплював Катеринославську, Херсонську та Таврійську губернії («степова трійка»). До того ж дослідниця відносить до південноукраїнського регіону райони Бессарабської губернії та Війська Донського, що межували з цими трьома губерніями³¹⁷.

Радянські ж дослідники фактично ототожнювали поняття Південна Україна та Новоросія. Територія Новоросії на початку XIX ст. складалася з трьох губерній: Миколаївської (у 1803 р. перейменована у Херсонську), Катеринославської та Таврійської³¹⁸. У своїх роботах з історії регіону під терміном Південна Україна вчений мав на увазі саме цю «степову трійку». Однак у його працях відсутнє чітке визначення поняття. Утім, не відходячи від тогочасної історіографічної традиції, С. Боровий використовував термін «Південна Україна» як синонім «Новоросії». Проте, цю назву він часто брав у лапки або додавав до неї словосполучення «так звана»³¹⁹. Крім того, майже в усіх своїх розвідках для визначення території регіону він використовував словосполучення «Степова Україна». Тут учений виступав послідовником певної традиції³²⁰. Ще А. Скальковський, окрім термінів, пов'язаних з адміністративно-територіальним поділом (Новоросійський край, Новоросія), широко вживав поняття «степ». Таким чином, він сприяв його поширенню та ствердженню у подальшій історіографічній традиції. Широко термін Степова Україна почав використовуватись істориками у 20—30-ті рр. XX ст. Так, зустрічаємо його у працях Д. Багалія, М. Грушевського, Є. Загоровського, Д. Яворницького та ін.³²¹

³¹⁷ Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). — Запоріжжя: Просвіта, 2005. — С. 10.

³¹⁸ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII—первой половине XIX века (1719-1858). — Москва: Наука, 1976. — С. 65.

³¹⁹ Боровий С. Я. До питання про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. — 1967. — №9. — С. 118; Боровой С. Я. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. // История СССР. — 1960. — №3. — С. 160.

³²⁰ Новікова Л. В. Внесок А. О. Скальковського (1808-1898) у дослідження історії Південної України: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». — Одеса, 2004. — С. 10.

³²¹ Див.: Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. — Харків: Союз, 1920. — 100 С.; Загоровский Е. А. Рецензия на книгу: С. Я. Боровой. Еврейская земледельческая колонизация в старой России // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція соціально-історична — Ч. 4-5. — Одеса, 1928. — С. 147-150;

Питання належності Криму до південноукраїнського регіону і зараз залишається доволі спірним та неоднозначним. С. Боровий тут займав доволі оригінальну позицію. Перед дослідниками проблеми постає питання: чи розглядати Крим як субрегіон, другого, нижчого рівня у рамках Південної України, чи як окремих історико-географічний регіон. Так, Я. Верменич виділяє певні історико-географічні землі у межах кожного регіону. Крим дослідниця відносить до півдня України і визначає його як «Таврія» (разом із прилеглими районами Причорномор'я і Приазов'я)³²². Таким чином, незважаючи на те, що Крим багато в чому відмінний від іншої території Півдня, сучасні українські дослідники відносять його до південноукраїнського регіону, принаймні станом на кінець ХІХ—початок ХХ ст. Утім, існують і думки, щодо виведення історії Криму за межі історії України³²³.

Радянська історіографія вирішувала питання Криму також неоднозначно. Так, О. Дружиніна у праці «Северное Причерноморье в 1775—1800 гг.»³²⁴, подала аналіз розвитку економіки Криму, тим самим вважаючи його частиною Південної України. С. Боровий же був проти включення півострову в загальний контекст соціально-економічної історії Півдня. Він вважав, що Крим з його населенням, старими міськими центрами, помітно відрізняється від господарського розвитку Степової України і тому економічну історію Криму потрібно досліджувати окремо. Утім, він також вважав, що достатньо логічно та органічно розглядати Крим, як частину Південної України, у контексті зовнішньополітичної та воєнно-стратегічної історії регіону³²⁵. Однак у своїх наступних працях він не розвинув цієї думки. Таким чином, можна говорити, що Саул Якович розглядав Південну Україну залежно від предмету та мети дослідження. Так, він, будучи дослідником економічної історії, розглядав цей регіон як певну господарську одиницю. У той же час, вивчаючи соціокультурну історію Півдня, перед ученим поставала спільнота, що проживає на певній території і має власні суспільні та культурні особливості.

³²¹ Грушевський М. С. Степ і море в історії України // Український історик. — 1991-1992. — Т. 28-29. — С. 55-68; Яворницький Д. І. До історії Степової України. — Д.: Січ, 2004. — С. 224.

³²² Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — С. 99.

³²³ Там само. — С. 25.

³²⁴ Дружиніна Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Отв. Ред. Фадеев А. Н. / Институт истории АН СССР. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — 277 С.

³²⁵ Боровой С. Я. Дружиніна Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. — С. 168.

Отже, предметом досліджень історика була Південна Україна у територіальних рамках трьох губерній: Таврійської, Херсонської та Катеринославської. Щодо хронологічних меж досліджень С. Борового, присвячених південноукраїнському регіону, то проблематика більшості його робіт охоплює кінець XVIII—XIX ст.

Крім того, науковець включав Південну Україну до загального поняття «південь» Російської імперії. Так, у праці «О некоторых закономерностях развития аграрных отношений в южных колонизируемых окраинах Европейской России (вторая половина XVIII—первая половина XIX в.)» (1968 р.) вчений залучив до півдня Європейської Росії такі території, як Південна Бессарабія, Південна Україна, Дон та Степове Передкавказзя. Таке узагальнення він вважав за можливе через схожість історичного розвитку, географічного положення та природних умов цих територій³²⁶. Через дослідження локальних проявів розвитку поміщицького землеволодіння, еволюцію скотарства, хуторського господарства історик висвітлив загальні риси соціального і економічного життя південних окраїн Російської імперії. Попри такі узагальнення, вважаємо, що для С. Борового не було характерним тяжіння до універсалізації історії Півдня. Так, у радянській науці характерною була тенденція розгляду процесів, що відбувались у регіоні, через призму загальноросійського контексту. У ті часи для більшості істориків стала майже обов'язковою наявність узагальнюючих висновків, які були єдиними практично для всіх регіонів «Радянської Батьківщини». Не останньою метою таких «узагальнень» було прагнення показати нерозривний історичний зв'язок республік СРСР через демонстрацію єдиних схем розвитку та типових явищ у різних сферах буття (політичній, соціально-економічній, культурній тощо). Проте, С. Боровий був проти такої генералізації. Прикладом дослідницької позиції можуть слугувати його студії у галузі «південноукраїнського варіанту» розкладу феодално-кріпосницької системи та зародження капіталістичних відносин. Він вважав, що дослідження саме цього регіону допоможуть відійти від загальної, «по-шкільному» чіткої моделі та виявити конкретно-історич-

³²⁶ Боровой С. Я. О некоторых закономерностях развития аграрных отношений в южных колонизируемых окраинах Европейской России (вторая половина XVIII — первая половина XIX в.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1968. — Л., 1972. — С. 7.

ну специфіку загальних явищ у різних регіонах країни³²⁷. Утім, підкреслюючи важливість локальних досліджень, історик ніколи не відкидав необхідності розгляду регіональної специфіки із загальноросійськими процесами³²⁸.

Суттєвою та невід'ємною складовою досліджень С. Борового з історії Півдня стали його краєзнавчі студії. Перші роботи у цьому напрямку були пов'язані із єврейською проблематикою. Активно працюючи в архівах та бібліотеках рідного міста, науковець досліджував окремі сюжети історії книги та бібліотечної справи в Одесі. Але згодом він більше уваги став приділяти історії заселення Півдня, а саме єврейської колонізації регіону. Так, вийшла друком його відома праця «Еврейская земледельческая колонизация в Старой России».

На той час краєзнавство було надзвичайно актуальною та перспективною галуззю досліджень — 20-ті роки ХХ ст. стали «золотою добою» в її розвитку. Великий інтерес до краєзнавчої проблематики проявлявся не лише у збільшенні кількості досліджень та їх популярності серед істориків, а й в інституалізації цієї дисципліни. Так, при ВУАН існували різні комісії, що займалися проблемами краєзнавства: Комісія для складання історико-географічного словника, Фольклорно-етнографічна комісія, Єврейська історично-археографічна комісія та ін. Важливу роль відігравали комісії порайонного дослідження України, що були створені М. Грушевським при науково-дослідній кафедрі ВУАН (1924 р.). Зрештою, у 1925 р. був створений Український комітет краєзнавства³²⁹.

Утім, з кожним наступним роком збільшувалася ідеологізація науки. У подальшому це призвело до того, що після 1930 р. дисципліна практично перестала бути історичною. Майже єдиний дослідницький напрям, що не зник остаточно, був пов'язаний з історією фабрик та заводів³³⁰. Після занепаду 1930 — початку 1950-х рр., С. Боровий став одним із тих вчених, що відроджували краєзнав-

³²⁷ Боровой С. Я. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. // История СССР. — 1960. — №3. — С. 167-170.

³²⁸ Боровой С. Я. О некоторых особенностях аграрного строя Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1962. — Минск, 1964. — С. 368.

³²⁹ Шушлянникова Н. В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII-початку ХХ ст. за наративною літературою: дисер... кандидата істор. наук: 07.00.01. — Херсон, 2002. — С. 17.

³³⁰ Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — С. 342.

ство та регіональну історію. Так, у післявоєнне десятиріччя дослідник опублікував велику кількість статей у періодичних виданнях, присвячених історії рідного міста. Він активно працював над створенням синтезуючої праці, присвяченої Одесі, з нагоди святкування 150-річчя міста. Одночасно збирав матеріали і готував для «Чорної книги» розділ з історії загибелі євреїв під час окупації.

Значний внесок зробив вчений і у розвиток регіональної історіографії. Так, справжньою науковою подією стала публікація статті С. Борового у «Записках Одеського археологічного товариства» «А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины» (1960 р.). Цією роботою Саул Якович перервав тривалу паузу у вивченні наукового доробку відомого історика і створив одну із перших узагальнюючих праць, присвячених його творчості³³¹.

Утім, «допуск» до краєзнавства був обмежений певними рамками. Переважно у радянській науці увага приділялася вивченню соціально-економічної історії регіонів. Дискусії точилися навколо розкладу феодально-кріпосницької системи, розвитку капіталістичних відносин, розшарування селянства тощо³³². У такій ситуації історики, що бажали займатися «справжньою наукою», часто обирали аграрну тематику. С. Боровий не був винятком. До того ж дослідження особливостей розвитку аграрних відносин у регіоні давало можливість відійти від провідних тенденцій тогочасної історичної науки, яка намагалася універсалізувати історію Півдня у загально-російському контексті.

З 1958 р. у СРСР проводились всесоюзні симпозіуми з аграрної історії Східної Європи. Їх матеріали друкувалися у «Щорічнику» («Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы»). Географія проведення симпозіумів була досить широкою: Москва, Рига, Мінськ, Вільнюс, Кишинів, Київ та інші міста³³³. Цілком імовірно, що для Саула Яковича важливим поштовхом до роботи у цій галузі стала можливість брати участь у цих заходах. С. Боровий намагався не пропус-

³³¹ Новікова Л. В. Внесок А. О. Скальковського (1808-1898) у дослідження історії Південної України. — С. 20.

³³² Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. — К., 2000. — С. 33; Бойко А. Історіографічна традиція дослідження аграрної історії Південної України // Осягнення історії. Збірник праць на пошану проф. М. П. Ковальченко з нагоди 70-річчя. — Острог-Нью-Йорк, 1999. — С. 153-161.

³³³ Очерк истории исторической науки в СССР. — М., 1985. — Т.V. — С. 605.

кати жодного з них. Для нього це була можливість вільно подорожувати Радянським Союзом та спілкуватися з провідними науковцями (серед них були його добрі знайомі та товариші). Ці симпозиуми стали своєрідним лакмусовим папірцем у середовищі професійних істориків-аграрників, за допомогою якого оцінювалася наукова діяльність, тому запрошення до участі у них було важливим і почесним.

Більшість праць С. Борового, присвячених аграрній історії Півдня України, було написано та видано у 1960—1970-ті рр. У них аналізувалися основні етапи освоєння регіону, особливості та закономірності його розвитку, становище селянства тощо. Багато статей було присвячено аграрному устрою Степової України XIX ст., як до реформи 1861 р. так і після неї. До того ж, у рамках вивчення соціально-економічної історії Півдня дослідник приділяв увагу питанням торгівлі та промислового розвитку регіону. Окреме дослідження С. Боровий присвятив містам Південної України.

Розвідки С. Борового із соціокультурної історії були переважно пов'язані з Одесою. Тривалий час він був членом секції «Одесика» та любителів книги Одеського будинку вчених. Крім того, науковець впродовж десятиліть брав активну участь у роботі Одеської Пушкінської наукової комісії, а у 1973—1985 рр. очолював її, був організатором наукових конференцій пушкіністів. Підтвердженням тієї важливої ролі, яку відігравав вчений у дослідженні історії рідного міста, стало написання та редагування розділів про Одесу та Одеську область у багатотомній «Історії міст і сіл УРСР» (1969 р.)³³⁴. Крім того, С. Боровий був і популяризатором історії рідного міста. Він неодноразово виступав з публічними лекціями на місцевому радіо. Систематично друкував статті, присвячені історії міста, його суспільно-політичному життю в обласних та міських газетах³³⁵.

Студії С. Борового з історії Півдня не можна ставити на один щабель з працями Н. Полонської-Василенко, О. Дружиніної, В. Кабузана та інших вчених, які здійснили синтезуючі, комплексні дослід-

³³⁴ Боровой С. Я., Вольский С. А., Коновалов В. Г., Лопата П. П. и др. Одесса // История городов и сёл Украинской ССР: Одесская область. — К., 1978. — С. 99-163; Боровой С. Я., Винницкий С. П., Коломийчук В. Т., Лункин Г. М. и др. Одесская область // История городов и сёл Украинской ССР: Одесская область. В 26 т. — К., 1969. — С. 9-84.

³³⁵ ДАОО. — Ф. Р-7400. — Оп. 2. — Спр. 15. — 5 арк.

ження, присвячені тому чи іншому хронологічному періоду в історії регіону. Саул Якович вивчав певні історичні сюжети, своєрідні фрагменти історії регіону, які, на нашу думку, суттєво доповнюють і збагачують новими фарбами загальну картину історії Південної України кінця XVIII—XIX ст. Всі праці з регіональної, краєзнавчої тематики характеризує високий науковий рівень, вдалий синтез фактографічності, аналізу та художнього слова. У більшості своїх студій С. Боровий використовував архівні документи, джерела та літературу іноземними мовами, матеріали, які часто вперше запроваджувалися ним у науковий обіг. У своїх дослідженнях, попри обов'язкові реверанси у бік марксистсько-ленінської теорії науки, історик швидше залишався матеріалістом та позитивістом, ніж «чистим» марксистом.

З огляду на важливість вивчення історії регіонів України з метою реконструкції загальноукраїнської історії та інтеграції її у всевітню, праці С. Борового стають у нагоді не лише як приклад певної історіографічної традиції, а й відкривають для сучасників перспективні напрямки досліджень у різних сферах регіоналістики.

Соціально-економічний напрям досліджень

Соціально-економічна історія тривалий час була одним із пріоритетних напрямів у радянській історіографії. Чисельні студії науковців мали як узагальнюючий, теоретичний, так і локальний характер. Але не всі регіони Радянського Союзу були рівномірно досліджені. Так, початок 1960-х років у радянській науці характеризувався відсутністю узагальнюючих праць, ґрунтовних монографій з соціально-економічної історії Південної України. Винятком можна вважати роботи В. Голобуцького, присвячені вивченню Чорноморського та Запорозького козацтва³³⁶ та відому працю О. Дружиніної³³⁷.

Одним з тих учених, що не тільки відроджували у своїх працях саме поняття «Південна Україна», а й привертали увагу до важли-

³³⁶ Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. — К.: Изд-во АН УРСР, 1956. — С. 415; Його ж. Запорожское казачество. — К.: Госполитиздат, 1957. — С. 462.

³³⁷ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. в 1775-1800 гг. — С. 277.

вості дослідження регіону був С. Боровий. Він вважав, що саме тут проявились явища, які характеризували розклад феодальної системи та зародження капіталістичних виробничих відносин (поява «нового типу економіки») та відбувалися процеси, які мали велике значення для соціально-економічного розвитку країни у цілому³³⁸.

Найбільшу увагу в своїх працях С. Боровий приділяв дослідженню економічної історії другої половини XVIII—першої половини XIX ст. Цей період він вважав найважливішим, адже саме тоді відбувається інтенсивне заселення та господарське освоєння Південної України. До того ж, на його думку, у той час проявились усі протиріччя, які були властиві цьому історичному процесу³³⁹.

С. Боровий визначив особливості соціально-економічного розвитку Південної України у цей період. Так, високі темпи зростання кількості населення регіону він пояснював низкою чинників — низький рівень заселення за наявності величезної кількості родючих ґрунтів, намагання покріпаченого селянства знайти тут бажану волю, «аграрне перенаселення» прилеглих територій, сприятлива економічна кон'юнктура (зростання зовнішнього та внутрішнього ринку продуктів сільськогосподарського виробництва регіону) та збільшення населення міст, що виникли на узбережжі Чорного моря³⁴⁰. Вчений відмітив і те, що Північне Причорномор'я не завжди мало усталений образ «житниці Європи» та навів приклади висловлювань мандрівників та чиновників про край у XVIII — на початку XIX ст. як про пустелю та економічно безперспективну територію.

Крім того, на думку С. Борового, характерною особливістю Півдня була багатоукладність економіки — поруч із «поміщицькими латифундіями» існували господарства фермерсько-колоністського типу, поселення державних селян та ін. Особливу увагу дослідник звернув на категорію населення, що була близькою до капіталістичних «фермерів». У контексті тодішньої актуальної дискусії про два

³³⁸ Боровой С. Я. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. — С. 167-170.

³³⁹ Боровой С. Я. О некоторых закономерностях развития аграрных отношений в южных колонизируемых окраинах Европейской России (вторая половина XVIII — первая половина XIX в.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1968. — Л., 1972. — С. 7-8.

³⁴⁰ Боровой С. Я. О некоторых особенностях аграрного строя Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1962. — Минск, 1964. — С. 369.

шляхи розвитку капіталізму у сільському господарстві, історик зробив висновок, що у передреформену добу на Півдні України існували тенденції характерні як для «пруського», так і «американського»/фермерського шляхів розвитку регіону³⁴¹.

У зв'язку з цим він зупинився на проблемі боротьби за землю — розподіл та перерозподіл між різними групами населення. Під час цих змагань проявилися особливості соціально-економічного розвитку регіону. Так, науковець у загальних рисах окреслив процес поглинання вільної колонізації феодалним землеволодінням та основні етапи покріпачення населення. Утім, він відмічав, що незважаючи на бажання поміщиків заселити нові території якомога більшою кількістю «своїх кріпаків», дуже гострою проблемою для Новоросії була проблема робочих рук. Саме з нею він пов'язав існування в регіоні двох (зовсім різних) ліній адміністративної практики. Так, з одного боку, існувало багато фактів, що свідчили про намагання влади запровадити «нормальний» кріпосницький порядок, але, з іншого боку, адміністрації було вигідно не помічати махінацій, пов'язаних з легалізацією кріпаків-утікачів. Вчений доводив, що це було пов'язано не лише з отриманням доходів, але й з розумінням влади проблеми нестачі робочих рук в регіоні. С. Боровий вважав, що Степова Україна була основним районом у сільському господарстві якого використовувалась наймана праця. З огляду на широке висвітлення цього питання у тогочасній історичній літературі, дослідник не зупинявся на детальній характеристиці цього явища. Проте він вказував на необхідність вирішення ряду дослідницьких завдань, що у перспективі допоможуть більш докладно та об'єктивно висвітлити історію регіону. Однією із найважливіших проблем він вважав вивчення реального внеску кожної із груп землеробського населення Новоросії у розвиток агрокультури та агротехніки, що були пристосовані до нових, незвичних умов степу³⁴². Також дослідник звернув увагу на вплив зовнішньої політики на соціальну структуру населення Південної України. Так, на його думку, хвиля переселення греків до міст Причорномор'я та Приазов'я була пов'язана з тими погромами, яких вони періодично зазнавали у Туреччині. Крім того, тимчасова

³⁴¹ Там само. — С. 369-370.

³⁴² Там само. — С. 377.

зміна російсько-австрійського кордону призвела до переселення в Одесу великої кількості торгового люду із Галичини та Буковини тощо³⁴³.

В історії господарського освоєння Південної України С. Боровий виділив основні етапи та подав їх загальну характеристику. Вчений висвітлив джерела заселення регіону та структуру його аграрних відносин. Отже, перший етап — кінець XVI ст. — 30-ті роки XVIII ст. Саме в цей час відбувається переселення українських селян із Правобережної України, що взяли на себе не лише тягар найважчої первинної обробки територій, а й функції охорони рубежів імперії. Переважно вони проживали на хуторах та зимівниках, але поряд із ними виникали «слободи», які історик характеризує як поселення на феодално-вотчинній землі з тимчасовими пільгами для селян.

Другий етап (30—90-ті роки XVIII ст.) характеризується зростанням стихійної народної колонізації, яку С. Боровий пов'язує із зовнішньою (наприклад — послаблення Оттоманської імперії) та внутрішньою (посилення кріпосницького режиму) політичною ситуацією. Також цьому періоду притаманна поява зимівників та хуторів у яких використовувалася праця найманих робітників («наймитів»).

У 50-х рр. XVIII ст. на території Південної України з'являються Нова Сербія та Слов'яносербія. Вчений пов'язує появу цих адміністративно-територіальних, військових одиниць (за С. Боровим — «колонії») із потребою держави у «незвичайному людському матеріалі», яка була викликана важливими стратегічними потребами прискороного засвоєння краю та перешкодами у переселенні населення із «кріпосницьких районів». Крім того, продовжувало існування і поміщицьке землекористування, джерелом поповнення робочої сили тут були селяни-втікачі.

На третьому етапі (1790—1861 рр.) з'являється нове джерело заселення краю — державні селяни. Вчений пов'язує це із можливістю їх законного переселення до регіону. Серед передумов цього явища він виділяє малоземелля, посилення податкового гніту та майнової диференціації. На основі архівних документів С. Боровий вис-

³⁴³ Боровой С. Я. Особенности формирования населения мест Південної України в дореформеный период // История народного хозяйства та економічної думки Української РСР. — Вип. 16. — 1982. — С. 63-68.

вітлив динаміку переселення, процес роздачі земельних наділів приватним особам та самовільний захват державних територій поміщиками. На думку дослідника, основною характерною рисою сільського господарства Південної України у цей час був розвиток скотарства, але поступово його роль зменшується.

Четвертий етап — 1861—1890-ті роки ХІХ ст. В цей час завершується процес господарського засвоєння Південної України. С. Боровий підкреслив, що, починаючи з 1890-х рр., у регіоні припиняється «аграрна колонізація» і з'являються групи переселенців, що шукають землю на Сході. Дослідник подав характеристику розвитку регіону в зв'язку із загальними процесами — малоземелля селян, розвиток капіталізму в сільському господарстві тощо. Поряд із цим С. Боровий зауважив, що внаслідок товаризації землеробства, наявності великих земельних володінь та ін., регіон став одним із головних ринків найманої робочої сили. Утім, він вважав, що незважаючи на те, що Південна Україна була одним із найбільших ринків найманої праці, поміщики прагнули забезпечити себе «власними» кріпаками і не уявляли собі життя без примусової праці. Цей умовивід вченого суперечив загально розповсюдженій у тогочасній науці точці зору про те, що досвід використання найманої праці продемонстрував поміщикам економічні вигоди капіталістичних методів ведення господарства. Так, подібної точки зору дотримувався авторитетний історик-економіст П. Лященко (з ним С. Боровий був особисто знайомий)³⁴⁴.

У своїй роботі «К вопросу о применении наёмного труда в помещичьих хозяйствах Степной Украины в предреформенный период» С. Боровий довів, що попри непотрібність, з формально-юридичної точки зору, наявності у поміщиків саме покріпачених селян, у другій половині ХІХ ст. вони все ще продовжували мріяти про власних кріпаків як основу свого господарства. У своїх висновках вчений спирався на архівні документи та аналіз «Записок Товариства сільського господарства Південної Росії». На той час на сторінках цього видання висловлювали свої думки найбільш освічені, досвідчені та практичні землевласники. Науковець, проаналізувавши їх ви-

³⁴⁴ Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. В 2-х т.. — Т.1. — М.: Госполитиздат, 1952 г. — С. 656.

ступи напередодні реформи 1861 р. та відразу після неї, відмітив, що у цих «публіцистичних» виступах переважали висловлювання прибічників кріпосництва, що розглядали використання найманої праці як прикру необхідність. С. Боровий вважав, що землевласники Півдня були просто неспроможні змиритись з особистою волею селян. Вони скаржились на вередливість найманих робітників, на їх «ненадійність». У «Записках» постійно обговорювалися методи боротьби з працівниками, що могли покинути поле у розпалі польових робіт, а також розміри заробітної платні³⁴⁵.

С. Боровий довів, що великі землевласники Південної України не сприймали ліквідацію кріпосного права як економічну необхідність. Дослідник вважав, що питання полягало не у рентабельності їх господарств, а у намаганнях зберегти монополію на робочу силу, яка була дефіцитною у Новоросії. Поміщики просто боялися інших землевласників, які пропонували кращі умови й оплату праці, тобто появи конкуренції.

У радянській історичній науці дуже багато уваги приділялося дослідженню реформи 1861 р. Але не всі її аспекти однаково висвітлювалися в історичній літературі. Так, пореформене сільське господарство та селянство досліджувалися набагато менше, ніж причини та етапи скасування кріпосного права. Спеціальних робіт з цієї проблематики було дуже мало. У 1974 р. побачила світ стаття С. Борового у співпраці з О. Коцієвським «К вопросу о капиталистической эволюции южноукраинского села в пореформенный период». Дослідники висвітлили процес поглиблення диференціації селянства та розвиток господарств фермерського типу. На основі офіційних статистичних даних вчені довели стрімке зростання у Південній Україні частки селянського та міщансько-купецького землеволодіння. Утім, вони підкреслили, що не можна орієнтуватись виключно на офіційні відомості, адже найчастіше фактична власність на землю приховувалась під орендно-договірними відносинами. Окремо автори зупинилися на ролі «десятинників» (особи, що орендували у поміщика не лише землю, а й двір, житло, угіддя) у формуванні фермерського землеволодіння у післяреформе-

³⁴⁵ Боровой С. Я. К вопросу о применении наёмного труда в помещичьих хозяйствах Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1965. — М., 1970. — С. 292-293.

ну добу³⁴⁶. С. Боровий неодноразово звертав увагу до цієї групи населення. Так, у рецензії на книгу О. Дружиніної «Южная Украина в 1800—1825 гг.» він критикує дослідницю за недостатню увагу у висвітленні цього питання³⁴⁷. У зв'язку з цим вчений розглянув зміни у становищі цієї групи населення до реформи 1861 р. та у післяреформений час. Відзначаючи достатню господарську стабільність «десятинників» до реформи, історик поставив питання: чи були вони після реформи основою формування класу капіталістичних фермерів? Відповідь дослідника негативна: що було пов'язано із правовою незабезпеченістю землекористування цієї групи населення. Так, після реформи вони не отримали права на наділ та загубили свої привілеї перед державними та поміщицькими селянами. До того ж «десятинники» не витримали конкуренції з боку німців-колоністів, що пропонували кращі орендні умови землевласникам. На основі широкого кола джерел науковці довели, що з привілейованої групи селян вони перетворились на одну з найбільш бідних груп землеробського населення Південної України. Крім того, автори розглянули і питання щодо складових «фермерсько-буржуазного прошарку». Окрім поміщиків та колоністів вчені зарахували до неї «різночинців» та «іноземців». Це звичайні російські купці, міщани, чиновники, що поселялися серед селян та різними способами скуповували у них землю³⁴⁸.

Підводячи підсумки, С. Боровий та О. Коцієвський подали характеристику основних рис «буржуазно-фермерських» господарств. Так, «фермери» (нова сільська буржуазія) не були генетично пов'язані із поміщицько-кріпосним селом. Крім того, у них була відсутня общинна форма землекористування — переважно сімейні наділи або подвірна форма. Також ці господарства характеризувалися високою товарністю та вузькою спеціалізацією, використанням найманої робочої сили та застосуванням сільськогосподарських машин³⁴⁹.

Окрім досліджень з аграрної історії С. Боровий був автором розвідок, присвячених історії південноукраїнської промисловості. Цій

³⁴⁶ Боровой С. Я., Коциевский А. С. К вопросу о капиталистической эволюции южноукраинского села в пореформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1971. — Вильнюс, 1974. — С. 270-273.

³⁴⁷ Боровой С. Я. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — С. 162.

³⁴⁸ Боровой С. Я., Коциевский А. С. К вопросу о капиталистической эволюции южноукраинского села.. — С. 274-276.

³⁴⁹ Там само.

тематиці присвячена його стаття «Деякі особливості промислового розвитку України у дореформений період» (1970 р.). У цьому дослідженні подається короткий огляд промислового розвитку регіону у передреформений період. Так, автор відмітив відсутність промислових сіл та надзвичайно слабкий розвиток селянських промислів. З розвитком міст з'являється попит на різних за фахом ремісників, що об'єднувалися у певні групи. Вчений з'ясував, що деякі цехи поділялися за національною ознакою. Так, існували єврейські та німецькі цехи. Але ремесло не стало базою для формування мануфактур. Наступну особливість розвитку промисловості історик пов'язав із відсутністю у цій галузі підневільної праці. Одночасно він виділив специфічні труднощі для промислового розвитку на Півдні України — нестача вільних робочих рук, режим порто-франко та ін. Утім, С. Боровий не подав детального аналізу структури промисловості, а лише підкреслив її специфічність, що була зумовлена соціально-економічним розвитком Південної України³⁵⁰.

Останнє дослідження С. Борового із соціально-економічної історії Південноукраїнського регіону пов'язане з науковою проблемою формування міст та міського населення у передреформений період. Так, вчений коротко висвітлив історію освоєння краю, повертаючись до своїх попередніх висновків щодо колонізації Півдня. Основну увагу історик зосередив на аналізі складу міського населення та джерел його формування (військові, солдати у відставці з сім'ями, звільнені каторжани тощо). Найважливішим джерелом формування міст вчений вважав «вихідців». Але у першій половині XIX ст. серед міського населення значно збільшилася кількість селян-утікачів³⁵¹.

Окремо С. Боровий зупинився на іноземній складовій міського населення Півдня. Насамперед, він виділяє євреїв, продовжуючи розвивати свої ідеї, висловлені ще 1944 р. у статті «Одесса. К 150-летию со дня основания». Так, історик назвав євреїв засновниками Одеси поруч із росіянами, українцями та греками. До того ж вчений

³⁵⁰ Боровий С. Я. Деякі особливості промислового розвитку України // Історія народного господарства. — 1970. — №4-5. — С. 113-116.

³⁵¹ Боровий С. Я. Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Вип. 16. — 1982. — С. 63-66.

звернув увагу на значний відсоток у міському середовищі євреїв-землеробів, які, тікаючи з колоній, віддавали перевагу міським промислам. Щодо французів та італійців, то їх вплив, на думку С. Борового, не був значним і поступово зменшувався. Загалом вони не відігравали помітної ролі у житті міст та швидко асимілювалися. Також науковець зацентрував на багатоетнічному складі ремісництва Півдня.

На сьогодні роботи С. Борового із соціально-економічної історії Південної України не можна назвати чимось революційним або новаторським. Вчений працював у ідеологічних та методологічних рамках радянської історичної науки. У його студіях порушуються питання, що були предметом тогочасних наукових дискусій — аграрні відносини, «два шляхи розвитку капіталізму», розклад феодално-кріпосницької системи та формування капіталістичного ладу тощо. Але всі його праці мають високий науковий рівень, а їх автор прагне об'єктивності, незалежно від політичної кон'юнктури. У більшості своїх робіт вчений використовував неопубліковані архівні документи. Також дослідження науковця часто базувалися на цікавих іншомовних джерелах, спостереженнях іноземців, цінних бібліографічних посиланнях. Попри те, що С. Боровий не створив синтетичної праці з соціально-економічної історії Півдня, вважаємо, що більшість його розвідок заслуговує на увагу сучасних істориків.

Соціокультурні дослідження

Поняття соціокультурної історії охоплює надзвичайно широке коло людської діяльності і поєднує в собі господарчу діяльність, торгівлю, культурне життя, мистецтво, науку, архітектуру, політику тощо. У вивченні минулого будь-який поділ життя суспільства на різноманітні сфери та області буде умовним. Проте може змінюватись фокус дослідження. У своїх працях С. Боровий приділяв увагу суспільно-політичній, етнічній історії регіону, його культурному та соціальному життю, досліджував історію книги та бібліотечної справи тощо.

Головним об'єктом соціокультурних досліджень історика була Одеса ХІХ—початку ХХ ст. У цей час місто відігравало помітну роль

у культурному та суспільно-політичному житті Росії та України. Одеса була центром Південноукраїнського регіону і тут було сконцентровано усе специфічне й нове для Південної України тих часів: «новий тип» економіки (використання найманої праці, розвиток капіталізму), «новий тип» культури (багатонаціональний склад населення, ліберальність, толерантність) та «новий тип» людини — громадянина Півдня, людини вільної у багатьох значеннях³⁵². Для С. Борового був надзвичайно важливим волелюбний образ регіону. Вчений вважав, що Південна Україна це своєрідна зона свободи, свободи не тільки від кріпацтва, а й свободи думки та поглядів. Активне та прогресивне суспільне життя він пояснював особливостями соціально-економічного розвитку краю: швидкі темпи зростання населення, посилення тенденцій розвитку фермерських господарств, розвиток капіталізму, використання найманої праці, намагання покріпачених селян знайти волю тощо. Окрему роль дослідник відводив багатонаціональному складу населення, що надавало регіону культурної яскравості та «галасливості»³⁵³.

Крім того, важливою складовою образу Одеси та Південної України, з точки зору С. Борового, був зв'язок з Європою — своєрідна «європейськість» регіону. Але, із зрозумілих причин, ця думка науковця проявилася у прихованій формі, адже його звинувачували у космополітизмі, а порівняння з Європою або зазначення її впливів могло коштувати не лише кар'єри, але й життя. Утім, його виклад історії розвитку міста свідчить про існування таких зв'язків та впливів. Будучи знаним пушкіністом, дослідник часто вдавався до «хитрощів» і використовував цитати відомого та визнаного владою поета: «Там всё Европой дышит, веет. Всё блещет Югом и пестреет» та «Одесса город европейский, вот почему здесь русских книг не водится»³⁵⁴. Вчений вважав, що багато одеситів були під впливом передових ідей свого часу. Так, Одеса та Херсонська губернія посідали перше місце у Росії за кількістю осіб, що передплачували передові періодичні

³⁵² Див.: Боровой С. Я. «Колокол» и общественно-политическая жизнь Одессы в годы первой революционной ситуации // Революционная ситуация в России. 1859—1861 гг. — М.: Наука, 1974. — С. 195; Шушлянікова Н. В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII — початку XX ст. за нарративною літературою: дисертація кандидата істор. наук: 07.00. — Херсон, 2002. — С. 168.

³⁵³ Боровой С. Я. Одесса: К 150-летию со дня основания. — С. 43.

³⁵⁴ Там само. — С. 146.

видання, поступаючись лише столицям імперії — Санкт-Петербургу та Москві³⁵⁵.

У більшості своїх праць про Одесу, С. Боровий наголошував на репутації міста як «демократичної республіки» та «міста карбо-наріїв». Для царської влади Одеса була центром антиурядової змови. Джерелом такого образу були — великий відсоток біглих кріпаків, діяльність таємних гуртків та зібрань «волелюбців» у місті. Також важливим був і вплив учасників декабристських організацій, які часто відвідували Одесу. Серед них були П. Пестель, М. Орлов, Сергій та Матвій Муравйови-Апостоли, П. Пущин та багато інших. С. Боровий вважав, що ідеологічно вони не могли не вплинути на тих, з ким спілкувалися в Одесі. Основну роль у цьому Саул Якович віддавав О. Пушкіну, чиї твори переписувалися та розходилися в Одесі ще до його приїзду в місто³⁵⁶.

Вивчаючи суспільно-культурне життя міста, С. Боровий виокремлював офіційну Одесу, що була представлена чиновниками, поміщиками, купцями та ін., й Одесу прогресивну, яка, безперечно, цікавила його більше. Так, у роботі ««Колокол» и общественно-политическая жизнь Одессы в годы первой революционной ситуации», вільний дух міста історик розглядав через призму аналізу «Одеського вісника» та його опонента «Journal d'Odessa». Дослідник зконцентрував свою увагу на діяльності «Одеського вісника» під керівництвом М. Пирогова (1858—1859 рр.). Зробивши огляд статей, які свідчили про демократичний дух видання, С. Боровий вважав, що воно було одним з найпередовіших легальних часописів Росії. Так, дослідник підкреслює, що на сторінках «Одеського вісника» обговорювалися та дискутувалися питання, які стосувалися багатьох актуальних проблем: жіночого виховання, охорони здоров'я, жалюгідного бюджету простого робітника та пишності балів заможних верств населення і т. ін. Альтернативні думки транслиювалися газетою «Journal d'Odessa». На думку вченого, це був своєрідний рупор

³⁵⁵ Боровой С. Я. «Колокол» и общественно-политическая жизнь Одессы в годы первой революционной ситуации // Революционная ситуация в России. 1859—1861 гг. — М.: Наука, 1974. — С. 197; Боровой С. Я. Книга в Одессе в первой половине XIX в. // Книга. Исследования и материалы. — 1967. — Т. 14. — С. 157.

³⁵⁶ Боровой С. Я. Мицкевич накануне восстания декабристов. Одесский период жизни А. Мицкевича (февраль-ноябрь 1825 г.) // Литературное наследство. — Т.60. — Кн.1. — 1956. — С. 432-435.

консервативної частини населення. Отже, С. Боровий першим проаналізував цю газетну полеміку і вважав її характерним явищем суспільно-політичної боротьби другої половини XIX ст.³⁵⁷ Крім того, у цій розвідці, він розглянув роль О. Герцена та М. Огарьова у створенні образу «галасливої» Новоросії та Одеси. На основі архівних документів та мемуарів сучасників подій С. Боровий прослідкував шлях «Колокола» у регіоні та місті — від жорсткої цензури до майже вільного стану. Автор навів дані, що це лондонське видання вільно продавалося навіть у м. Каховка Херсонської губернії. Одночасно науковець подав аналіз доволі ліберального ставлення адміністрації новоросійського генерал-губернатора графа О. Строганова до цього видання, що аж ніяк не відповідало негативним характеристикам радянської історіографії. Так, отримавши докази причетності І. Міницького до таємної діяльності «Колокола» в Одесі, генерал-губернатор не вдався до рішучих дій, що, на думку вченого, свідчить не лише про особливу позицію графа, а й про загальну кризу у керівництві країни³⁵⁸.

На відміну від більшості тогочасних праць з суспільно-політичної історії, що переважно концентрували дослідницьку увагу на класовій боротьбі, статті С. Борового вирізняються намаганням висвітлити історичне тло, «вжитися» у події, зрозуміти «дух часу» на основі дослідження популярних ідей та поглядів. Саме тому героями його студій часто стають не лише відомі постаті епохи, а й прості люди (студенти, викладачі, редактори газет, суспільні діячі та ін.). Таким чином, це дозволило вченому реконструювати інтелектуальне коло в якому народжуються, розповсюджуються, трансформуються та розвиваються ідеї, обговорюються актуальні питання буття. Так, у розвідці «Миницкий и Вегелин» С. Боровий знайомить читача із двома громадськими діячами Одеси середини XIX ст., таємними кореспондентами О. Герцена. Іван Федорович Міницький — старший викладач гімназії при Рішельєвському ліцеї. Саме він був одним із найбільш активних співробітників «Одеського вісника»³⁵⁹. Вчений,

³⁵⁷ Боровой С. Я. «Колокол» и общественно-политическая жизнь Одессы в годы первой революционной ситуации // Революционная ситуация в России. 1859-1861 гг. — М.: Наука, 1974. — С. 196-199.

³⁵⁸ Там само. — С. 202-206.

³⁵⁹ Боровой С. Я. Миницкий и Вегелин // Вопросы истории. — 1971. — №8. — С. 199.

проаналізувавши його суспільну діяльність та творчість, пов'язав її із загальним станом одеської преси у світі. Особливу увагу він приділив аналізу ідей, викладених у пропагандистських статтях І. Міницького в «Одеському віснику».

Окремо С. Боровий зупинився на діяльності та суспільній позиції О. Вегеліна. Таким чином, вчений, ввів у науковий обіг нову по-стать, адже у ґрунтовній та популярній у 1960—1970-ті рр. монографії Н. Ейдельмана «Тайные корреспонденты «Полярной звезды» ім'я О. Вегеліна не згадується.

Олександр Іванович Вегелін був помічником завідувача «Компанії Одеського закладу штучних мінеральних вод». Вчений характеризує його як людину ліберальну, відомого в Одесі філантропа, одного із організаторів інтелектуальних зустрічей місцевої світської публіки. Також С. Боровий навів документальні підтвердження зв'язків О. Вегеліна з О. Герценом³⁶⁰. Дослідник, аналізуючи діяльність цих двох діячів, висвітлив суспільне життя одеських інтелектуалів «другого плану», діяльність яких часто прихована та маловідома широкому загалу.

Важливою складовою волелюбного, прогресивного образу Одеси, що репрезентував С. Боровий, був розвиток декабристського руху. Чимало представників прогресивної інтелігенції Одеси 20-х років XIX ст. були захоплені ідеями декабристів. У своєму дослідженні вчений довів, що саме з цими людьми був пов'язаний відомий польський поет Адам Міцкевич під час свого перебування в Одесі у 1825 р. Працю «Мицкевич накануне восстания декабристов. Одесский период жизни А. Мицкевича (февраль—ноябрь 1825 г.)» можна вважати невеликою монографією. Ще у 1948 р. історик закінчив роботу, але друком вона вийшла лише у 1956 р. на сторінках «Літературного наслідства». Ця робота складається із вступу, шести розділів, висновків, додатків та приміток. Основними джерелами, що використав автор, були матеріали Одеського обласного архіву — листи, мемуари, офіційні документи (деякі з них використовувались уперше). Окрему увагу слід приділити приміткам, які стали не просто «списком використаних джерел та літератури», а й окремим бібліографічним дослідженням, що характерно для багатьох праць вчено-

³⁶⁰ Там само. — С. 197-200.

го. Крім того, С. Боровий використав польськомовні матеріали та подав ґрунтовний огляд польської історіографії щодо одеського періоду життя А. Міцкевича. Роботу написано у зрозумілому, приємному для читання стилі, що загалом був притаманний публікаціям вченого. Стаття насичена цікавим ілюстративним матеріалом — портрети А. Міцкевича у різні роки життя, автографи поета, титульні сторінки його книг з пам'ятними написами, різноманітними видами Одеси 20—30-х рр. ХІХ ст. Основним завданням свого дослідження С. Боровий вважав не лише вивчення одеського періоду особистої, приватної біографії поета, як це робилося раніше, а реконструкцію соціокультурного контексту життя А. Міцкевича в Одесі через висвітлення його суспільних зв'язків³⁶¹.

Хронологічно автор розпочав своє дослідження з 23 жовтня 1823 р., коли Адама Міцкевича було заарештовано у Вільно по звинуваченню в організації таємного патріотичного гуртка філоматів. Звільнившись через рік, А. Міцкевич отримав право обрати місце свого подальшого перебування, але лише за межами польських губерній — поет віддав перевагу Одесі. Однією з причин такого вибору С. Боровий вважав відому репутацію Одеси, як міста із надзвичайно жвавим культурним життям та центру опозиційних настроїв в імперії. Важливою була і наявність навчального закладу (Рішельєвського ліцею), опікуном якого був граф Іван Осипович Вітт, поляк за походженням.

С. Боровий розглянув історичну ситуацію у місті під час перебування там поета. Окремий розділ він присвятив опису життя одеського ліцею. На основі документів, споминів, листів історик висвітлив погляди викладачів та ліцеїстів. Автор навів цікаві та цінні факти про історію закладу, його організацію, керівництво та навіть про зовнішній вигляд самої будівлі³⁶².

Крізь призму одеського оточення А. Міцкевича вчений подав характеристику міста як одного з центрів опозиції імперській владі, чим воно привертало увагу Олександра І та Миколи І. Свідченням росту революційних настроїв в Одесі науковець вважав розповсюдження «політичних дебатів» у масонських ложах. Існування таємних

³⁶¹ Боровой С. Я. Мицкевич накануне восстания декабристов. Одесский период жизни А. Мицкевича (февраль-ноябрь 1825 г.) // Литературное наследство. — Т. 60. — Кн. 1. — 1956. — С. 411-415.

³⁶² Там само. — 423-432.

гуртків, розвиток ліберальної преси ще раз підтверджували репутацію міста. Свої думки щодо волелюбної Одеси С. Боровий неодноразово повторював та розвивав у своїх роботах, присвячених суспільно-політичній та культурній історії міста³⁶³.

Але Одеса С. Борового мала не лише прогресивне обличчя. Так, у розділі «А. Мицкевич под политическим надзором» автор розглянув діяльність осіб та установ, які стежили за поетом та були уособленням офіційної, чиновницької Одеси. Тут з'являються постаті виконуючого обов'язки директора Рішельєвського ліцею Дудровича, виконуючого обов'язки градоначальника Могилевського, поштмейстера Македонського та генерала Вітта.

С. Боровий дослідив одеський сюжет біографії А. Міцкевича через зв'язки із представниками російської та польської інтелігенції. Усе це дослідник висвітлює на фоні передодня повстання декабристів. До того ж Саул Якович подав аналіз впливу декабристських ідей не лише на А. Міцкевича, а й на всю південноукраїнську інтелігенцію, чим розширив уявлення про тогочасний світ ідей в Одесі та Новоросії.

З юності, життя Саула Яковича було пов'язано з архівами, бібліотеками та книгою як такою. Це був світ, який вчений знав досконально. Отже, не дивно, що згодом постала низка робіт, пов'язаних із дослідженням бібліотечної справи, історією періодичних видань і, врешті-решт, з історією книги. Роботи історика з цієї тематики мали різний характер: інформаційний, популяризаторський (статті в газетах), бібліографічний, джерелознавчий тощо. Прикладом останнього може бути стаття «Армянская газета в Одессе. К истории издания «Вестник Армении» (1919—1920 гг.)». Автор намагався привернути увагу читача до одного періодичного видання, яке, на його думку, може виступати в якості джерела з історії вірменського народу в СРСР у роки громадянської війни. Дослідник не лише розглянув історію газети, а й ті історичні обставини, за яких виходила газета: це і антантівська інтервенція, і радянська влада, і денікінці. Вважаючи, що вихід газети у такий складний час вже сам по собі факт неординарний, вчений подав аналіз та еволюцію змісту часопису (загалом 27 номерів). Так, у виданні висвітлювалася тогочасна політична си-

³⁶³ Боровой С. Я. «Колокол» и общественно-политическая жизнь Одессы в годы первой революционной ситуации // Революционная ситуация в России. 1859-1861 гг. — М.: Наука, 1974. — С. 194-206.

туація у зв'язку з вірменським питанням. Крім того, на шпальтах приділялася увага і культурному та суспільному життю вірменів в Одесі (наприклад — діяльність одеського вірменського комісаріату)³⁶⁴.

Утім, справжнім відкриттям було ознайомлення читачів з «книжковою історією» міста. Вчений вважав, що написання повної систематизованої «книжкової історії» — це обов'язкова справа майбутнього, адже історія книги та книжкової справи є важливою складовою культурної та суспільно-політичної минувшини. Саме такі дослідження, на думку С. Борового, допоможуть побачити особливі яскраві риси минулого у багатьох його аспектах та кольорах, що неможливо зробити за допомогою будь-яких інших джерел. Але на той час (кінець 1960-х) подібних спеціальних робіт написано ще не було.

У 1967 р. у збірнику «Книга. Исследования и материалы» вийшла стаття С. Борового «Книга в Одессе в первой половине XIX ст.». У цій роботі він поставив перед собою не лише дослідницькі, а й методологічні завдання. Так, історик запропонував власну структуру дослідження «книжкової історії» будь-якого міста: 1) вивчення процесу створення, оформлення та розповсюдження рукописної та друкованої книги; 2) аналіз складу місцевої книжкової продукції; 3) встановлення ролі книги у суспільному, політичному, ідеологічному та інтелектуальному житті міста³⁶⁵.

Умовно дану роботу С. Борового можна поділити на дві основні частини. Перша — «додрукарська» історія книги. Автор зазначив, що для цього періоду була характерною книжкова торгівля переважно іноземними та «неросійськомовними», зокрема єврейськими, виданнями. Також цьому часу було притаманно створення бібліотек та інших центрів збирання книг, найціннішими з яких були приватні зібрання. У другій частині роботи вчений дослідив історію одеської «друкованої книги», адже перетворення міста у значний культурний центр зробило неминучим регулярний випуск книжкової продукції. Автор висвітлив появу друкарень та подав аналіз результатів їх роботи. У цьому контексті автор звернув увагу й на історію зародження одеських газет, подав аналіз їх змісту та ролі у суспільному житті міста.

³⁶⁴ Боровой С. Я. Армянская газета в Одессе. К истории издания «Вестник Армении» (1919-1920 гг.) // Историко-филологический журнал. — 1966. — № 3. — С. 294-298.

³⁶⁵ Боровой С. Я. Книга в Одессе в первой половине XIX в. // Книга. Исследования и материалы. — 1967. — Т. 14. — С. 145.

Крім того, історик у вдалося встановити зв'язок книжкової справи в Одесі із загальною політичною та суспільною ситуацією у Російській імперії. Так, яскравим прикладом є складна доля єврейського книгодрукарства, що розвивалося у рамках загальноросійського «єврейського» законодавства. Царський уряд встановив так звану єврейську друкарську монополію — протягом двадцяти п'яти років, починаючи з 1863 р., єврейські книги дозволялося друкувати лише двом друкарням імперії (віленській та житомирській)³⁶⁶.

Утім, С. Боровий простежив і зворотній зв'язок — вплив розвитку книжкової справи та ідей, що транслиювалися через популярні книги, на суспільство, а зокрема на інтелігенцію. Так, він висвітлив широке розповсюдження в Одесі революційних творів Пушкіна та Радищева, що таємно розповсюджувались у рукописному вигляді. До того ж, наприкінці 20-х років XIX ст. бібліотеки не могли задовольнити попит на книгу, і при книгарнях створювалися «читальні кабінети» або «читальні бібліотеки». С. Боровий подав аналіз каталогів цих бібліотек. Окрему увагу вчений приділив «читальні» при книжковому магазині М. Клочкова. У каталог цієї бібліотеки, через п'ять років після повстання декабристів, надійшло кілька книг, авторами яких були письменники-декабристи. Вчений доводив, що ці видання спеціально були вміщені до каталогу, адже вони користувалися великим попитом, про що свідчила висока задаткова ціна. Також С. Боровий уперше висвітлив зв'язок «читальних кабінетів» з «інтелектуальною Одесою».

Протягом кількох років С. Боровий працював у Єврейській Академічній бібліотеці ім. Менделе Мойхер-Сфоріма³⁶⁷. Згодом він став першим істориком цієї установи, що реконструював історію її створення у статті «Одеська академічна бібліотека ім. Менделе Мойхер-Сфоріма (С. Абрамовича)». На той час ця бібліотека була визнана центральним єврейським книгосховищем (після ленінградського). Вчений дослідив історію бібліотеки, подав цікаву інформацію про книжкові зібрання з яких складався бібліотечний фонд. Крім того, автор підкреслив значення закладу для України, адже тут вповні було представлено продукцію старих єврейських друкарень країни, у тому

³⁶⁶ Там само. — С. 158.

³⁶⁷ АОДНБ — Личные дела сотрудников Одесской городской публичной библиотеки за 1928-1929 г. А-Г. — Спр.8. — Арк. 2.

числі і бібліографічні раритети³⁶⁸. У статті відчувається велика повага до книги та бібліотеки. Науковець з любов'ю описав збиральницьку діяльність та систематизацію книжкових зібрань, створення каталогів тощо.

Дослідження бібліотечного світу продовжувалося і в Одеській центральній науковій бібліотеці, куди Саул Якович був зарахований на посаду асистента, а закінчивши аспірантуру, залишився працювати. Так він став одним із хранителів традицій цієї інституції, неодноразово виступав у якості співавтора видань, присвячених історії цього закладу, писав та видавав окремі статті. Крім того, вчений написав дисертацію «Наукова бібліотека в сучасних умовах» і до Великої Вітчизняної війни був єдиною людиною в Україні, що мала науковий ступінь з книгознавства. У цій роботі, присвяченій розвитку бібліотечної справи в СРСР, дослідник розглянув історію бібліотеки — «від пасивного книгосховища до активно працюючої наукової установи»³⁶⁹. Автор, використовуючи компоративний метод, порівняв розвиток бібліотечної справи в Україні та Зарубіжжі. Вчений вважав, що одним з основних завдань бібліотек є їх здатність відповідати вимогам часу і брати активну участь у суспільному житті. «Бібліотеку, що концентрує на своїх полицях матеріалізоване знання та досвід людства, покликано до активної діяльності», — ця думка проходить через усі роботи С. Борового, що присвячені бібліотечній справі.

Неодноразово у своїх працях історик ставив питання щодо провінційності Одеси, намагаючись довести, що Одеса це не провінція й, особливо, у культурному та науковому відношенні. На його думку, місто перестало бути провінцією з бібліотечно-книжкової точки зору, після отримання такої преференції як «обов'язковий екземпляр» для Одеської державної наукової бібліотеки. Отже, тепер один примірник книжок та журналів, що виходили у Радянському Союзі, надсилалися до бібліотеки для поповнення фондів. Це було важливою подією не лише для закладу, а й для всього культурного життя міста³⁷⁰.

³⁶⁸ Боровий С. Я. Одеська академічна бібліотека ім. Менделе Мойхер-Сфорима (С. Абрамовича) // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 4. — С. 96-99.

³⁶⁹ Боровий С. Я. Наукова бібліотека в сучасних умовах. — К., 1930. — С. 63.

³⁷⁰ Боровой С. Я. Одесская государственная научная библиотека в послеоктябрьский период / Исторический очерк // Одесская государственная научная библиотека им. М. Горького. — Одесса, 1941. — С. 89-116.

Для вивчення соціокультурної історії будь-якого регіону або міста дуже важливим є дослідження, так би мовити, центрів інтелектуального життя. Часто такими центрами стають вищі навчальні заклади. Але не завжди, адже історія та атмосфера навчальних установ буває різною.

На початку 1920-х у радянській системі освіти існувала практика навчання студентів у кількох вузах одночасно. Так, С. Боровий отримував освіту в Одеському інституті народного господарства та Археологічному інституті. Останній він згадував з особливою теплотою та присвятив його історії та діяльності окреме дослідження «К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения» (1979 р.). Появу статті пов'язуємо із впливом навчання на духовний розвиток майбутнього вченого та дружбою з одним із засновників інституту Ю. Оксманом та ін. У той же час цією розвідкою вчений заповнював певну прогалину в історії історичних установ України, адже у найсучаснішій на той час спеціальній праці Н. Комаренка про установи історичної науки, відомості про інститут були відсутні³⁷¹.

Таким чином, на основі архівних документів С. Боровий зміг висвітлити історію закладу на фоні економічного занепаду і водночас культурного піднесення 1920-х. Багато сюжетів минулого автор відтворив завдяки власним спогадам, адже частина документів не збереглася в архівах, наприклад, список викладацького складу інституту, повний список студентів тощо. Тим більше, що лише за архівними справами важко розгледіти пануючу в закладі атмосферу. Навчання в інституті дуже захоплювало молоду людину. Крім того, слухачами інституту, а звідси і знайомими С. Борового, були у майбутньому відомі вчені — літературознавці М. Алексєєв та С. Брейтбург, історики І. Троцький, Є. Сказін, Н. Рубінштейн та інші. Дослідник довів, що незважаючи на короткий термін існування цього закладу, він зробив помітний внесок у розвиток археології та археографії³⁷².

Отже, вважаємо, що одним із надбань С. Борового у соціокуль-

³⁷¹ Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській СРСР (1917-1937 рр.). — К.: Наукова думка, 1973. — С. 171.

³⁷² Боровой С. Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения // Археографический ежегодник за 1978 год. — М., 1979. — С. 96-101.

турних дослідженнях стало створення оригінального та неповторного образу Одеси та Південної України, як регіону з «волелюбним духом», в якому були розповсюджені прогресивні та ліберальні ідеї. У своїх працях вчений висвітлив причини цього явища — економічні (розвиток капіталістичних відносин), суспільні (вплив декабристських ідей на інтелігенцію), культурні (зв'язок з Європою, мультикультурність) та ін. Важливою складовою цих досліджень були персоналії визначних людей — А. Міцкевич, О. Пушкін, О. Герцен та ін. Але не лише «перші» постаті епохи цікавили історика. Він намагався висвітлити інтелектуальне тло доби та діяльність людей, що його створювали: студентів, викладачів, редакторів газет, суспільних діячів.

У своїх дослідженнях вчений приділяв увагу історії інтелектуальних та культурних центрів, зокрема, бібліотек та навчальних закладів. Утім, він не просто констатував хід подій та описував тогочасну дійсність. Його дослідження, присвячені соціокультурній історії Півдня, є актуальними з огляду на розвиток інтелектуальної історії або «нової культурно-інтелектуальної історії». У цьому контексті й досі залишаються актуальними роботи вченого з історії ідей та інтелектуального життя — формування громадської думки південноукраїнської інтелігенції, в якому не останню роль відігравали громадські діячі «другого плану», історія книги, навчальних закладів, бібліотек тощо.

Джерелознавчі та історіографічні студії з історії Південної України

С. Боровий мав багатогранні наукові уподобання, але всім його працям притаманна велика повага до історичного джерела та факту. Саме на цьому базувались усі його дослідження та наукові розвідки. У ставленні до джерела історик був істориком-позитивістом. Вчений вважав джерело основою історичних студій. Якщо факт — це подія відображена у джерелі, то завдання історика полягає у тому, щоб вивчити його і реконструювати минуле. Отже, для С. Борового, джерелознавство стало першоосновою його наукових студій. Але будь-яке дослідження не можливо без вивчення історіографії проблеми. Тому в усіх працях історика зустрічаємо вагоме «бібліографічне су-

проводження». Іноді ці бібліографічні посилання перетворюються на окремі невеликі розвідки. Треба відмітити, що вчений був педантом у посиланнях, вказуючи джерело, він вказував усі його відомі редакції та переклади, був дуже скрупульозним щодо дат, імен, коректного використання понять. Особливо це відчувається у його рецензіях.

Знання кількох іноземних мов давало широкі дослідницькі можливості вченому — використання у своїх працях архівних справ та літератури різними мовами, змогу робити нові знахідки та вводити у науковий обіг невідомі джерела. Розвідка С. Борового «Давид Лехно и его история Крымского ханства» вийшла друком двічі: у 1926 р. та 1941 р. У 1920-х рр. науковець багато уваги приділяв виявленню і науково-літературній обробці архівних документів з історії євреїв. Як наслідок у 1926 р. у ленінградському збірнику «Єврейская мысль» було одразу надруковано три його статті, серед яких і була названа праця. Утім, згодом збірник став бібліографічною рідкістю, а в радянські часи взагалі мало хто використовував та звертався до таких джерел. У 1941 р. працю було опубліковано вдруге в «Історичних записках».

Хроніка Давида Лехно «Устное повествование» висвітлює події у Кримському ханстві наприкінці XVII—початку XVIII ст., написано її давньоєврейською мовою. У розвідці С. Боровий подав історіографію питання вивчення хроніки та навів відомості з історії видань рукопису (було перекладено та видано 9 з 53 розділів, ненабагато більше було видано мовою оригіналу). Володіючи давньоєврейською, історик дав невисоку оцінку наявним перекладам³⁷³. Отже, дослідник констатував, що раніше не було зроблено спроб висвітлити джерелознавчу цінність твору Д. Лехно. На думку С. Борового, «Устное повествование» є важливим історичним джерелом і у своїй розвідці він розкрив його значення. Так, будучи позитивістом, дослідник розглянув питання джерельної бази автора. На думку С. Борового, головним його джерелом були розповіді вчених-мусульман та власні спостереження. Але питання про ступінь автентичності цього джерела вчений залишив для більш глибокого аналізу майбутніх дослідників.

³⁷³ Боровой С. Я. Давид Лехно и его история Крымского ханства // Исторические записки. — 1941. — № 10. — С. 295-296.

С. Боровий вважав хроніку важливим джерелом для дослідження історії Туреччини, проблем російсько-турецьких відносин, історії походів кримських татар, історії дипломатії тощо. Також твір Лехно є цінним джерелом з історії єврейського населення півострову, адже автор був свідком подій життя єврейського населення Карасубазара (головний єврейський центр у Криму тих років). І хоча вчений відмічав, що єврейські інтереси займають невелике місце в хроніці, все ж таки її можна використовувати як джерело поповнення мізерних знань з історії євреїв у Криму XVII—XVIII ст.³⁷⁴

Одним із можливих подальших напрямів дослідження хроніки, вчений запропонував дослідження біографії самого Давида Лехно. С. Боровий зробив припущення, що скоріше за все хроніст був урядовим фінансовим агентом, про що свідчить його поінформованість, адже деякі факти, які наводить Лехно у своїй праці, могла знати лише людина, що знаходилась серед феодалної верхівки Криму тих років.

Головним завданням, що ставив перед собою дослідник, було не глибоке вивчення та джерелознавчий аналіз хроніки, а, у першу чергу, актуалізація важливого й цінного історичного твору та введення його у науковий обіг. Крім того, науковець не просто констатував наявність даного історичного джерела, а й визначив проблеми, пов'язані із потребою подальшого його дослідження.

С. Борового можна з легкістю назвати «вченим-ерудитом». Це достатньо поширений тип, для якого характерні великий запас знань у своїй галузі, володіння іноземними мовами, чудова пам'ять, здатність до узагальнень та ін.³⁷⁵ Утім, йому була притаманна і «наукова інтуїція». Так, можна робити узагальнення, складні порівняння, використовуючи усі свої знання, але залишатись на рівні характеристики та простої констатації. С. Боровий же, навпаки, і це відчутно у його джерелознавчих та історіографічних працях, завжди уникав простої констатації і не просто характеризував матеріал, а й чітко окреслював проблеми дослідження історичних або історіографічних джерел, розкривав перспективи їх подальшого використання, вказував основні напрямки та визначав шляхи розв'язання пробле-

³⁷⁴ Там само. — С. 297-298.

³⁷⁵ Історіографічний словник: навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів / [ред. Посохова С. І.]. — Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. — С. 291.

ми. Доволі рельєфно це можемо бачити у статті «Франция и внешне-торговые операции на Черном море в последней трети XVIII—начале XIX в. (Источниковедческие заметки)».

Вчений дослідив італійські, іспанські та французькі джерела з історії Південної України, приділивши основну увагу французьким. Особливість праці полягає у тому, що дослідник не просто подав джерелознавчо-історіографічні довідки про ці джерела, а й висвітлив їх значення як самостійних матеріалів для вивчення економічної та культурної історії Південної України. Крім того, С. Боровий навів відомості про рукописні матеріали з історії російсько-французької торгівлі на Чорному морі, що зберігалися в архіві Воронцових і до цього часу не привертали увагу дослідників. Серед них — «Выводы из соображений, относящихся к торговле города Херсона», «Соображения о внешней торговле России» та «О торговле и мореплавании на Чёрном море». Автор доводив, що всі вони дають змогу побачити велику зацікавленість Франції у підтримці торгівлі з Росією через чорноморські порти³⁷⁶.

Отже, С. Борового, у першу чергу, цікавили самостійні іноземні джерела, адже, починаючи з другої чверті XIX ст., серед іноземних видань спостерігається тенденція перепису та популяризації матеріалів, узятих із російських джерел. Так, автор не оминув своєю увагою працю Антуана «Исторический очерк торговли и судоходства на Черном море...» (1805 р.). Цей твір часто згадувався у історіографічних оглядах досліджень з історії Південної України кінця XVIII—початку XIX ст. і в зв'язку з цим історик не зупинився на ньому детально, але зазначив, що для цієї праці характерна «профранцузька» орієнтація та намагання автора збільшити свої заслуги. Проте, основні факти, що наведено автором, підтверджуються документально. Таким чином, книга Антуана є цінним джерелом з історії зовнішньої торгівлі Росії та місця у ній південноукраїнського регіону наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Крім того, на думку вченого, важливість вивчення та введення у науковий обіг праць іноземних авторів полягає у тому, що завдяки їм у відповідних колах (інтелігенція, купецтво) формувався певний

³⁷⁶ Боровой С. Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII — начале XIX в. (Источниковедческие заметки) // Французский ежегодник 1961 г. — М., 1962. — С. 497-498.

образ краю. Цю тезу чудово ілюструє аналіз С. Борового праць французького неогоціанта Сікара — «Письма о Крыме, об Одессе и Азовском море» та «Письма об Одессе». У творах подається опис подорожі француза Північним Причорномор'ям (від Тирасполя на схід до Миколаєва, Херсона, Берислава та ін.). Але найбільше уваги було приділено Одесі. Історик зазначив, що своєю працею Сікар одним з перших розповів світу про «одеське диво» — про те, як швидко у степах виникло це заможне місто³⁷⁷.

В історіографії Південної України тривалий час була широко розповсюджена точка зору про те, що швидкий розвиток та процвітання «Нової Росії» та Одеси пов'язані виключно із діяльністю іноземців (купців, землевласників-колоністів та адміністраторів французького походження). Вчений вважав, що саме праці Сікара поклали основу для розповсюдження цієї концепції. Сам С. Боровий з такою теорією був не згодний і віддавав «пальму першості» українцям, росіянам, євреям та грекам.

Найбільш докладно у своїй праці С. Боровий зупинився на аналізі трьохтомного твору маркіза Г. Кастельно, який протягом кількох років був ад'ютантом новоросійського генерал-губернатора Ришельє. Вчений вважав, що «Опыт древней и современной истории Новоросии» є важливим джерелом для вивчення долі Південної України. Автор подав окрему характеристику кожного тому, з точки зору інформативності джерела. Так, на думку дослідника, найбільш цінним є третій том праці, що присвячений історичним долям та культурному розвитку краю у перші десятиліття XIX ст. Вчений зазначив, що праця Кастельно цікава та важлива, адже він спирається на власні спостереження, використовує розповіді свідків подій, цитує офіційні документи, які не збереглися та ін. Усе це, безумовно, надає цьому твору значення важливого історичного джерела та доповнює знання про господарський та культурний розвиток краю на початку XIX ст. У своєму дослідженні науковець не лише обґрунтував значення творів іноземних, особливо французьких, авторів для вивчення Південної України, а й розкрив перспективу їх подальшого використання як джерела з історії регіону.

До важливих та цікавих джерел з історії Півдня відносимо і

³⁷⁷ Там само. — С. 499-501.

листівки. Досліджуючи революційні події перших десятиріч ХХ ст., С. Боровий неодноразово звертався до цих джерел. Усе почалося ще з юних років дослідника. На його очах відбувалася революція, громадянська війна та інші важливі історичні події. Саме тоді він почав збирати революційні листівки і створив із них колекцію. Крім того, евристичній роботі та дослідженням науковця сприяла робота у Комісії по концентрації та вивченню історико-революційних матеріалів (1921 р.). Працівники комісії збирали та описували листівки, плакати, газети за 1917—1921 рр. Інструкцій не існувало і молодому досліднику потрібно було самостійно визначати основні прийоми опису даного виду друкованої продукції. Результати роботи було відбито у статті «Volantia в Одесі (1917—1921). (До питання про бібліографування листівок-метеликів)». Фактично це була перша спроба вивчення та упорядкування подібного виду джерел у вітчизняній історіографії³⁷⁸. Листівка-метелик цікавила історика як цінне джерело для реконструкції подій революційних часів, як матеріал для визначення політичних поглядів тієї чи іншої партії, сили, угруповання та пам'ятка «величезної друкарської руїни» тих часів³⁷⁹.

Основну увагу дослідник приділив визначенню методів бібліографічного опису цього виду джерел. У додатку до статті розміщена інструкція щодо складання бібліографічного опису «метеликів» Центральної наукової бібліотеки. Основними в описі листівок, вчений вважав не бібліографічні завдання, а історичні — збереження принципу історизму було для науковця першочерговим.

Повчальною та цікавою є характеристика С. Боровим специфічної інформації, що подає листівка дослідникам революційних подій в Одесі (1917—1920 рр.). Так, яскравим прикладом безвладдя та хаосу в місті стала листівка-курйоз — у січні 1919 р. представники злочинного світу Одеси, імовірно надзвичайно авторитетні, випустили відозву-наказ «К товарищам-ворам», в якому вони під страхом суворої кари, запропонували припинити пограбування бідолах-робітників, яким зараз і без того надзвичайно важко.

Отже, вивчення матеріалу, що подається у листівках-метеликах, може допомогти досліднику не лише отримати яскравий ілюстра-

³⁷⁸ Андреев В. М. С. Я. Боровий: козацька тематика в творчості історика. — С. 26.

³⁷⁹ Боровой С. Я. Volantia в Одесі (1917-1921): До питання бібліографування листівок-метеликів // Праці. Одеська центральна наукова бібліотека. — 1927. — Т.1. — С. 182-183.

тивний матеріал, а й цінну інформацію про конкретну історичну ситуацію.

С. Боровий майже ніколи спеціально не займався дослідженнями у галузі історіографії. Проте, у його історичних студіях часто присутні історіографічні екскурси із досліджуваної проблематики. Утім, дослідник написав кілька історіографічних розвідок. Маючи певний склад розуму, надзвичайну ерудицію та великий багаж знань з кількох наукових дисциплін (історія, джерелознавство, економіка, юриспруденція, статистика та ін.), праці С. Борового могли б поповнити й доробок радянських вчених у галузі історіографії. Прикладом може слугувати аналіз творчості Аполлона Олександровича Скальковського (1808—1898).

На початку 1960-х років було опубліковано дві статті С. Борового, присвячених аналізу спадщини А. Скальковського — «А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины» (1960 р., присвячена загальному огляду літературної спадщини історика) та «Про економічні погляди А. О. Скальковського» (1961 р., має більш спеціалізований характер).

Вчений першим у радянській регіональній історіографії провів систематизований аналіз робіт науковця з історії Південної України. На думку Л. Новікової, дослідниці спадщини «Геродота Новоросійського краю», саме С. Боровий був першим вченим, який перервав своєрідну паузу в дослідженнях творчості історика. Починаючи з 1930-х рр., у зв'язку з припиненням дослідження козацької проблематики, наступила пауза у вивченні життя і творчості А. Скальковського³⁸⁰ [203, с. 17]. Треба зазначити, що на той час у радянській історичній науці існувала усталена думка щодо творчості історика. Так, характерними були погляди М. Марченка, викладені у праці «Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.)», в якій відмічається цінність робіт А. Скальковського з огляду на багатство фактичного матеріалу, але засуджуються його негативні оцінки Гайдамаччини як суто кримінального явища³⁸¹.

³⁸⁰ Новікова Л. В. Внесок А. О. Скальковського (1808-1898) у дослідження історії Південної України: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». — Одеса, 2004. — С. 20.

³⁸¹ Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). — К., 1959. — С. 179-182.

В основу свого дослідження С. Боровий поклав аналіз та порівняння «прогресивних» та «консервативних» поглядів А. Скальковського. Свої студії автор побудував на базі марксистської методології та характеристиці суперечностей у поглядах дослідника. Крім того, дослідник простежив еволюцію ідеологічних настанов та історичних концепцій відомого історика.

Отже, навчаючись у Віленському, а згодом у Московському університетах, Аполлон Олександрович знаходився у колі прогресивної інтелігенції. Він тісно спілкувався з А. Міцкевичем та його друзями, відвідував салон Зінаїди Волконської, в якому часто бував О. Пушкін. Але після закінчення Московського університету А. Скальковський переїхав до Одеси і розпочав життя чиновника при канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. С. Боровий вважав, що саме державна служба стала для майбутнього науковця початком нового етапу в його ідейному розвитку — раніше він знаходився під впливом передових опозиційних ідей, а тепер це сумлінний державний службовець, який більше не висловлює суперечливих думок та дотримується офіційної точки зору³⁸².

Для кращого розуміння інтелектуального, політичного та соціально-економічного контексту творчості А. Скальковського, С. Боровий висвітлив економічну та політичну ситуацію у Російській імперії середини — другої половини XIX ст. Крім того, дослідник продемонстрував вплив офіційної (владної) ідеології на дослідження Аполлона Олександровича³⁸³. Особливо це відчувалося в економічних працях історика, адже вони, на думку С. Борового, «повністю відбивали політику, яку проводила вища адміністрація Новоросії»³⁸⁴. Проте, дослідник був точним у цитуванні джерел та оперуванні фактами, його роботи насичені цікавим та важливим документальним матеріалом. З огляду на це, С. Боровий розглядав праці А. Скальковського (зокрема, з історії козацтва) в якості джерела для подальших наукових студій та історіографічної пам'ятки (приклад української «дворянської історіографії»)³⁸⁵.

³⁸² Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Одесское археологическое общество. — Т. 1(34). — Одесса, 1960. — С. 175-177.

³⁸³ Там само. — С. 179.

³⁸⁴ Боровий С. Я. Про економічні погляди А. О. Скальковського // З історії економічної думки на Україні. — К., 1961. — С. 60.

³⁸⁵ Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины. — С. 181-182.

С. Боровий був одним з перших, хто звернув увагу та висвітлив еволюцію поглядів історика на козацтво. Вчений довів, що перші замітки А. Скальковського про запорожців у «Хронологічному огляді історії Новоросійського краю» були негативними і характеризували січовиків як розбійників, ненадійних союзників та підданих. Тим самим історик фактично повторював царський маніфест 1775 р., отже, спирався лише на офіційні матеріали. Але у процесі дослідження матеріалів Січового архіву, точка зору А. Скальковського з приводу Запорожжя змінилася. Вчений з максимальною повнотою розкрив внутрішню структуру, побут та культуру Січі і, таким чином, по-новому висвітлив її історію. Отже, запорожці у нього вже не розбійники, а представники певної політичної спільноти³⁸⁶.

Окрему увагу С. Боровий приділив критиці поглядів А. Скальковського на походження козацтва. Так, він відзначив сильний вплив на позицію науковця польської історіографії, адже останній вважав, що творцем запорозького козацтва була польська шляхта. Аполлон Олександрович порівнював запорожців із західноєвропейськими чернечо-лицарськими орденами, з притаманними їм правилами оборони віри, загального володіння майном тощо. Знаходячись на позиціях класового підходу, науковець заперечив твердження А. Скальковського про «орденський устрій» козацтва. Для С. Борового Січ була складним організмом, із чіткими економічними інтересами та соціальною диференціацією.

Досліджуючи економічні погляди А. Скальковського, С. Боровий проаналізував непослідовну економічну політику адміністрації Новоросії — збільшення товарності сільського господарства та захоплення розвитку хуторів й, водночас, намагання зберегти велике землеволодіння, орієнтація на розвиток зовнішньої торгівлі тощо. Виходячи з цього, дослідник висвітлив суперечливу суспільно-економічну позицію А. Скальковського. Так, у своїх поглядах на розвиток промисловості, будівництва залізниць тощо, Аполлон Олександрович був прибічником капіталістичного розвитку країни, але у «селянському питанні» виступав, за висловом С. Борового, «адвокатом

³⁸⁶ Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины. — С. 181-182; Хмарський В., Новікова Л. Аполлон Скальковський // Історіографічні дослідження в Україні [відп. ред. Ю.А. Пінчук]. — Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX-XX ст. — К.: НАН України Інститут історії України, 2003. — С. 65.

великого землеволодіння»³⁸⁷. А. Скальковський мав власний проєкт ліквідації кріпосного права і влаштування новоросійських селян. С. Боровий проаналізував його та провів порівняння з іншими планами ліквідації кріпосного права. В результаті дослідник прийшов до висновку, що історик був ліберальніший за більшість поміщиків Півдня. С. Боровий реконструював господарський ідеал А. Скальковського, який полягав у «освіченому» поміщикові, який повністю зберіг права власності у свої латифундії і забезпечив себе достатньою кількістю дешевих робочих рук шляхом збереження напівкріпосницьких методів прив'язування «вільних» селян до своїх наділів»³⁸⁸.

Добре розуміючись на економічній історії, С. Боровий мав змогу порівнювати праці А. Скальковського з його менш відомим сучасниками, які працювали у цій сфері. Так, проаналізувавши «Опыт статистического описания Новороссийского края», історик зауважив, що ця праця поступається аналогічній роботі Д. Журавського «Статистическое описание Киевской губернии». На його думку, Д. Журавський значно глибше підійшов до аналізу економічного становища досліджуваної території³⁸⁹.

Незважаючи на недоліки та суперечливості виявлені у творчості А. Скальковського, Саул Якович високо оцінював творчу спадщину історика, його активну діяльність щодо збирання та збереження джерел. С. Боровий вважав, що використання матеріалів поданих у чисельних працях «Геродота Новоросійського краю» є обов'язковою умовою будь-якого дослідження з історії України XVIII—XIX ст. Дослідник і сам у всіх своїх роботах, присвячених історії та економіці Південної України, використовував праці А. Скальковського. Найчастіше зустрічаємо посилання на статистичні дані, цитати офіційних документів тощо, адже науковець вважав, що більшість праць вченого залишається актуальною та представляє неабиякий інтерес для історичної науки.

³⁸⁷ Боровий С. Я. Про економічні погляди А. О. Скальковського. — С. 65.

³⁸⁸ Там само. — С. 74.

³⁸⁹ Боровой С. Я. Д. П. Журавский — основоположник банковской статистики в России // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — 1957. — Т.7. — С. 125.

ВИСНОВКИ

Саул Якович Боровий (1903—1989) є автором низки талановито написаних, цікавих робіт з історії та історіографії єврейського народу на території України, українського, запорозького козацтва, історії Хмельниччини, українсько-єврейських стосунків, економічної історії Росії та України, книгознавства, історії бібліотечної справи, архівістики, історії культури, пушкіністики, краєзнавства, які не втратили своєї наукової вартості та актуальності й досі.

Історія вивчення життя і творчості С. Борового дає можливість стверджувати, що сучасний стан наукової розробки проблеми є незадовільним. В історіографії залишалися недостатньо висвітленими життєвий шлях і наукова спадщина історика — не було відтворено як повної біографії дослідника, так і повної бібліографії його праць. Сьогодні можемо виділити три етапи у студіюванні життя та творості С. Борового. Перший (1920-ті—1940-ві рр.), пов'язаний з критикою його праць з єврейської тематики. В основному це рецензії на статті та монографії вченого. Другий, що тривав з кінця 1940-х рр. і до смерті дослідника у 1989 р., пов'язуємо зі зміною тематики у дослідженнях історика. В історіографії проблеми цей час представлений рецензіями та відгуками, що пов'язані з історико-економічними та літературними студіями С. Борового. Третій (сучасний) етап характеризується відродженням інтересу до наукового доробку вченого, зокрема до його праць з історії українського єврейства. Символічним початком цього періоду можна вважати публікацію у 1991 р. нарису С. Борового, присвяченого історії Голокосту в Одесі. Ця невелика брошура відкрила серію публікацій праць вченого — згодом почали з'являтися окремі нариси його життя та творчості. Останнім часом дослідники значно частіше використовують праці С. Борового у своїх наукових студіях.

Біографія історика безпосередньо та нерозривно пов'язана із

змістом та характером його наукової діяльності. Отже, нами запропоновано таку періодизацію його наукової біографії: I період — формування особистості та професійне становлення С. Борового (1903—1920-ті рр.); II — становлення історика-фахівця (1920—1930 рр.); III — наукова діяльність у 1930—1940 рр.; IV — воєнні та післявоєнні роки: зміна акцентів у науковій діяльності (1941—1959 рр.); V — наукова та громадська діяльність у 1960—1980-х рр.

Формування особистості С. Борового відбувалось під великим впливом родини. Важливим чинником було його спілкування з відомими єврейськими громадськими діячами. На формування наукових уподобань майбутнього вченого вплинула низка чинників: середовище інтелектуалів, в якому він зростав, атмосфера живої історії (революція та громадянська війна), зустрічі та спілкування з відомими людьми того часу. Важливими залишалися і внутрішні спонукання: високий рівень набутої освіти та неперервна самоосвіта, активний полілінгвізм, робота у бібліотеках та архівах.

Проблематика історичних досліджень протягом життя С. Борового зазнала певних змін. У 1920—1930-х рр. основну увагу науковець приділяв вивченню історії єврейського народу в Україні. Одним із провідних напрямів було дослідження єврейсько-козацьких відносин у XVII—XVIII ст. У післявоєнний час відбулося зміщення акцентів та розширення діапазону наукових студій С. Борового. В цей період його головні наукові інтереси були пов'язані зі студіями у царині соціально-економічної історії. Ще до початку війни ця проблематика привернула увагу дослідника, але у післявоєнні роки вона стала провідною у його науково-дослідницькій роботі.

Зміщення акцентів у науковій діяльності історика спричинювалося низкою чинників суб'єктивного та об'єктивного характеру: сталінські репресії кінця 1940-х—початку 1950-х рр., поширення у державі латентного антисемітизму, внутрішні психолого-гносеологічні причини, широта дослідницьких інтересів ученого-ерудита. Утім, працюючи в цьому напрямку С. Боровий, завдяки своїм різнобічним знанням, ніколи не замикався в рамках суто історико-економічних досліджень. Його роботи завжди мали полідисциплінарний характер і в них простежується постійна увага до єврейської тематики, яка «червоною ниткою» проходить через всю наукову творчість С. Борового.

Завдяки вільному володінню українською, польською, їдишем, івритом та іншими мовами, С. Боровий зміг значно розширити джерельну базу своїх досліджень. На основі аналізу попереднього історичного досвіду та використовуючи архівні документи, вчений обґрунтував своє бачення ролі і місця єврейського населення в історії України. Науковець спростував теорію «однокласового» єврейства та теорію становища євреїв під час Української національної революції середини XVII ст. «між молотом і ковадлом», між українським селянством та польським панством. На думку дослідника, євреї були не тільки жертвами, що потрапили волею історичного випадку під ножі вбивць. Вони також були воюючою стороною. Вчений по-новому розробив тему взаємовідносин євреїв та запорозького козацтва. Проаналізувавши різні типи відносин запорожців і євреїв у певних історичних умовах, автор заперечив традиційне твердження про запорожців як «довічних» і «принципових» ворогів євреїв.

Аналіз праць вченого свідчить, що він у своїх дослідженнях тяжів до позитивістської методології. Дослідник вважав, що історик сильний лише тоді, коли він знаходить новий документ, спирається на суму фактів, а після аналізує та узагальнює. Зрозуміло, що за умов беззастережного домінування марксистсько-ленінської ідеології у радянському суспільстві та відповідної методології у суспільних науках вони мали суттєвий вплив на праці дослідника. Найбільше це проявилось у роботах, присвячених історії євреїв в Україні XVII ст. Утім, у більшості своїх праць вчений не обмежувався лише «єдино вірним» підходом у розкритті історичних та економічних подій і явищ.

Серед багатоаспектної творчої спадщини С. Борового, помітне місце належить працям, присвяченим дослідженню Південноукраїнського регіону. У роботах історика відсутнє чітке визначення поняття Південь. Утім, не відходячи від історіографічної традиції того часу, він фактично ототожнював поняття Новоросія та Південна Україна. Майже в усіх своїх працях для визначення території регіону він використовував словосполучення «Степова Україна». Тут вчений виступав послідовником усталеної історіографічної традиції 1920-х рр.

Сьогодні роботи С. Борового у галузі соціально-економічної історії Півдня не є чимось революційним. Вчений працював у певних

межах радянської історичної науки і був більше матеріалістом, ніж «чистим» марксистом. Його роботи знаходилися у рамках загальної тенденції розвитку радянської історіографії. У своїх студіях він піднімав питання, що були предметом тогочасних наукових дискусій: аграрні відносини, шляхи розвитку капіталізму, розклад феодално-кріпосницьких відносин та формування капіталістичного ладу тощо. Усі його праці мають високий науковий рівень і тяжіють до об'єктивізму, незалежно від кон'юнктури.

Соціокультурні дослідження С. Борового пов'язані з Одесою ХІХ—початку ХХ ст. Він вважав, що Південна Україна — це своєрідна зона свободи, свободи не тільки від кріпацтва, а свободи думки та поглядів. Вчений зробив вагомий внесок у формування особливо волелюбного і проєвропейськи орієнтованого образу регіону.

На жаль, Саул Якович Боровий не є загальновідомим істориком, але його науковий доробок дедалі активніше використовується у сучасній українській історіографії і тому його праці можуть бути у великій нагоді при зміні національних архетипів та узгодженні різних перспектив і векторів досліджень з української історії. Праці С. Борового з регіональної історії можуть прислужитися не лише як приклад певної історіографічної традиції, а й як цінне джерело для перспективних історичних та історіографічних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела неопубліковані

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр.765. — 11 арк.
2. Державний архів Одеської області. — Ф. Р-129. — Оп. 1 — Спр.713. — 22 арк.
3. Державний архів Одеської області — Фонд Р — 5519. — Оп. 1. — 46 арк.
4. Державний архів Одеської області — Фонд Р — 5519. — Оп. 2. — 132 арк.
5. Державний архів Одеської області — Ф. Р-7400. — Оп. 2. — Спр.5. — 79 арк.
6. Державний архів Одеської області — Ф. Р-7400. — Оп. 2. — Спр.10. — 81 арк.
7. Державний архів Одеської області — Ф. Р-7400. — Оп. 2. — Спр.14. — 13 арк.
8. Державний архів Одеської області — Ф. Р-7400. — Оп. 2. — Спр.15. — 5 арк.
9. Державний архів Одеської області — Ф. Р-7400. — Оп. 2. — Спр.16. — 83 арк.
10. Державний архів Одеської області — Ф. Р-7400. — Оп. 2. — Спр.18. — 87 арк.
11. Архів Одеського державного економічного університету. — Опись сотрудников, уволившихся в 1977 г. — 82 арк.
12. Архів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького — Личные дела сотрудников Одесской городской публичной библиотеки за 1928—1929 гг. А-Г. — Спр. 8. — 3 арк.

13. Російська державна бібліотека. Науково-дослідницький відділ рукописів. — Ф. 261. — Картон 2. — 92 арк.

14. Російська державна бібліотека. Науково-дослідницький відділ рукописів. — Ф. 640. — Картон 4. — 46 арк.

Джерела опубліковані

15. Боровий С. Я. Лист до Оксмана С.Ю. від 25.10.1963 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_11/Eg1113.htm

16. Боровий С. Я. Нариси з історії єврейської книги // Бібліологічні вісті. — 1925. — №1-2. — С. 47-58. — 1926. — №1. — С. 36-48.

17. Боровой С. Я. Революционная листовка в Одессе // Коммунист. — Одесса. — 1924. — №36. — С. 85-89.

18. Боровой С. Я. Еврейские газеты перед судом «учёных евреев»: два эпизода // Еврейская мысль. — Л., 1926. — С. 281-293.

19. Боровой С. Я. Новое о Ковнере // Еврейская мысль. — Л., 1926. — С. 225-245.

20. Боровий С. Я. Одеська академічна бібліотека ім. Менделе Мойхер-Сфорима (С. Абрамовича) // Бібліологічні вісті. — 1926. — №4. — С. 96-99.

21. Боровий С. Я. Книга в Одесі в 1917—1921 рр. // Праці. Одеська центральна наукова бібліотека. — 1927. — Т. 1. — С. 172-176.

22. Боровий С. Я. Volantia в Одесі (1917—1921): До питання бібліографування листівок-метеликів // Праці. Одеська центральна наукова бібліотека. — 1927. — Т.1. — С. 181-190.

23. Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт. По архивным материалам. — М.: Издательство М. и С. Сабашниковых, 1928. — С. 200.

24. Боровий С. Я. Наукова бібліотека в сучасних умовах. — К., 1930. — С. 67.

25. Боровой С. Я. Евреи в Запорожской Сечи // Исторический сборник. — Вып.1. Академия наук СССР. — 1934. — С. 141-190.

26. Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. — 1940. — № 9. — С. 81-124.
27. Боровой С. Я. Давид Лехно и его история Крымского ханства // Исторические записки. — 1941. — № 10. — С. 295-299.
28. Боровой С. Я. Одесская государственная научная библиотека в послеоктябрьский период / Исторический очерк // Одесская государственная научная библиотека им. М. Горького. — Одесса, 1941. — С. 89-116.
29. Боровой С. Я. Одесса: К 150-летию со дня основания // Исторический вестник. — 1944. — №5-6. — С. 41-49.
30. Боровой С. Я. Как Одесса выбирала в Государственную Думу. // Большевистское знамя. — 1946. — 8 января.
31. Боровой С. Я. Избиратели дореволюционной Одессы. // Большевистское знамя. — 1946. — 6 февраля.
32. Боровий С. Я. Російський національний геній. // Чорноморська комуна. — 1946. — 31 квітня.
33. Боровой С. Я. Конец одной карьеры. // Большевистское знамя. — 1946. — 4 июня.
34. Боровой С. Я. Так выбирали в Государственную Думу. // Большевистское знамя. — 1946. — 11 ноября.
35. Боровой С. Я. Крупнейший культурный очаг нашего города. // Большевистское знамя. — 1946. — 23 ноября.
36. Боровой С. Я. Суд народов. // Большевистское знамя. — 1947. — 10 января.
37. Боровой С. Я. Книга о родном городе. // Большевистское знамя. — 1947. — 24 июня.
38. Боровий С. Я. З історії суспільно-політичного життя в Одесі в першій чверті XIX ст. // Чорноморська комуна. — 1953. — 21 червня.
39. Боровой С. Я. Декабристы о кредите и банках // Деньги и кредит. — 1951. — №1. — С. 31-36.
40. Боровой С. Я. Радищев о кредите, банках и деньгах // Деньги и кредит. — 1952. — №5. — С. 37-43.
41. Боровой С. Я. Новые материалы о книге декабриста М. Ф. Орлова «О государственном кредите» // Зап. отдела рукописей / Гос. библиотека им. В. И. Ленина. — 1955. — Вып.17. — С. 159-211.

42. Боровой С. Я. Мицкевич накануне восстания декабристов. Одесский период жизни А. Мицкевича (февраль-ноябрь 1825 г.) // Литературное наследство. — Т.60. — Кн.1. — 1956. — С. 411-474.
43. Боровий С. Я. Півсторіччя тому // Комсомольське плем'я. — 1956. — 22 липня.
44. Боровой С. Я. Д. П. Журавский — основоположник банковской статистики в России // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — 1957. — Т.7. — С. 123-130.
45. Боровой С. Я. Библиотека чтения Н. Ключкова (Из истории библиотек в начале второй четверти XIX в.) // Библиотеки СССР. — 1957. — Вып.7. — С. 131-140.
46. Боровой С. Я. К вопросу о роли государственного кредита в развитии капиталистических отношений в России // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — 1957. — Т.8. — С. 83-95.
47. Боровой С. Я. Экономическое положение трудящегося населения Одессы накануне первой народной революции в России // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — 1957. — Т.9. — С. 171-204.
48. Боровой С. Я. Россия и иностранные банки в XVIII и в начале XIX в. // Из истории общественных движений и международных отношений. Сборник статей. — М., 1957. — С. 106-115.
49. Боровой С. Я. К истории промышленной политики России в 20—50-х гг. XIX в. // Исторические записки / Академия наук СССР. — М. — 1957. — Т. 60. — С. 276-290.
50. Боровой С. Я. Кредитная политика и банки России в XVIII в.: (Из лекций по истории народного хозяйства СССР) // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — Одесса — 1957. — С. 27.
51. Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в.— 1861 г.) — М.: Госфиниздат, 1958. — С. 288.
52. Боровой С. Я. Положение рабочего класса Одессы в XIX и начале XX в. // Из истории рабочего класса и революционного движения. Сборник статей памяти акад. А.М. Панкратовой. — М., 1958. — С. 497-537.
53. Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории

- Южной Украины // Одесское археологическое общество. — Т. 1 (34). — Одесса, 1960. — С. 175-185.
54. Боровой С. Я. «Геродот» нашего края // Знамя коммунизма. — 1960. — 1 марта.
55. Боровой С. Я. Здесь начиналась Одесса // Знамя коммунизма. — 1960. — 15 мая.
56. Боровой С. Я. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. // История СССР. — 1960. — №3. — С. 167-170.
57. Боровий С. Я. Про економічні погляди А. О. Скальковського // З історії економічної думки на Україні. — К., 1961. — С. 56-75.
58. Боровий С. Я. Банки в дореволюційній Україні // Українська радянська енциклопедія. — Т.1. — К., 1960.
59. Боровой С. Я. Давние традиции экономического сотрудничества // Сб. статей «Одесса — Марсель». — Одесса, 1960. — С. 36-48.
60. Боровой С. Я. Ценный труд по истории банков и кредитной политики России // Деньги и кредит. — 1961. — №3. — С. 91-93.
61. Боровой С. Я. К истории промышленной политики России в 20—50-х годах XIX в. // Исторические записки. — М. — 1961. — Вып.69. — С. 276-290.
62. Боровой С. Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII — начале XIX в. (Источниковедческие заметки) // Французский ежегодник 1961 г. — М., 1962. — С. 496-506.
63. Боровой С. Я. Об экономических воззрениях Пушкина в начале 1830-х гг. // Пушкин и его время. — Вып.1. — Л., 1962. — С. 246-264.
64. Боровой С. Я. Орлов М.Ф. и его литературное наследие // Орлов М. Ф. Капитуляция Парижа. Политические сочинения. Письма. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. — С. 269-313.
65. Боровой С. Я. Чунтулов В. История народного хозяйства СССР (эпоха социализма). Учебное пособие для студентов экономических вузов и факультетов УССР. — К., 1962 // Український історичний журнал. — 1963. — №6. — С. 130-131.
66. Боровой С. Я. История родного города // Знамя коммунизма. — 1963. — 8 августа.

67. Боровой С. Я. Велижское дело. // Советская историческая энциклопедия. — Т. 3. — М.: Советская энциклопедия, 1963. — С. 34.
68. Боровой С. Я. Гетто // Советская историческая энциклопедия. — Т. 4. — М.: Советская энциклопедия, 1963. — С. 430.
69. Боровой С. Я. Грец Генрих // Советская историческая энциклопедия. — Т. 4. — М.: Советская энциклопедия, 1963. — С. 726.
70. Боровой С. Я. Дубнов С.М. // Советская историческая энциклопедия. — Т. 5. — М.: Советская энциклопедия, 1964. — С. 394.
71. Боровой С. Я. Черта оседлости // Советская историческая энциклопедия. — Т. 15. — М.: Советская энциклопедия, 1974. — С. 876-877.
72. Боровой С. Я. Первый полный курс экономической истории зарубежных стран // Научные доклады высшей школы. Экономические науки. — 1963. — №1. — С. 121-124.
73. Боровой С. Я. О некоторых особенностях аграрного строя Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1962. — Минск, 1964. — С. 368-377.
74. Боровой С. Я. Армянская газета в Одессе. К истории издания «Вестник Армении» (1919-1920 гг.) // Историко-филологический журнал. — 1966. — №3. — С. 294-298.
75. Боровой С. Я. О реально исторической основе сюжета «Мёртвых душ» // Вопросы литературы. — 1966. — №4. — С. 251-252.
76. Боровой С. Я. О прототипе одного из героев «Капитанской дочки» // Русская литература. — 1966. — №2. — С. 194-195.
77. Боровой С. Я., Коциевский А. С. Основные моменты в развитии сельскохозяйственного производства и форм эксплуатации крестьян Степной Украины в дореформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Материалы симпозиума за 1964 год. — Кишинёв, 1966. — С. 472-481.
78. Боровий С. Я. До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу. Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України) // Республіканський міжвідомчий науковий збірник [Відповід. редактор доктор економічних наук, проф. Д.В. Вірник] — Київ: Наукова думка, 1967. — С. 21-31.

79. Боровий С. Я. До питання про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. — 1967. — №9. — С. 115-120.

80. Боровой С. Я. Тургенев в записках немецкого дипломата: Из дневника Х. Гогэнлоз, 1867 и 1879 гг. // Литературное наследство. — Т.67. — 1967. — С. 433-440.

81. Боровой С. Я., Коциевский А. С. Анцупов И. А. Государственная деревня Бессарабии в XIX веке. — Кишинёв: «Картя молдовеняскэ», 1966 // История СССР. — 1968. — №1. — С.170-172.

82. Боровой С. Я. Книга в Одессе в первой половине XIX в. // Книга. Исследования и материалы. — 1967. — Т. 14. — С. 145-159.

83. Боровой С. Я., Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. — М., 1968. — 168 с. // Вопросы истории. — 1969. — №10. — С. 156-159.

84. Боровой С. Я. О некоторых закономерностях развития аграрных отношений в южных колонизируемых окраинах Европейской России (вторая половина XVIII — первая половина XIX в.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1968. — Л., 1972. — С. 7-19.

85. Боровий С. Я. До хронології історії Гайдамаччини // Український історичний журнал. — 1968. — №10. — С. 117.

86. Боровой С. Я. К вопросу о применении наёмного труда в помещичьих хозяйствах Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1965. — М., 1970. — С. 290-296.

87. Боровой С. Я. Об экономических связях буржуазной верхушки и царизма в период империализма // История СССР. — 1970. — №2. — С. 105-113.

88. Боровий С. Я. Деякі особливості промислового розвитку Південної України у дореформений період // Історія народного господарства та економічної думки України. — 1970. — №4-5. — С. 113-116.

89. Боровой С. Я. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800—1825 гг. — М., 1970 // История СССР. — 1971. — №5. — С. 161-163.

90. Боровой С. Я. Милицкий и Вегелин // Вопросы истории. — 1971. — №8. — С. 197-200.

91. Боровой С. Я. Нераскаявшийся декабрист // Вечерняя Одесса. — 1973. — 25 октября.

92. Боровой С. Я. «Колокол» и общественно-политическая жизнь Одессы в годы первой революционной ситуации // Революционная ситуация в России. 1859—1861 гг. — М.: Наука, 1974. — С. 194-206.

93. Боровой С. Я., Коциевский А. С. К вопросу о капиталистической эволюции южноукраинского села в пореформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1971. — Вильнюс, 1974. — С. 270-279.

94. Боровой С. Я. К вопросу о задолженности помещичьего землевладения в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1968. — Л., 1972. — С. 197-203.

95. Боровой С. Я., С. А. Вольский, В. Г. Коновалов, П. П. Лопата и др. Одесса // История городов и сёл Украинской ССР: Одесская область. — К., 1978. — С. 99-163.

96. Боровой С. Я., С. П. Винницкий, В. Т. Коломийчук, Г. М. Лункин и др. Одесская область // История городов и сёл Украинской ССР: Одесская область. В 26 т. — К., 1969. — С. 9-84.

97. Боровой С. Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения // Археографический ежегодник за 1978 год. — М., 1979. — С. 85-101.

98. Боровий С. Я. Особливості формування населення міст Південної України в дореформенний період // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Вип. 16. — 1982. — С. 63-68.

99. Боровой С. Я. С. С. Громека и А. И. Герцен // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. — М., 1986. — С. 126-137.

100. Боровой С. Я. Классовая борьба на Украине XVII в. в свете современных еврейских хроник // Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «Хмельниччины»). Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. — М., Иерусалим: Гешарим, 1997. — С. 11-80.

101. Боровой С. Я. Воспоминания. — М., Иерусалим: Гешарим, 1993. — С. 382.

102. Боровой С. Я. Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «Хмельниччины»). Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. — М., Иерусалим: Гешарим, 1997. — С. 288.

103. Боровой С. Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации // Дусман Л.М. Помни! Не повтори! — Одесса: Друк, 2001. — С.17-41.

104. Добролюбский А. Одессея одного археолога / Ред.-сост. А. Красножон. — СПб.: Нестор-История, 2009. — С. 512.

105. Запрошення на засідання Секції книги, присвяченого 85-річчю з дня народження Саула Яковича Борового // З архіву Н. Чермошенцевої.

Література

106. Андрєєв В. М. С. Я. Боровий: козацька тематика в творчості історика / В. М. Андрєєв // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району», 10-11 жовтня 2002 р. — Нікополь — Запоріжжя — Херсон: Р.А. Тандем-У, 2002. — С. 26-38.

107. Андрєєв В. М. Православна безодня XVII ст. в історичній свідомості єврейського народу: історіографічний аспект / В. М. Андрєєв // Матеріали XI щорічної Міжнародної міждисциплінарної конференції по іудаїці. — Ч. 2. — М., 2004. — С. 141-152.

108. Андрєєв В. М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) / В. М. Андрєєв // Український історичний журнал. — 2007. — №4. — С. 102-122.

109. Андрєєв В. М., Чермошенцева Н. М. С. Я. Боровий: матеріали до біографії та бібліографії / В.М. Андрєєв, Н. М. Чермошенцева // Збірник наукових праць. «Південний архів». Історичні науки. — Вип. 10. — Херсон, 2003. — С. 62-76.

110. Антифашистский комитет еврейский [Электронный ресурс]: Электронная еврейская энциклопедия — интернет-версия Краткой еврейской энциклопедии на русском языке (КЕЭ) в 11 томах (Иерусалим, 1976-2005)— електрон. дан. (1 файл). — Т.1. — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=10244>

111. Антонович В. В. Про козацькі часи на Україні / В. В. Антонович. — К.: Дніпро, 1991. — С. 238.

112. Артамонов В. Україно-русская конвергенция в последней трети XVII—XVIII веках / В. Артамонов // Україна в Центрально-Східній Європі. — 2005. — №5 — С. 607-622.
113. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713—1776. — вид. 2-ге, доповнене та виправлене / [упорядники Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко]. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 232.
114. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Багалій Д.І. — Харків: Союз, 1920. — С. 100.
115. Барабой А. З., Чепко В. В. V Міжреспубліканський симпозиум з питань аграрної історії Східної Європи / А. З. Барабой, В. В. Чепко // Український історичний журнал. — 1962. — № 6. — С. 146-148.
116. Беренштейн Л.Ю. Евреи и политические репрессии в СССР (20—80-е годы XX ст.) / Л.Ю. Беренштейн. — К., 1996. — С. 195.
117. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел / А. В. Бойко. — К., 2000. — С. 308.
118. Бойко А. Історіографічна традиція дослідження аграрної історії Південної України / А. В. Бойко // Осягнення історії. Збірник праць на пошану проф. М. П. Ковальченко з нагоди 70-річчя. — Острого-Нью-Йорк, 1999. — С.153-161.
119. Бородатий В. П. Одеський державний економічний університет. Нариси історії / В. П. Бородатий, М. О. Скрипник, В. Д. Граждан. — Одеса, 2000. — 267с.
120. Боффа Д. История Советского Союза. В 2 т. / Д. Боффа. — Т. 2. — М.: Международные отношения, 1990. — С. 632.
121. Брегель Є. Ценная работа по истории кредита и банков в России / Є. Брегель // Деньги и кредит. — 1958. — № 11. — С. 86-95.
122. Верба І. В. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні / І. В. Верба. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1999. — С. 380.
123. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 516.
124. Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості / С. Г. Водотика. — Київ — Херсон, 1998. — С. 141.

125. Галант И. Арендовали ли евреи церкви на Украине? / И. Галант. — К.: Работник, 1909. — С. 16.
126. Ганелин Р. Ш. С. Я. Боровой (1903—1989) / Р. Ш. Ганелин, С. К. Лебедев, Я. С. Лурье, А. Г. Тартаковский // Отечественная история. — 1994. — № 3. — С. 161-170.
127. Ганелин Р. Ш. Проблемы историографии евреев в России. Вторая половина XIX в. / Р.Ш. Ганелин, В.Е. Кельнер // Евреи в России. Историографический очерк. — М.-Иерусалим, 1994. — С. 183-246.
128. Гейликман Т. Б. История общественного движения евреев в Польше и России / Т. Б. Гейликман. — М., 1930.
129. Гесен Ю. И. История еврейского народа в России. В 2 т. / Ю.И. Гесен. — Т.1. — Петроград, 1916. — С. 472.
130. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. — К.: Изд-во АН УРСР, 1956. — С. 415.
131. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. — К.: Госполитиздат, 1957. — С. 462.
132. Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування, 1734—1775 / В.О. Голобуцький. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 414.
133. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. — К.: Вища школа, 1994. — С. 539.
134. Греков Б. «Исторический сборник». Труды исторической комиссии АН СССР. 1934-1935. № 1-4 / Б. Греков // Историк-марксист — 1936. — Кн. 2 (54). — С. 143.
135. Грибовський В. В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. В. Грибовський. — Дніпропетровськ: Пороги, 2004. — С. 128.
136. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856—1886) / Я. Грицак. — К.: Критика, 2006. — С. 631.
137. Грушевський М. С. Хмельницький и Хмельниччина. Историчний ескіз / М. С. Грушевський. — Львів: з друкарні НТ ім. Шевченко, 1901. — С. 63.
138. Грушевський М. С. Степ і море в історії України / М. С. Грушевський // Український історик. — 1991—1992. — Т. 28-29. — С. 55-68.
139. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. / М. С. Гру-

шевський. — Т.8: Роки 1626-1650. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 850.

140. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. / М.С. Грушевський. — Т.9. — Кн.1: Роки 1650-1654. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 880.

141. Гурштейн А. С. Боровой. Очерки из истории еврейской книги на Украине / А. Гурштейн // Печать и революция — 1927. — Кн. 4. — С.158-159.

142. Данилевский И. Н. Источниковедение: теория, история, метод. Учеб. пособие для гуманитарных специальностей / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. — М., 2000. — 701 с.

143. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. / Отв. Ред. Фадеев А. Н. / Институт истории АН СССР / Е. И. Дружинина. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 277.

144. Євреї в Україні: науковий допоміжний бібліографічний покажчик. — К.: Книжкова палата України, 1999. — 367 с.

145. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Є. Єсельчик. — К.: Критика, 2008. — С. 303.

146. Евреи-казаки в начале XVII в. // Киевская старина. — 1890. — Т.ХХІХ. — С. 377-379.

147. Егоров Б. Ф. Жизнь и творчество Ю. М. Лотмана / Б. Ф. Егоров. — М.: Новое литературное обозрение, 1999. — С. 383.

148. Енциклопедія історії України / [гол. ред. В. А. Смолій]. — Т.1. — К.: Наукова думка, 2003. — С. 688.

149. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / [упорядники: С. В. Амбросімова, А І. Перкова та ін.]. — Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. — С. 888.

150. Етнонаціональні процеси в Україні. Історія та сучасність. / [під ред. В. Наулка]. — К., 2001. — С. 423.

151. Загоровский Е. А. Рецензия на книгу: С. Я. Боровой. Еврейская земледельческая колонизация в старой России / Е. А. Загоровский // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція соціально-історична — Ч. 4-5. — Одеса, 1928. — С.147-150.

152. Заруба В. Історик держави і права України академік

М. Слабченко (1882-1952) / В. Заруба. — Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2004. — С. 455.

153. Защита диссертации С.Я. Боровим // Историк-марксист. — 1940. — Кн. 9. — С. 151-153.

154. Історіографічний словник: навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів / [ред. Посохова С. І.]. — Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. — С. 320.

155. Історія Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. — Т. 2. — А-Г. / [гол. ред. Сінокіп І. М.]. — Одеса: Астропринт, 2000. — С. 448.

156. Іордатій М. Буржуазний націоналіст під маскою вченого / М. Іордатій // Чорноморська комуна. — 25 березня 1953 р. — С. 3.

157. Иванов М. А. Беседа как метод исследования / М. А. Иванов // Социс. — 1989. — №4. — С. 106-111.

158. Историческая наука в Московском университете, 1755—2004 / [под ред. С. П. Карпова]. — М.: Издательство Московского университета, 2004. — С. 640.

159. Историография истории СССР (эпоха социализма) / [под ред. И. И. Минца]. — М.: Высшая школа, 1982. — С. 336.

160. История евреев в России / [при участии: А. И. Браудо, М. Л. Вишницера, Ю. И. Гессена, С. М. Гинзбурга]. — Т.1. — М.: Издательство т-ва «Мирь», 1914. — С. 526.

161. История России. Новейшее время (1945-1999) / [под ред. А. Б. Безбородько]. — М.: Олимп, 2001. — 464 с.

162. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719—1858) / В. М. Кабузан. — Москва: Наука, 1976. — 305 с.

163. Кержнер А. Єврейське друкарство / А. Кержнер // Нариси з історії та культури євреїв України — К.: Дух і Літера, 2005. — С. 379-398.

164. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Издание второе, дополненное / И. Д. Ковальченко. — М.: Наука, 2003. — С. 580.

165. Ковнер Аврахам Ури [Электронный ресурс]: Электронная еврейская энциклопедия — интернет-версия Краткой еврейской энциклопедии на русском языке (КЕЭ) в 11 томах (Иерусалим, 1976-

2005) — електрон. дан. (1 файл). — Т.4. — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=12142>

166. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. — К.: Критика, 2004. — С. 351.

167. Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І. І. Колесник // Український історичний журнал. — 2002. — № 1. — С. 26-37.

168. Колесник І. І. Регіональна історія та регіональна історіографія / І. І. Колесник // Регіональне і загальне в історії. Тези Міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду. — Дніпропетровськ: Пороги. — 1995. — С. 328.

169. Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України XIX ст. / І. І. Колесник // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 169-193.

170. Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській СРСР (1917-1937 рр.) / Н. В. Комаренко. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 171.

171. КОМЗЕТ [Электронный ресурс]: Электронная еврейская энциклопедия — интернет-версия Краткой еврейской энциклопедии на русском языке (КЕЭ) в 11 томах (Иерусалим, 1976-2005) — електрон. дан. (1 файл). — Т.4. — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=12172>

172. Коренева Е. Исследовательская деятельность С. Я. Борового / Е. Коренева [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.moria.farlep.net>

173. Костомаров М. Богдан Хмельницкий: в 3-х томах / М. Костомаров. — Т.1. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1884. — С. 378.

174. Коциевский А. С. Саул Яковлевич Боровой (1903—1989) / А.С. Коциевский // Видные учёные Одессы (ушедшие из жизни). — Вып.4. — Одесса: Печатный двор, 1994. — С. 118.

175. Краткая история о бунтах Хмельницкого и войн с татарами, шведами и уграми в царствование Владислава и Казимира в продолжении 12 лет, начиная с 1647 г. — М.: Университетская типография, 1846. — С. 56.

176. Кульчицький С. В. Памяти Саула Яковлевича Борового (1903—1989 гг.) / С. В. Кульчицький // Боровой С. Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. — К., 1993. — С. 1-3.

177. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. — М.: Прогресс, 1975. — С. 288.

178. Лиман І. І. Особливості релігійності запорозьких козаків / І. І. Лиман // Південна Україна у XVIII-XIX ст. / Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — 1996. — №2. — С. 78-86.

179. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. В 2-х т. — Т.1. — К.: Основи, 1994. — С. 554.

180. Лисяк-Рудницький І. Українські відповіді на єврейське питання / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. В 2-х т. — Т.1. — К.: Основи, 1994. — С. 554.

181. Лисяк-Рудницький І. Зауваження до статті професора Цві Гітельмана «Соціально-політична роль євреїв в Україні» / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. В 2-х т. — Т.1. — К.: Основи, 1994. — С. 554.

182. Лотман Ю. Пушкин и его время. Исследования и материалы / Ю. Лотман // Вопросы литературы — 1962. — №12. — С. 188-191.

183. Любченко В. Євреї у складі Російської імперії / В. Любченко // Нариси з історії та культури євреїв України — К.: Дух і Літера, 2005. — С. 60-96.

184. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. В 2-х т. / П. И. Лященко. — Т.1. — М.: Госполитиздат, 1952г. — С. 656.

185. Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / М. Марченко. — К., 1959.

186. Матях В. Дослідження українського історичного процесу раннього нового часу в світлі новітніх історіографічних тенденцій / В. Матях // Україна в Центрально-Східній Європі. — 2005. — №5 — С. 493-511.

187. Матяш І. Б. Археологічний інститут в Одесі: Втрачені можливості / І. Б. Матяш // Архіви України — 1998. — № 1-6.

188. Мицель М. Евреи Украины в 1943—1953 гг.: очерки доку-

ментированной истории / М. Мицель. — К.: Дух і Літера, 2004. — С. 362.

189. Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття / Ю. Мицик. — Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. — С. 262.

190. Мицик Ю. Євреї-козаки / Ю. Мицик // Хроніка 2000. — 1998. — Вип. 21-22. — С. 72-76.

191. Мосты между временами: Интервью с д-ром ист. наук С. Боровым / Вёл Е.Голубовский // Мигдаль — Times. — 2003. — № 2 (40). — С. 10-11.

192. Музичко О. Дослідження історії євреїв в Україні в часи Козацької революції 1648-1657 років в працях С. Я. Борового / О. Музичко // Сб. Матеріалов II Международной научной конференции «Одесса и еврейская цивилизация». (10-12 ноября 2003 г.) — Одесса, 2004. — С. 107-113.

193. Назаренко Ю. В. Освободительная война и воссоединение Украины с Россией в трудах советских историков накануне Великой Отечественной войны / Ю. В. Назаренко // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. — Вып. 2. — Днепропетровск, 1975.

194. Наор Леа. Поэт. Повесть о Бялике / Л. Наор. — И.: «Библиотека-Алия», 1993. — С. 72.

195. Новікова Л. В. Внесок А. О. Скальковського (1808-1898) у дослідження історії Південної України: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Новікова Людмила Володимирівна — Одеса, 2004. — С. 20.

196. Ноткин Нота [Электронный ресурс]: Электронная еврейская энциклопедия — интернет-версия Краткой еврейской энциклопедии на русском языке (КЕЭ) в 11 томах (Иерусалим, 1976-2005)— электрон. дан. (1 файл). — Т.5.— Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/13013>

197. Нусинов И. М. История литературного героя / И. М. Нусинов. — М.: Гослитиздат, 1958. — С. 551.

198. Общество для распространения просвещения между евреями [Электронный ресурс]: Электронная еврейская энциклопедия — интернет-версия Краткой еврейской энциклопедии на русском языке (КЕЭ) в 11 томах (Иерусалим, 1976-2005) — Электрон.

дан. (1 файл). — Т. 6. — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=13032>

199. Оглоблін О. Українська історіографія 1917—1956 рр. / О. Оглоблін. — К., 2003. — С. 250.

200. Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького (1829—1999) / [упорядники: О. Л. Кальченко, О. Г. Кушнір, Т. І. Олейніков]. — Одеса: ОДНБ ім. М. Горького, 2004. — С. 426.

201. ОЗЕТ [Электронный ресурс]: Электронная еврейская энциклопедия — интернет-версия Краткой еврейской энциклопедии на русском языке (КЕЭ) в 11 томах (Иерусалим, 1976—2005)— электрон. дан. (1 файл). — Т. 6. — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=13053>

202. Оршанский И. Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев / И. Г. Оршанский. — СПб.: Типография О. И. Бакста, 1877. — С. 439.

203. Очерк истории исторической науки в СССР. — М., 1985. — Т. V. — С. 605.

204. Очерки развития науки в Одессе / [отв. ред. С. А. Андронати]. — Одесса: Титул, 1995. — С. 576.

205. Оперативность — важное качество газеты // Правда. — 15 июня 1953. — № 166. — С. 2.

206. Парієнко Г. К. Одеський державний економічний університет: історія. Ректори / Г. К. Парієнко. — Одеса: Астропринт, 2006. — С. 160.

207. Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників / З. В. Першина // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 53-63.

208. Пірко В. Заселення Степової України в XVI—XVIII ст. / В. Пірко. — Донецьк: Український культурологічний центр, 1998. — С. 124.

209. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій; [пер. з англ. С. Грачова]. — К.: Критика, 2005. — С. 496 — (Критичні студії).

210. Подольський А. Єврейські студії в Україні: розвиток, тенденції, перспективи / А. Подольський [Электронный ресурс]: режим доступа: <http://www.holocaust.kiev.ua>

211. Покровский М. Н. Избранные произведения / М. Н. Покровский. — Т. 1. — М.: Мысль, 1966, — С. 725.

212. Полонська-Василенко Н. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні / Н. Полонська-Василенко // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії / Під ред. академіка А. Е. Кримського. — К., 1929. — С. 83-102.

213. Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія наук (нарис історії) / Н. Д. Полонська-Василенко. — Ч.3. — Мюнхен, 1958. — С. 110.

214. Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії / Н. Полонська-Василенко // Історія України. — Т.І. — Київ: Либідь, 1992. — С. 11-38.

215. Портреты историков. Время и судьбы. — Т. 1. : Отечественная история. — М-Иерусалим: Университетская книга, 2000. — С. 431.

216. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII—XX ст. / В. А. Потульницький. — К.: Либідь, 2002. — С. 480.

217. Рабби Шаул Вагшал. Еврейское воспитание / Рабби Шаул Вагшал. — Иерусалим: Швут Ами, 1988. — С. 75.

218. Реестр всего войска запорожского после зборовского договора с королём польским Яном Казимиром. Составлен 1649 года, октябрь 16 дня и изданные по подлиннику О. М. Бодянским. — М., 1875. — С. 336.

219. Репина Л. П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания / Л. П. Репина // Казус: индивидуальное и уникальное в истории / Под. ред. Бессмертного Ю. Л., Бойцова М. А. — Вып. 2. — М., 1999. — С. 76-100.

220. Репина Л. П. Интеллектуальная история на рубеже XX—XXI веков / Л. П. Репина // Новая и новейшая история. — 2006. — № 1. — С. 12-22.

221. Репіна Л. Інтеллектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи / Л. П. Репіна // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. — Вип.1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 89-106.

222. Российская еврейская энциклопедия / [под ред. Г. Брановера]. — Т.1. — М.: Рос. Акад. естественных наук; Российско-израильский энцикл. центр «Эпос», 1994. — С. 558.

223. Рубинштейн С.Л. Очерки, воспоминания, материалы: К 100-летию со дня рождения / [отв. ред. Б. Ломов] — М.: Наука, 1989. — С. 431.
224. Санкт-Петербург [Электронный ресурс]: Электронная еврейская энциклопедия — интернет-версия Краткой еврейской энциклопедии на русском языке (КЕЭ) в 11 томах (Иерусалим, 1976—2005) — электрон. дан. (1 файл). — Т. 4. — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/12415>
225. Сас П. М. Історія України. Навчальний посібник / П. М. Сас. — Львів: видавництво М. П. Коць, 2001. — С. 291.
226. Сисин Ф. Євреї та повстання Богдана Хмельницького / Ф. Сисин // *Marra mundi*. Збірник на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. — С.497-488.
227. Скальковский А. Еврейский плен на Запорожье / А. Скальковский // *Киевская старина*. — Кн. 8. — 1884. — С. 159-165.
228. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. Скальковский. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — С. 678.
229. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны / М. Е. Слабченко. — Ч. 1. — К.: Государственное издательство Украины, 1923. — С. 189.
230. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648—1676 рр. крізь призму століть / В. Смолій, В. Степанков // *Український історичний журнал*. — 1998. — №1. — С. 3-24.
231. Соболевская О. «Еврейская мама» в воспоминаниях взрослых детей / О. Соболевская // Тезисы докладов Одиннадцатой ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. — М., 2004. — С. 23-25.
232. Соколянский М. Г. Долго и счастливо / М.Г. Соколянский // Боровой С. Я. Воспоминания. — М., Иерусалим: Гешарим, 1993. — С. 5-17.
233. Соколянский М. Г. Некролог при жизни / М. Г. Соколянский. — Одесса, 2003. — С. 144-180.
234. Соколянский М.Г. Лица необщее выражение / М. Г. Соколянский // *Мигдаль — Times*. — 2003. — № 2 (40). — С. 7-9.
235. Соколянский М. Г. Саул Боровой и дело его жизни / М. Г. Соколянский // Сб. материалов II Международной научной конфе-

ренции «Одесса и еврейская цивилизация», 10-12 ноября 2003 г. — Одесса, 2004. — С. 80-97.

236. Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? / В. Степанков // Україна в Центральній-Східній Європі. — 2005. — № 5 — С. 369-414.

237. Степанков В. Національна революція XVII ст. у висвітленні українських істориків другої половини XIX ст. (кілька штрихів для з'ясування проблеми) / В. Степанков // Осягнення історії. Збірник праць на пошану проф. М. П. Ковальченко з нагоди 70-річчя. — Острог-Нью-Йорк, 1999. — С. 480-489.

238. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. — № 1. — 1999.

239. Телушкин Й. Еврейский мир / Й. Телушкин. — М.-Иерусалим: Мосты культуры, 2000. — С. 576.

240. Тельвак В. Иудаика в наследии Михаила Грушевского (историографическая и политическая практика) / В. Тельвак // Материалы Одиннадцатой ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. — М., 2004. — Вып. 16. — Ч. 2. — С. 113-123.

241. Темірова Н. Р. Поміщицьке землеволодіння та землекористування на півдні України у пореформений період / Н. Р. Темірова // Південна Україна у XVIII—XIX ст. / Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. — ЗДУ. — 1998. — № 3. — С. 135-142.

242. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914—1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. — Запоріжжя: Просвіта, 2005. — С. 324.

243. Українські історики XX ст. Бібліографічний довідник / [гол. ред. В. А. Смолій]. — Вип. 2. — К., 2004. — С. 60-62.

244. Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К.: Генеза, Запоріжжя «Прем'єр», 2002. — С. 567.

245. Хасидизм [Електронний ресурс]: Електронна єврейська енциклопедія — інтернет-версія Краткой еврейской энциклопедии на русском языке (КЕЭ) в 11 томах (Иерусалим, 1976—2005) — електрон. дан. (1 файл). — Т.9. — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=14462>

246. Хитерер В. Документы по еврейской истории XVI—XX ве-

ков в Киевских архивах / В. Хитерер. — К.: Мости культуры, 2001. — С. 223.

247. Хмарський В., Новікова Л. Аполлон Скальковський // Історіографічні дослідження в Україні / В. Хмарський, Л. Новікова; [відп. ред. Ю. А. Пінчук]. — Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX—XX ст. — К.: НАН України Інститут історії України, 2003. — С. 52-74.

248. Храбан О. Г. Спалах гніву народного. Антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр. / О. Г. Храбан. — К.: видавництво при КДУ, 1989. — С. 173.

249. Цензура [Електронний ресурс]: Електронна єврейська енциклопедія — інтернет-версія Краткой еврейской энциклопедии на русском языке (КЕЭ) в 11 томах (Иерусалим, 1976-2005)— електрон. дан. (1 файл). — Т.9.— Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=14609>

250. Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період) / Е. Циганкова. — К.: Критика, 2007. — С. 291.

251. Чарный С. Позднесоветская и постсоветская иудаика / С. Чарный // Материалы одиннадцатой ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. — М., 2004. — Вып. 16. — Ч. 2. — С. 140-142.

252. Чермошенцева Н. С. Я. Боровой как исследователь истории евреев в Украине / Н. Чермошенцева // Сб. материалов II Международной научной конференции «Одесса и еврейская цивилизация». 10—12 ноября 2003 г. — Одесса, 2004. — С. 221-226.

253. Чермошенцева Н. М. С. Я. Боровий: дослідник історії євреїв в Україні / Н. М. Чермошенцева // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. — Вип. XVIII. — Запоріжжя, 2004. — С. 210-215.

254. Чермошенцева Н. М. Наукова спадщина С. Я. Борового: історіографія та бібліографія / Н. М. Чермошенцева // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. XXVI. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. — С. 138-150.

255. Чистова И. С. Л. Р. Коган — пушкинист / И. С. Чистова [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/isg/isg-3432.htm>

256. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в

історії і сучасності України / В. С. Чишко. — К.: БМТ, 1996. — С. 238.

257. Чуткий А. Микола Павлович Дашкевич (1852—1908) / А. Чуткий. — К.: Темпора, 2008. — С. 528.

258. Шестопап М. Євреї на Україні: історична довідка / М. Шестопап. — К.: Оріяни, 1998. — С. 102.

259. Швидько Г. К. Дослідження 20-х років з історії Південної України / Г. К. Швидько // Південна Україна у XVIII-XIX ст. / Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. — ЗДУ. — 2001. — №6. — С. 274-275.

260. Шушляннікова Н. В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII—початку XX ст. за наративною літературою: дисер... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Шушляннікова Наталя Володимирівна — Херсон, 2002. — С. 213.

261. Эварницкий Д. И. История запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. — Т. 1. — СПб.: типография И. Н. Скороходова, 1892. — С. 540.

262. Эфроимсон В. П. Загадка гениальности / В. П. Эфроимсон. — М.: Знание, 1991. — С. 62.

263. Яков Бар-Ор. Положение женщины в еврейском обществе. Перевод Г. Глускиной / Я. Бар-Ор // Еврейская семья: Материалы ежегодной конференции по еврейской философии / Ред. Й. Менделевич. — Иерусалим: АМАНА, 1993. — С. 116-120.

264. Яворницький Д. І. До історії Степової України / Д. І. Яворницький. — Д.: Січ, 2004. — С. 224.

265. Яковенко Н. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників / Н. Яковенко // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — Київ, 2002. — С. 189-231.

266. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України [2-ге вид., перероблене та розширене] / Н. Яковенко. — К.: Критика, 2005. — С. 584.

267. Якубова Л. Політика аграризації єврейства: соціальні та економічні наслідки (20-ті—початок 30-х рр. XX ст.) / Л. Якубова // Проблеми історії України XIX—початку XX ст.: факти, судження, пошуки. — 2003. — Вип. 10. — С. 178-208.

268. Sysyn F. The Kmel'nyts'kyi Uprising: A characterization of the Ukrainian revolt / F. Sysyn // Jewish History — 2003. — Vol. 17. — No 2. — P. 115-139.

ДОДАТОК А.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ С. Я. БОРОВОГО (хронологічний принцип)

1920-ті

1. Революционная листовка в Одессе // Коммунист. — Одесса. — 1924. — №36. — С. 85-89.
2. Нариси з історії єврейської книги // Бібліологічні вісті. — 1925. — № 1-2. — С. 47-58. — 1926. — №1. — С. 36-48.
3. Давид Лехно и его история Крымского ханства // Еврейская мысль. — Л., 1926.
4. Книжная продукция в СССР на иврите. // Кирьят сефер. — 1926.
5. Еврейские газеты перед судом «учёных евреев»: два эпизода // Еврейская мысль. — Л., 1926. — С. 281-293.
6. Новое о Ковнере // Еврейская мысль. — Л., 1926. — С. 225-245.
7. Одеська академічна бібліотека ім. Менделе Мойхер-Сфорима (С. Абрамовича) // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 4. — С. 96-99.
8. Книга в Одесі в 1917—1921 рр. // Праці. Одеська центральна наукова бібліотека. — 1927. — Т. 1. — С. 172-176.
9. Volantia в Одесі (1917—1921): До питання бібліографування листівок-метеликів // Праці. Одеська центральна наукова бібліотека. — 1927. — Т.1. — С. 181-190.
10. Новороссийские колонии после второго переселения. — Минск: Белорусская Академия наук, 1927. — С. 27.
11. Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт. По архивным материалам. — М.: Издательство М. и С. Сабашниковых, 1928. — С. 200.

12. Часописи Поділля // Записки українського бібліографічного товариства в Одесі. — 1928. — Ч.1. — С. 52-54.
13. Забытый нигилист. — Одесса, 1928. — С. 12.
14. Архівні методи в бібліотечній роботі // Журнал бібліотечкознавства та бібліографії. — 1929. — Ч.3. — С. 21-30.
15. Одеська періодична преса 1917—1929. — Одесса, 1929. — С. 176.
16. До історії єврейсько-руської преси. — Historijche Jchriften. — Ч.1. — 1929. (єврейською мовою)

1930-ті

17. Наукова бібліотека в сучасних умовах // Бібліологічні вісті. — 1930. — №1. — С. [?] — №2. — С. 29-56.
18. Нездійсненні проекти утворити в Києві єврейську друкарню: (1836—1846). // Бібліолог. зб. / бібліолог. коміс. — Москва; Харків; Мінськ: Центрвидав, 1930. — С. 93-103. (єврейською, кор. зміст українською).
19. Невідомий переклад Лінецького // Бібліолог. зб. / бібліолог. коміс. — Москва; Харків; Мінськ: Центрвидав, 1930. — С. 520-521. (єврейською, кор. зміст українською).
20. Бібліографія революційного руху в Одесі (1820—1920). — Одеса: Праці ОДНБ — 1933. — Т.1. — С. 210. // Співупорядники: М. М. Петринський, М. В. Рапопорт, В. В. Стратен та ін.
21. Консультація та науково-бібліографічна робота наукової бібліотеки // Бібліотека у соціальному будівництві. — 1933. — №6—7. — С. 42-45.
22. Евреи в Запорожской Сечи // Исторический сборник. — Вып. 1. Академия наук СССР. — 1934. — С. 141-190.
23. Соцтехникум в Одесской государственной научной библиотеке / співавтор М. В. Рапопорт // Красный библиотекарь. — 1935. — №2. — С. 58-59.
24. Бібліографічна вечірка в науковій бібліотеці // Бібліотека у соціальному будівництві. — 1935. — №7. — С. 51-54.
25. Віннік М. Природні ресурси Одеської області // редактор Боровий С. Я. — Одеса: ОДНБ, 1936.

1940-ві

26. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. — 1940. — № 9. — С. 81-124.

27. Банки в России в первые десятилетия их существования // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — 1940. — Т.1. — С. 35-48.

28. Давид Лехно и его история Крымского ханства // Исторические записки. — 1941. — № 10. — С. 295-299.

29. Одесская государственная научная библиотека в послеоктябрьский период / Исторический очерк // Одесская государственная научная библиотека им. М.Горького. — Одесса, 1941. — С. 89-116.

30. Одесса: К 150-летию со дня основания // Исторический вестник. — 1944. — №5-6. — С. 41-49.

31. Деятельность подпольной организации и партизанского отряда «Буревестник». — Одесса, 1945.

32. Как Одесса выбирала в Государственную Думу // Большевикское знамя. — 1946. — 8 января.

33. Избиратели дореволюционной Одессы. // Большевикское знамя. — 1946. — 6 февраля.

34. Боровой С., Мяташ Н. Создание истории Великой Отечественной войны — всенародное дело // Большевикское знамя. — 1946. — 19 марта.

35. Російський національний геній // Чорноморська комуна. — 1946. — 31 квітня.

36. Конец одной карьеры. // Большевикское знамя. — 1946. — 4 июня.

37. Так выбирали в Государственную Думу // Большевикское знамя. — 1946. — 11 ноября.

38. Крупнейший культурный очаг нашего города // Большевикское знамя. — 1946. — 23 ноября.

39. Суд народов // Большевикское знамя. — 1947. — 10 января.

40. Книга о родном городе // Большевикское знамя. — 1947. — 24 июня.

41. О мемориальных досках // Большевистское знамя. — 1947. — 22 октября (під псевдонімом С. Яковлев).
42. Это никогда не повторится // Большевистское знамя. — 1947. — 2 декабря.
43. Удовлетворить возросшие запросы читателя // Большевистское знамя. — 1948. — 27 августа.
44. Библиографические работы Одесской государственной научной библиотеки // Большевистское знамя. — 1948. — 22 сентября.
45. Мицкевич и декабристы. К 150-летию со дня рождения А. Мицкевича // Большевистское знамя. — 1948. — 24 декабря.
46. Как «выбирали» судей в старой России // Большевистское знамя. — 1948. — 25 декабря.
47. Банки в России в последней четверти XVIII в. // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — 1947. — Т.2. — С. 93-110.
48. З історії міста // Одеса: короткий довідник. — Одесса, 1945. — С. 3-31.
49. Из истории экономической политики в России XVIII в.: (Вопрос о банках 60—70-х гг. XVIII в.) // Наук. записки / Одеський педагогічний інститут. — 1947. — Т.8. — С. 89-106.
50. Одесса в период развития промышленного капитализма и империализма: (1861-1917) // Одесса: Очерк истории города-героя: К 150-летию со дня основания. — Одесса, 1947. — С. 79-136.
51. Одеса в радянській художній літературі // Героїчна Одеса: Літ. — художн. і публіцистичний альманах. — Одеса, 1947. — С. 121-134.
52. Попытка создания банка в России XVII в. // Деньги и кредит. — 1947. — №1. — С. 36-39.
53. Так обирали в державну думу // Зб. на допомогу пропаганд. — Одеса, 1947.
54. К вопросу о складывании капиталистического уклада в России XVIII в. // Вопросы истории. — 1948. — №5. — С. 67-77.
55. Краткий очерк истории Одессы // Одесса: Краткий справочник. — Одеса, 1948. — С. 3-21.

1950-ті

56. Вопросы кредитования торговли и промышленности в экономической политике России XVIII века // Исторические записки. — 1950. — №33. — С. 93-122.

57. Суворов и основание Одессы. // Большевицкое знамя. — 1950. — 17 мая.

58. Декабрист М.Ф.Орлов и его книга «О государственном кредите» // Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии. — 1951. — №1. — С. 40-60.

59. Декабристы о кредите и банках // Деньги и кредит. — 1951. — С. 31-36.

60. Радищев о кредите, банках и деньгах // Деньги и кредит. — 1952. — №5. — С. 37-43.

61. Вопросы преподавания истории народного хозяйства // Вестник высшей школы. — 1952. — № 6. — С. [?].

62. Вспомогательный банк (для дворянства). Из истории экономической политики России конца XVIII — начала XIX века // Исторические записки. — 1953. — Вып.44. — С. 206-230.

63. З історії суспільно-політичного життя в Одесі в першій чверті XIX ст. // Чорноморська комуна. — 1953. — 21 червня.

64. Полезная книга по истории народного хозяйства // Вестник высшей школы. — 1954. — №12. — С. 56-58.

65. Каразин. Библиография // Вопросы истории. — 1954. — №10.

66. Вопросы краеведческой библиографии // Советская библиография. — 1954. — №36. — С. [?].

67. Кредитная политика царизма в условиях разложения крепостничества // Вопросы истории. — 1954. — №2. — С. 129-138.

68. Из истории кредитной политики России в период разложения крепостничества (коммерческий банк) // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — Т.3. — 1955. — С. 98-123.

69. К истории ростовщического капитала в России XVII века // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — 1955. — Т.4. — С. 159-180.

70. Новые материалы о книге декабриста М. Ф. Орлова «О государственном кредите» // Зап. отдела рукописей / Гос. библиотека им. В. И. Ленина. — 1955. — Вып.17. — С. 159-211.

71. Мицкевич накануне восстания декабристов. Одесский период жизни А. Мицкевича (февраль—ноябрь 1825 г.) // Литературное наследие. — Т.60. — Кн.1. — 1956. — С. 411-474.

72. Півсторіччя тому // Комсомольське плем'я. — 1956. — 22 липня.

73. Д.П.Журавский — основоположник банковской статистики в России // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — 1957. — Т.7. — С. 123-130.

74. «Библиотека чтения» Н. Ключкова (Из истории библиотек в начале второй четверти XIX в.) // Библиотеки СССР. — 1957. — Вып.7.

75. К вопросу о роли государственного кредита в развитии капиталистических отношений в России // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — 1957. — Т.8. — С. 83-95.

76. Экономическое положение трудящегося населения Одессы накануне первой народной революции в России // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — 1957. — Т.9. — С. 171-204.

77. Ценный вклад в историческую библиографию. История СССР // Советская библиография. — 1957. — Вып.47. — С. 109-112.

78. Россия и иностранные банки в XVIII и в начале XIX в. // Из истории общественных движений и международных отношений. Сборник статей. — М., 1957. — С. 106-115.

79. К истории промышленной политике России в 20—50-х гг. XIX в. // Исторические записки / Академия наук СССР. — М. — 1957. — Т.60. — С. 276-290.

80. Кредитная политика и банки России в XVIII в.: (Из лекций по истории народного хозяйства СССР) // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — Одесса — 1957. — С. 27.

81. Между двумя революциями // Одесса: Очерк по истории города-героя. — Одесса, 1957.— С. 104-120.

82. Одесса в период промышленного капитализма // Одесса: Очерк по истории города-героя. — Одесса, 1957.— С. 53-78.

83. Ростовщичество, казённые ссуды и государственный долг в процессе первоначального накопления в России // К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII-XVIII вв.) Сборник статей. — М., 1958. — С. 497-537.

84. Положение рабочего класса Одессы в XIX и начале XX в. // Из истории рабочего класса и революционного движения. Сборник статей памяти акад. А. М. Панкратовой. — М., 1958. — С. 497-537.

85. Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.) — М.: Госфиниздат, 1958. — С. 288.

86. Одесса пушкинской поры // Пушкин на юге: Труды пушкинских конференций Кишинёва и Одессы. — Кишинёв, 1958. — С. 153-164.

87. Рецензия на книгу «Русская периодическая печать» // История СССР. — 1958. — № 12. — С. [?].

88. Методические указания по курсу истории народного хозяйства зарубежных стран // Одесский кредитно-экономический институт. Научные записки. — 1958. — Вып. 1. — С. [?].

89. Ценный труд по истории нашего края // Знамя коммунизма. — 1959. — 18 ноября.

90. Півсторіччя тому // Знамя коммунизма. — 1959. — 24 января.

1960-ті

91. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Одесское археологическое общество. — Т. 1(34). — Одесса, 1960. — С. 175-185.

92. «Геродот» нашего края // Знамя коммунизма. — 1960. — 1 марта.

93. Здесь начиналась Одесса // Знамя коммунизма. — 1960. — 15 мая.

94. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. // История СССР. — 1960. — № 3. — С. 167-170.

95. Государственный долг как источник первоначального накопления в России // Вопросы генезиса капитализма в России. — Л.: Издательство Ленинградского университета. — 1960. — С. 217-228.

96. Банки в дореволюційній Україні // Українська радянська енциклопедія. — Т. 1. — К., 1960.

97. Давние традиции экономического сотрудничества // Сб. статей «Одесса — Марсель». — Одесса, 1960.

98. «Путешествие Онегина» и одесская тема в русской литературе первой трети XIX в. // Пушкин на юге. Труды пушкинских конференций. Кишинев и Одессы. — Т.2. — Кишинев, 1961. — С. 265-288.

99. Про економічні погляди А. О. Скальковського // З історії економічної думки на Україні. — К., 1961. — С. 56-75.

100. Ценный труд по истории банков и кредитной политики России // Деньги и кредит. — 1961. — №3. — С.91-93.

101. К истории промышленной политики России в 20—50-х годах XIX в. // Исторические записки. — М. — 1961. — Вып.69. — С. 276-290.

102. Из опыта работы студенческих кружков // Сб. трудов / Одесский кредитно-экономический институт. — Одесса, 1961.

103. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII — начале XIX в. (Источниковедческие заметки) // Французский ежегодник 1961 г. — М., 1962. — С. 496-506.

104. Об экономических воззрениях Пушкина в начале 1830-х годов. // Пушкин и его время. — Вып.1. — Л., 1962. — С. 246-264.

105. Вклад в новейшую литературу о Чернышевском // Русская литература. — 1963. — №2. — С. 245-252.

106. Первый полный курс экономической истории зарубежных стран // Научные доклады высшей школы. Экономические науки. — 1963. — №1. — С. 121-124.

107. М. Ф. Орлов и его литературное наследие // Орлов М. Ф. Капитуляция Парижа. Политические сочинения. Письма. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. — С. 269-313.

108. Орлов М. Ф. Капитуляция Парижа. Политические сочинения. Письма. / Изд. подгот. С. Я. Боровой и М. И. Гилельсон. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. — С. 34.

109. Чунтулов В. История народного хозяйства СССР (эпоха социализма). Учебное пособие для студентов экономических вузов и факультетов УССР. — К., 1962 // Український історичний журнал. — 1963. — №6. — С. 130-131.

110. История родного города // Знамя коммунизма. — 1963. — 8 августа.

111. Велижское дело // Советская историческая энциклопедия. — Т.3. — М.: Советская энциклопедия, 1963. — С. 34.

112. Гетто // Советская историческая энциклопедия. — Т.4. — М.: Советская энциклопедия, 1963. — С. 430.
113. Грец Генрих // Советская историческая энциклопедия. — Т.4. — М.: Советская энциклопедия, 1963. — С. 726.
114. Дубнов С. М. // Советская историческая энциклопедия. — Т.5. — М.: Советская энциклопедия, 1964. — С. 394.
115. Черта оседлости // Советская историческая энциклопедия. — Т.15. — М.: Советская энциклопедия, 1974. — С. 876-877.
116. О некоторых особенностях аграрного строя Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1962. — Минск, 1964. — С. 368-377.
117. Боровой С. Я., Клецкин С. М. Першина З. В. Имени Январского восстания. — Одесса: Книжное издание, 1963 // История СССР. — 1964. — №2. — С. 170-171.
118. Армянская газета в Одессе. К истории издания «Вестник Армении» (1919-1920 гг.) // Историко-филологический журнал. — 1966. — №3. — С. 294-298.
119. О прототипе одного из героев «Капитанской дочки» // Русская литература. — 1966. — №2. — С. 194-195.
120. О реально исторической основе сюжета «Мёртвых душ» // Вопросы литературы. — 1966. — №4. — С. 251-252.
121. Боровой С. Я., Коциевский А. С. Основные моменты в развитии сельскохозяйственного производства и форм эксплуатации крестьян Степной Украины в дореформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Материалы симпозиума за 1964 год. — Кишинёв, 1966. — С. 472-481.
122. До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу. Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України) // Республіканський міжвідомчий науковий збірник / Відповідальний редактор доктор економічних наук, проф. Д. В. Вірник. — Київ: Наукова думка, 1967. — С. 21-31.
123. Книга в Одессе в первой половине XIX в. // Книга. Исследования и материалы. — 1967. — Т. 14. — С. 145-159.
124. Хаджибей в 60-х гг. XVIII ст. (В свете новых материалов) // Записки Одесского археологического общества. — Т. 2. — Одесса, 1967. — С. 130-136.

125. Тургенев в записках немецкого дипломата: Из дневника Х. Гогэнлоэ, 1867 и 1879 гг. // Литературное наследие. — Т.67. — 1967. — С. 433-440.

126. До питання про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. — 1967. — №9. — С. 115-120.

127. Боровой С. Я., Вольский и др. Под флагом Родины (история Черноморского судоходства). — Одесса, 1967.

128. Боровой С. Я., Коциевский А. С., Анцупов И. А. Государственная деревня Бессарабии в XIX веке. — Кишинёв: «Картя молдовеняскэ», 1966 // История СССР. — 1968. — №1. — С. 170-172.

129. Ещё о реально исторической основе сюжета «Мёртвых душ» (По поводу статьи Б. Саннинского «Две реплики автору статьи «О реально исторической основе сюжета «Мёртвых душ» в журнале «Русская литература». — 1967. — №1) // Вопросы литературы. — 1968. — №9. — С. 187-188.

130. До хронології історії Гайдамаччини // Український історичний журнал. — 1968. — №10. — С.117.

131. Летопись борьбы // Знамя коммунизма. — 1968. — 16 марта.

132. Боровой С., Булушев Ш., Сорочинский Б. Новое учебное пособие // Научные доклады высшей школы. Экономические науки. — 1969. — №2. С. 119-120.

133. Географические аспекты экономической истории // Экономические науки. — 1969. — №9.

134. Боровой С. Я., Коциевский А. С. Основные этапы хозяйственного освоения Степной Украины // Тезисы XI сессии симпозиума аграрной истории. — М., 1969.

135. Боровой С. Я., Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. — М., 1968. — С. 168. // Вопросы истории. — 1969. — №10. — С.156-159.

136. Боровой С. Я., Кипянина Н. С. Политика русского самодержавия в области промышленности (20—50-е годы XIX в.) // История СССР. — 1969. — №3. — С. 176-178.

137. Рождение города // Знамя коммунизма. — 1969. — 20 июля.

138. Боровий С. Я., Гладка та ін. Одеська область // Українська радянська енциклопедія. — К., 1969.

1970-ті

139. К вопросу о применении наёмного труда в помещичьих хозяйствах Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1965. — М., 1970. — С. 290-296.

140. В.И. Ленин о социальной структуре и политическом строе капиталистической России. — М., 1970 // История СССР. — 1970. — №5. — С. 161-165.

141. Об экономических связях буржуазной верхушки и царизма в период империализма // История СССР. — 1970. — №2. — С. 105-113.

142. Деякі особливості промислового розвитку Південної України у дореформенний період // Історія народного господарства та економічної думки України. — 1970. — №4-5. — С. 113-116.

143. Боровой С. Я. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800—1825 гг. — М., 1970 // История СССР. — 1971. — №5. — С. 161-163.

144. Правовий стан селянства Південної України та антифеодальний рух у першій половині XIX ст. // Проблеми правознавства. — Київ — 1971. — Вип.19. — С. 33-41.

145. Милицкий и Вегелин // Вопросы истории. — 1971. — №8. — С. 197-200.

146. К вопросу о задолженности помещичьего землевладения в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1968. — Л., 1972. — С. 197-203.

147. О некоторых закономерностях развития аграрных отношений в южных колонизируемых окраинах Европейской России (вторая половина XVIII — первая половина XIX в.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1968. — Л., 1972. — С.7-19.

148. Тринадцать месяцев «Южной ссылки» // Литературная газета. — 30 мая—6 июня 1973. — С. 8-9.

149. За свободу Греции // Вечерняя Одесса. — 1973. — 26 июля.

150. Нераскаявшийся декабрист // Вечерняя Одесса. — 1973. — 25 октября.

151. Боровой С. Я., Коциевский А. С. К вопросу о капиталистической эволюции южноукраинского села в пореформенный период //

Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1971. — Вильнюс, 1974. — С. 270-279.

152. «Колокол» и общественно-политическая жизнь Одессы в годы первой революционной ситуации // Революционная ситуация в России. 1859—1861. — М.: Наука, 1974. — С. 194-206.

153. Боровой С. Я. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России — Л., 1973 // История СССР. — 1975. — №4. — 185-186.

154. Декабристы и Одесса // Знамя коммунизма. — 1975. — 25 декабря.

155. Книга о нашем крае // Знамя коммунизма. — 1976. — 12 марта.

156. Боровой С. Я., С. А. Вольский, В. Г. Коновалов, П. П. Лопата. Одесса // История городов и сёл Украинской ССР: Одесская область. — К., 1978. — С. 99-163.

157. Боровой С. Я., Винницкий В. Т. Коломийчук, Г. М. Лункин Одесская область // История городов и сёл Украинской ССР: Одесская область. — К., 1978. — С. 9-98.

158. Боровой С. Я., Бельчук В. И., Велась Т. С. Экономическая история СССР и зарубежных стран: (Учеб. для экон. специальностей вузов) — М.: Высшая школа, 1978. — С. 551.

159. Боровой С. Я., Коциевский А. С. Основные этапы аграрного освоения Степной Украины // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1969. — К., 1979. — С. 63-71.

160. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения // Археографический ежегодник за 1978 год. — М., 1979. — С. 96-101.

161. Ещё один знакомый Пушкина // Временник пушкинской комиссии: 1975.— Л., 1979. — С. 125-127.

1980-ті

162. Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Вип.16. — 1982. — С. 63-68.

163. Труды академика Алексева // Вечерняя Одесса. — 1983. — 10 сентября.

164. С. С. Громека и А. И. Герцен // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. — М., 1986. — С. 126-137.

165. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации // Советиш Геймланд. — 1989. — № 7.

1990-ті

166. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. — К.: Институт истории НАН Украины, 1991. — С. 33.

167. Воспоминания. — М., Иерусалим: Гешарим, 1993. — С. 383.

168. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. — К., 1993. — С. 33.

169. Евреи в Запорожской Сечи // Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «Хмельниччины»). Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. — М., Иерусалим: Гешарим, 1997. — С. 207-250.

170. Классовая борьба на Украине XVII в. в свете современных еврейских хроник // Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «Хмельниччины»). Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. — М., Иерусалим: Гешарим, 1997. — С. 11-80.

171. Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «Хмельниччины»). Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. — М., Иерусалим: Гешарим, 1997. — С. 288.

172. «Как историк историку...»: Письма С. Борового — С. Дубнову (1927 г.) / Публикация, предисловие и комментарии В. Кельнера // Вестник Еврейского университета в Москве. — 1998. — № 1. — С. 190-192.

ОДА В ЧЕСТЬ 70-летия ПРОФЕССОРА БОРОВОГО*

*В Одессе, в ОИНХ, много лет безупречно
Профессор служил Боровой,
Царил в его книгах свет истины вечной
И парень он был с головой.*

*Жил скромно всегда, избегая историй,
Скандалов и всяческих бед,
Но всё же в одной самой главной Истории
Оставил внушительный след.*

*Он знал экономику, банк и кредиты
И был библиограф, к тому ж,
Но был оппонентом он очень сердитым,
Науки служитель и муж.*

*Он знал в совершенстве любую эпоху
И Пушкина знал так, как нас,
И он не любил всех учащих плохо,
И буржуазию ненавидел, как класс.*

*Его уважают в Союзе писателей,
Для отзывов нет больше слов,
И шлют поздравления и Славин и, кстати,
Открытый им некто Орлов.*

*И вот мы сегодня все вместе собрались,
Ведь повод случился такой!
Чтоб искренне Вас и сердечно поздравить,
Любимый С. Я. Боровой!*

* [Державний архів Одеської області. — Ф. Р-7400 — Оп. 2. — Дело 19: Телеграммы, письма, открытки присланные Боровому С. Я. в связи с 70-летием со дня рождения. — Арк. 75.]

ОСОБОВИЙ ЛИСТОК З ОБЛІКУ КАДРІВ

ЛИЧНЫЙ ЛИСТОК ПО УЧЕТУ КАДРОВ

1. Фамилия Боровой
 имя Саул отчество Яковлевич
2. Пол м. 3. Год, число и м-ц рождения 30 октября 1903 г.
4. Место рождения _____
 (село, деревня, город, район, область)
г. Одесса
5. Национальность еврей 6. Соц. происхождения Служ.
7. Партийность Од партстаж _____ партбилет (к-карточка) № _____
 [месяц и год]
8. Состоите ли членом ВЛКСМ, с какого времени и № билета _____
9. Образование Высшее

Название учебного заведения и его место нахождения	Факультет или отделение	Год поступления	Год окончания или ухода	Если не окончил, то с какого курса ушел	Какую специальность получил в результате окончания учебного заведения, указать номер диплома или удостоверения
<u>Одесский институт юридического образования</u>	<u>Юридический</u>	<u>1921</u>	<u>1924</u>		<u>Юрист</u>

10. Какими иностранными языками языками народов СССР владеете испанский, английский, французский, немецкий (свободно), русский и авт. читает со словарем) немецкий
 (читает и переводит со словарем, читает и может объясниться, владеет свободно)
11. Ученая степень, ученое звание доктор исторических наук, профессор
12. Какие имеете научные труды и изобретения

Более 200 статей; в том числе монографии: «Криминология и борьба с преступностью» М. 1958; «Экономический механизм» (в соавторстве) М. 1961; «Декады: Орлов и его творчество» М. 1963; «Коррупция в Советском Союзе» М. 1930 и др.

13. Выполняемая работа с начала трудовой деятельности (включая учебу в высших и средних специальных учебных заведениях, военную службу, участие в партизанских отрядах и работу по совместительству)

При заполнении данного пункта учреждения, организации и предприятия необходимо именовать так, как они назывались в свое время, военную службу записывать с указанием должности и

Месяц и год		Должность с указанием учреждения, организации, предприятия, а также министерств [ведомств]	Местонахождение учреждения, организации, предприятия
вступления	ухода		
1921	1922	Кауч. сотрудник. ИСН (воп. Орлов)	Одесса
1922	1927	Кауч. сотрудник. Кауч. Биллоба	"
1927	1930	Исп. работн. Кауч. Биллоба	"
1930	1934	Кауч. сотрудник. Кауч. Биллоба	"
1934	1941	Профессор Крединки-Тедомин Института	"
08 1941	10 1941	Профессор Краснодарский педагогический институт	Краснодар
07 1942	09 1943	Доцент кафедра Иудаика Института	Самарканд
09 1942	07 1943	Профессор Узбекский институт Королевского Узбекистана	"
07 1943	10 1943	Профессор Московский Ильямовский институт	"
10 1943	08 1944	Профессор Ленинградский Ильямовский институт	"
09 1944	02 1945	Профессор Одесский Крединки-Тедоминский институт	Одесса
10 1943	08 1944	Зав. Библиографическим отделом Одесский гос. кауч. Биллоба	"
09 1944	09 1945	Профессор Одесский институт переводов Узбекистана	"
09 1945		Профессор - консультант, Д.Т. Сталин кафедры Исламской истории и культуры	"

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

А

Аксенфельд І.
Аксенфельд Е.
Алексєєв М.
Алексіяну Г.
Андрєєв В.
Андронніков І.
Антонович В.
Артамонов В.

Б

Багалій Д.
Балабан М.
Бахрушин С.
Берков П.
Бершадський С.
Благой Д.
Бланк Л.
Борова Є.
Боровий Л.
Боровий Я.
Брегель Є.
Брейтбург С.
Бунін І.
Бялік Х.

В

Вайнерман Х.
Вайнштейн О.
Вегелін О.
Верменич Я.
Виноградов В.
Воронцов М.

Г

Гакоген С.
Галант І.
Ганєлін Р.
Ганновер Н.
Гаркаві А.
Гейлікман Т.
Гейне Г.
Герцен О.
Гессен Ю.
Гете Й.
Гіллельсон М.
Гіндіна І.
Гіндін С.
Гінзбург С.
Гоголь М.
Голобуцький В.
Греков Б.
Грінберг З.
Гросман Л.
Грушевський М.
Гурович М.
Гурштейн А.

Д

Державін Г.
Дмитрієв С.
Добролюбський К.
Дорошенко Д.
Достоевський Ф.
Дружиніна О.
Дубнов С.

Є

Загоровський Є.

Е

Ейдельман Н.

Ж

Журавський Д.

З

Зеліченко А.

І

Ієгоші Г.

К

Кабузан В.
Калнишевський П.
Каменецький Ф.
Капланов Р.
Кауфман І.
Клаузнер Й.
Клочков Н.
Кун Б.
Ковнер У.
Коган Л.
Коренєва О.
Костомаров М.
Коцієвський О.
Кудрявцев І.
Кульчицький С.

* Покажчик не включає прізвище С. Я. Борового.

Л

Ланда С.
Ланденсман Л.
Лебєдєв С.
Лернер О.
Лехно Д.
Лібеберг Й.
Лотман Ю.
Лур'є Я.
Людмирський І.
Лясота Е.
Лященко П.

М

Маггід Д.
Мартиновська В.
Марченко М.
Матяш І.
Меженко Ю.
Мейер з Щебржешина
Мейлах Б.
Менделе Мойхер-Сфорім
Мініцький І.
Міцкевич А.
Микола І
Микола ІІ
Мицик Ю.
Мошковський Ш.
Мошковська Ю.
Музичко О.
Муравйов-Апостол М.
Муравйов-Апостол С.

Н

Нікітін В.
Новікова Л.
Ноткіна О.
Ноткін Н.
Нусінов І.

О

Огарьов М.
Оксман Ю.
Орлов М.
Оршанський І.

П

Першина З.
Пестель П.
Пічета В.
Погребинський А.
Покровський М.
Полонська-Василенко Н.
Пушкін О.
Пуцин П.

Р

Равницький І.
Радищев О.
Рінгенблум Е.
Рішельє Д.
Рибінський В.
Рубінштейн С.
Рябінін-Скляревський О.

С

Сабашников М.
Савич О.
Сисин Ф.
Скальковський А.
Сказін Є.
Слабченко М.
Смолій В.
Сперанський М.
Степанков В.
Соколянський М.
Сталін Й.
Строганов А.
Сухов О.

Т

Тартаковський А.
Толстой Л.
Тургенєв І.
Турченко Г.
Троцький І.

Ф

Фельдман В.
Фіхман Я.

Х

Хмельницький Б.
Хмельницький О.
Храбан Г.

Ц

Цедербаум А.
Цинберг С.

Ч

Черніховський Ш.
Чернишевський М.
Чермошенцева Н.

Ш

Шапіро Р.
Шапіро С.
Шатуновський С.

Щ

Щербина Л.

Ю

Юшкевич С.

Я

Яворницький Д.
Якобсон Д.
Яковенко Н.

Наукове видання

АНДРЕЄВ В. М., ЧЕРМОШЕНЦЕВА Н. М.

Саул БОРОВИЙ: єврейський вектор історії України

(українською мовою)

Відповідальний за випуск **В. В. Грибовський**
Редактор **О. В. Дащук**
Коректор **О. В. Дащук**
Дизайн обкладинки **М. М. Данілейченко**
Комп'ютерне складання **М. М. Данілейченко**

Здано на складання 24.03.2010. Підписано до друку 17.05.2010.
Формат 84x108¹/₃₂. Папір крейдяний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 10.08. Обл.-вид. арк. 11.
Тираж 600 прим. Замовлення №905к.

Видавець: СПД Фельдман О.О.
53200, Дніпропетровська обл., м. Нікополь, вул. Героїв Чорнобиля, 138
Свідоцтво ДК №3266 від 28.08.2008 р.

Друкарня: СПД Фельдман О.О.
53200, Дніпропетровська обл., м. Нікополь, вул. Героїв Чорнобиля, 138
Свідоцтво ДК №3266 від 28.08.2008 р.

ISBN 978-966-2421-9

А 65 Андрєєв В. М., Чермошенцева Н. М.
Саул БОРОВИЙ: єврейський вектор історії України. — Херсон — Нікополь:
СПД Фельдман О.О., 2010. — 191 с.

ISBN 978-966-2421-9

У монографії на основі архівних документів, які переважно вперше впроваджуються до наукового вжитку та споминів сучасників, реконструйовано інтелектуальну біографію талановитого радянського історика Саула Яковича Борового (1903—1989). Докладно висвітлено наукову та викладацьку діяльність вченого, проаналізовано його творчий доробок у галузі історії України, показано місце і роль науковця у тогочасній історичній науці. Основні віхи життєвого і творчого шляху С. Борового подаються на тлі суспільно-політичних подій в Україні та СРСР.

Для всіх, хто цікавиться історією України, історією єврейського народу та історією історичної науки.

ББК 63.3 (4УКР) 6

Віталій АНДРЕЄВ

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри всесвітньої історії
та історіографії Херсонського
державного університету.
Коло наукових інтересів:
інтелектуальна історія,
методологія історії, біоісторіографія,
історія української історичної
науки кінця ХІХ—ХХ ст.
Автор та упорядник близько
100 наукових праць.

Наталія ЧЕРМОШЕНЦЕВА

кандидат історичних наук,
старший викладач
кафедри всесвітньої історії
та історіографії Херсонського
державного університету.
У 2009 р. захистила
кандидатську дисертацію
«С. Я. Боровий як дослідник
історії України».
Сфера наукових зацікавлень:
біоісторіографія, історія
історичної науки ХХ ст., юдаїка.

www.rpc-sich.com.ua

РЕКЛАМНО-ПОЛІГРАФІЧЕСКИЙ ЦЕНТР

СПД Фельдман О.А.
тел. (0566) 639-750